

Vincze Tamás

ALKOTÁS ÉS ISKOLATEREMTÉS

Pedagógia tanszék a Tiszántúl egyetemén
1918 és 1941 között

Vincze Tamás

ALKOTÁS ÉS ISKOLATEREMTÉS

Pedagógia tanszék a Tiszántúl egyetemén
1918 és 1941 között

DUPRESS

Oktatáskutatás a 21. században

5.

A sorozatot szerkeszti:

Prof. Dr. Pusztai Gabriella

Debreceni Egyetem, Neveléstudományok Intézete, egyetemi tanár
Debreceni Egyetem, Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program,
programvezető

Vincze Tamás

ALKOTÁS ÉS ISKOLATEREMTÉS

Pedagógia tanszék a Tiszántúl egyetemén
1918 és 1941 között

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2017

Lektorálta:
Prof. Dr. Pusztai Gabriella
Prof. Dr. Brezsnayánszky László

Borítóterv és műszaki szerkesztés:
M. Szabó Monika

A címlapon látható fotó:
Tanévzáró ünnepély, 1941. VI. 16.
Forrás: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/84857>

© Vincze Tamás

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 2559-8864
ISBN 978-963-318-674-9

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
A nyomdai munkálatokat
a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzeme végezte 2017-ben

TARTALOM

ELŐSZÓ	7

A hazai egyetemi tanszéketöltés rendszere és a professzori státusz súlya 1867 és 1945 között	11
Fővárosi katedrák vs. vidéki katedrák	11
A tanszéketöltés korabeli általános menete, meghatározó szempontjai	14
Az életkor kérdése a professzori kinevezéseknél	20
A felekezeti hovatartozás szempontja a professzori katedrák betöltésekor	24
Egy viszonylag sima út a katedrához: a meghívás	28
A professzori szerep összetevői	31
Az egyetemi tanár szabadsága és felelőssége, új elvárások a professzorokkal szemben	33
Az egyetemi tanári állás által biztosított egzisztencia	37
A professzorok nagyobb működési tér iránti igénye	39
A hazai egyetemi magántanári rendszer sajátosságai, belső ellentmondásai	42
Az eredeti eötvösi koncepció kudarca	42
Íratlan szabályok, rítusok a habilitációs eljárás folyamán és a cselekmény előkészítése során	44
A támogató professzor szerepe	49
Befogadó professzor vagy befogadó tanszék?	54
A magántanári habilitáció tervezett tárgyköréből fakadó problémák	56
A rendszer mozdulatlansága	59
A debreceni magántanárok	60
A magántanári intézmény mérlege	62
A doktori fokozat elnyerésének módja és a doktorátus értéke a XIX. század végén és a XX. század első felében	64
A doktori cím devalválódása	64
A doktori cselekmény korabeli súlya	66
Példák az egyetemi tanulmányok nélküli doktorálásra	69
A száz évvel ezelőtti disszertációk fő jellemzői	72
A doktori szigorlat menete és kérdései	79
A debreceni pedagógiai iskola megteremtője: Mitrovics Gyula	82
A korábbi Mitrovics-képek torzításai	82

Mitrovics életútjának főbb állomásai a professzori kinevezésig	86
Mitrovics a debreceni egyetem katedráján	93
A Mitrovics-életmű sajátosságai	102
Mitrovics Gyula tanári és neveléstudósi tevékenysége	105
Mitrovics nézetei a tanárképzésről és a református iskolaügyről	112
Az egyetemi pedagógia presztízsének őre	115
Mitrovics és a Pszichológiai Társaság, majd az ebből kiváló Esztétikai Társaság	120
A debreceni pedagógiaprofesszor szereplése az 1936-os	
Felsőoktatási Kongresszuson	125
Mitrovics Gyula rektori tevékenysége	127
Érdekességek Mitrovicsról	137
Pedagógiai disszertációk és kutatások a debreceni egyetemen	
a 20-as, 30-as években	140
Gondoskodott-e Mitrovics valódi szakmai utánpótlásról?	140
Disszertációtémák és kutatási feladatok Mitrovics professzor iskolájában	142
Fiatal tehetségek Mitrovics mellett a Kísérleti Lélektani Intézetben	149
Az önálló kutatásra alkalmas tanítványok támogatásának egyéb formái	152
Egy vidéki doktori iskola sajátos arculata	154
Összegzés	158
A pedagógiaprofesszorrá válás útjai Mitrovics korában	158
Sok az eszkimó, kevés a foka	160
Professzordinasztiák a korabeli hazai tudományos életben	162
A pedagógiából habilitált magántanárok	164
Egy korábbi tudományos közösség vizsgálatának jelenünket értelmező	
tanulságai	166
Függelék	170
Jelentés – Szelényi Ödön magántanári habilitációja tárgyában	170
Jelentés – Dr. Karácsony Sándor egyetemi magántanári habilitációja ügyében	174
Felhasznált irodalom	177
Elsődleges források	177
Másodlagos források, feldolgozások	180

ELŐSZÓ

Régiségvásárokon gyakran lehet találkozni olyan festményekkel, amelyek nem éppen nagy méretűek, mégis egy vastag, gazdagon díszített, jóval nagyobb festményhez illő keretben árulják őket. Könyvem egy ilyen festményre emlékeztethetné az olvasót, ha a debreceni neveléstudomány-történet egy korszakának monográfiájaként értelmezné. Nem értené ugyanis, mi a funkciója a részletes kvalifikációtörténeti bevezetésnek és a befejezés ilyen tárgyú reflexióinak. Ha a debreceni neveléstudomány korszak-monográfiáját akartam volna megírni, nem mondhattam volna le arról, hogy a középfokú felekezeti tanítóképző intézetek pedagógiatanárainak a munkásságát is bemutassam. Ugyancsak helytelenül látná a szerző célját az az olvasó, aki azt gondolná, hogy egy Mitrovics-monográfiát kívántam elkészíteni. Könyvemben a neveléstudomány első debreceni egyetemi professzorának aktív tanári éveiről és iskolateremtő törekvéseiről szerettem volna képet adni, arra azonban nem vállalkoztam, hogy egy teljes és árnyalt Mitrovics-életrajzot írjak. Ezért is mondtam le Mitrovics gyermekkorának, egyetemi stúdiumainak és korai (pataki és miskolci) tanári éveinek részletes bemutatásáról, mint ahogy nem írtam a nyugdíjazás utáni éveiről sem, nem vállaltam a budapesti időszak és a stuttgarti évek eseményeinek a vázolását. Ezen időszak legjelentősebb eseménye egyébként az akadémiai tagságról való lemondása, amelynek történetét Bolvári-Takács Gábor izgalmas forrásokra támaszkodva, történészhez illő alapossággal, olvasmányos stílusban megírta. Nem állt tehát szándékomban Mitrovics-biográfia összeállítása, abban viszont biztos vagyok, hogy ha valaki netán a jövőben megkísérelné Mitrovics Gyula életének teljes részletességű bemutatását, nem kerülheti majd meg szerény munkámat, mivel a professzor tudósi és tanári portréjának felvázolásához a könyvemben ismertetett Mitrovics-kép nyújthat alapot és segítséget. Vallom, hogy egy tudósról sokat elárul a stílusa, ezért függelékben közöltem Mitrovics két bírálatát is, ezeket a nála habilitált Szelényi Ödön és Karácsony Sándor tudományos munkásságáról írta. Ezek az opponensi vélemények – amellet, hogy megvilágítják a professzor és a leendő magántanárai közötti kapcsolatot – arról is képet adnak, milyen szempontok alapján fogalmazta meg bírálatát a habilitációhoz benyújtott művek értékelését végző egyetemi tanárok többsége.

Hiányosságként róhatná fel az olvasó esetleg azt, hogy munkámban nem kívánok részletesebb korfestést adni, eltekintek a történelmi háttér árnyaltabb felvázolásától. Egy ilyenfajta szélesebb kontextus mellőzése azonban tudatos döntés a részemről, s e döntés meghozatalakor Nagy Péter Tibor *A magyar oktatás második államosítása* című könyvének egyik tézisszerű megállapítására támaszkodtam, amelyet a harmincas évek oktatáspolitikai helyzetét elemző szerző a következőképpen fogalmazott meg:

„Azt mondhatjuk, hogy a pedagógiai katedratudomány semmiféle közreműködést nem végzett a jelzett folyamatokban. Még a harmincas évek végére sem sikerült a kormányzatnak olyan professzorokat kinevezni az egyetemi katedrákra, akik egyértelműen elvégezték volna a pedagógia adaptálását az új társadalompolitikai és ideológiai célokhoz.”¹

E kijelentést elfogadva talán jogosan éreztem úgy, hogy egy szélesebb politikai-oktatáspolitikai keret nem vitt volna közelebb az általam feltett kérdések megválaszolásához, sőt: inkább messzire kerültem volna a valódi válaszoktól, a teljesebb megértéstől. Különben a harmincas évek neveléstudományának ez a magatartása nem annyira elefántcsonttoronyba zárkózás volt, sokkal inkább hűséges ragaszkodás a pedagógia eredeti funkciójához és természetéhez. A neveléstudománynak ezt a „politikafelettségben” is megnyilvánuló nemes konzervativizmusát így mutatja be Gyulai Ágost egy tanulmányában:

„A »hivatalos« pedagógia – úgymond – tudatában van annak, hogy jó elmélet a legpraktikusabb dolog, ami csak létezik. Tudja, hogy az élet az elméletből kapja a leghatásosabb ösztönzéseket, új javaslatokat, új gondolatokat a fejlődés számára és pedig pártpolitikai szempontok belekeveredése nélkül. Ebben van a tudományos pedagógiának az ereje. Csak gondolatainak zárt logikájában és szigorú következetességében fejt ki erejét, távol a pártpolitikai vonatkozástól; ez utóbbiak ugyanis könnyen összezavarják az etikai és szociális természetű követeléseket. A pedagógia 'a priori' elutasítja magától azt, hogy a pártpolitikának, vagyis egy határozott érdekpolitikának szolgálatába álljon.”²

Gyulai megállapítása is egyértelműen azt a meggyőződésemet erősítette, hogy a pedagógia egykori tudományos műhelyeinek vizsgálatakor inadekvát lenne a politikai-oktatáspolitikai vonatkoztatási rendszer működtetése, ennek a keretnek egy ilyen tárgyú vizsgálatban nincs kellő létjogosultsága.

Mitrovics munkásságának bemutatását a korabeli hazai professzori karrierutak meglehetősen árnyalt jellemzésének keretébe helyeztem. Azért tartottam fontosnak a korabeli akadémiai szférába való bejutás menetrendjének – talán hosszúra nyúlt – ismertetését, mert szakdolgozatok, doktori dolgozatok bírálójaként folyamatosan találkozom olyan történelmietlen kijelentésekkel, visszavetítésekkel, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy még mindig nem állt össze a neveléstörténettel, felsőoktatástörténettel foglalkozó fiatalok egy részének a fejében sem a XIX. század végi, XX. század eleji kvalifikációs rendszer valós képe. Láttam olyan feliratot már múzeumi tárló mellett is, amely egy XX. század első felében alkotott tudós egyik művét az

¹ Nagy Péter Tibor (1992): A magyar oktatás második államosítása. Budapest, Educatio, 77.

² Az idézet Gyulai Ágost *Pedagógia és politika* című írásából való. Idézi Lányi Katalin (1997): Gyulai Ágost. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 37–38.

illető habilitációs munkájaként jelölte meg. Ez szarvashiba, mivel tudjuk, hogy az 1950 előtti habilitációs cselekményekben a folyamodók az addigi munkásságuk súlyosnak ítélt darabjait nyújtották be értékelésre, nem kellett külön habilitációs disszertációt írniuk.³ Magának a habilitációnak is más volt a súlya, szerepe és felsőoktatásbeli megjelenése is, mint a ma habilitációként ismert cselekménynek. Ugyancsak hasonló ehhez a hibához, amikor egy fiatal kutató az egyetem kéziratárában keresi a XX. század első felében megvédett doktori disszertációkat, mert nincs tudomása arról, hogy az akkori doktorálók kötelesek voltak értekezésüket kinyomtatni, meghatározott példányszámban könyv alakban is megjelentetni (ez volt a „nyilvánosság próbája”, amelyet a hivatalos bírálók kritikája mellett ki kellett állnia minden disszertációnak).

A példák sorát vég nélkül szaporíthatnám, a tanulság egyértelmű: szükségesnek gondoltam egy olyan kvalifikációörténeti áttekintést, amely felhívja a figyelmet a XIX. század végi, XX. század eleji doktori és habilitációs cselekményeknek, valamint a korabeli tanszékbetöltéseknek a mai hasonló elnevezésű eljárásoktól messzemenően eltérő részleteire, tartalmaira, funkcióira és menetére. Ezt az áttekintést igyekeztem elvégezni a könyvem első részében. Mitrovics egyetemi tanári munkásságának és iskolájának, szakmai műhelyének a bemutatása a munkám első részében ismertetett kvalifikációs modell illusztrációjaképpen fogható fel. S bár a korabeli minősítési rendszer jellemzőinek és a felsőoktatói karriereket alakító tényezőknek jó része megfigyelhető, azonosítható a debreceni egyetem első pedagógiaprofesszorának pályáján és tanítványainak szakmai életútjában is, számos olyan elemmel is találkozhatunk, amelyek a debreceni egyetem sajátos helyzetéből, református „színezetéből” eredeztethetők. A tipikus momentumok és a speciális (helyi) sajátosságok összességéként megszülető kép alapján az olvasó talán világosabban fogja látni mind a korabeli egyetemi hierarchiát, mind pedig a „debreceniség” fogalmának a száz évvel ezelőtti tiszántúli felsőoktatással kapcsolatos jelentéseit. Ebben a reményben bocsátom útjára könyvemem, melynek előszavát köszönetnyilvánítással zárom.

Elsőként Pusztai Gabriella professzor asszonynak, a Debreceni Egyetemen működő Humán Tudományok Doktori Iskola vezetőjének fejezem ki hálámat, amiért folyamatosan bátorított és ösztönzött arra, hogy az egykori doktori értekezésem átdolgozásával létrejött kéziratot publikáljam. Kitartó támogatása nélkül nem jött volna létre ez a mű. Köszönetet mondok Mudrák Józsefnek, a debreceni Kenézy Orvostörténeti Gyűjtemény munkatársának is, mivel a vele folytatott szakmai beszélgetések nagyban hozzájárultak annak a képnek a finomodásához, amelyet magamban a XIX. század végi, XX. század eleji egyetemi világról alkottam. Nem feledkezhetek el az első változat, az egykori doktori disszertáció témavezetőjéről, Brezsnýanszky

³ Ezzel kapcsolatban még a téma legkiválóbb hazai szakértője, Bíró Judit is némileg félreérthető és ellentmondásos megfogalmazást használ a *Magántanárak a pesti tudományegyetemen 1848–1952* című munkájában. Habilitációs értekezést (illetve habilitációs dolgozatot) emleget, miközben többször utal arra, hogy milyen nyomtatott munkákat, publikációkat fogadhattak el a korabeli pesti egyetemi karokon a habilitáció alapjául.

László professzorról sem, aki hol tréfás kedélyességgel, hol csípős malíciával ösztökélt arra, hogy vegyem fel újra a disszertáció benyújtásakor letett fonalat, s tegyem meg minél hamarabb azokat a kiegészítéseket, amelyekkel kereknek és teljesnek láthatom a munkámat. Illesse köszönet őt is a biztatásáért és a türelméért. Remélem, munkámmal sikerül megcáfolnom Takáts Sándornak, a híres piarista történésznek az alábbi pesszimista kijelentését:

„A neveléstudomány munkásai, bár működésük legtöbb áldást hoz a hazára és a haza gyermekeire, nálunk ritkán számíthatnak munkásságuk kellő méltatására, maradandó emlékezetre még kevésbé.”⁴

⁴ Az idézett pesszimista mondat az említett szerző Pállya Istvánról írt életrajzában található.

A hazai egyetemi tanszéketöltés rendszere és a professzori státusz súlya 1867 és 1945 között

Fővárosi katedrák vs. vidéki katedrák

Ahhoz, hogy Mitrovics Gyula professzori kinevezésének körülményeit megfelelően értékelhessük, meg kell vizsgálnunk az egyetemi tanszéketöltés korabeli mechanizmusát. Mitrovics látszólag igen gyorsan és kedvezően jutott egyetemi katedrához: 1917-ben habilitálta magántanárává a debreceni egyetem bölcsészka, s már a következő évben kinevezést is nyert a pedagógiai katedra élére. E karrier valós értéke akkor lesz igazán érthető, ha bepillantunk az egyetemi tanárrá válás dualizmus kori gyakorlatába, s megnézzük, milyen út vezetett Mitrovics kortársai számára az egyetemi tanszékekhez. Érdeklődésünk elsősorban arra irányul, hogy milyen szempontok, mérlegelések alapján neveztek ki új professzorokat a megüresedett vagy újonnan létrejött tanszékekre, s milyen előzetes feltételek teljesítését várták el a professzori állásra jelentkező jelöltektől.

Előzetesen két fontos megállapítást kell tennünk. Magyarországon a tárgyalts korszakban az egyetemi tanári állás igen magas presztízsű karrierállomásnak számított, s éppen ezért egy-egy megüresedő állásra mindig bőven akadt pályázó. Az egyetemi tanárokkal szembeni elvárásokat azonban – noha ezekről a korabeli folyóiratok hasábjain gyakran esett szó – az „íratlan szabályok” szintjén tartották, lehetőséget adva ezzel arra, hogy egy-egy konkrét tanszéketöltés esetében más és más szempontokat helyezzenek előtérbe. Talán éppen az előfeltételek tisztázatlansága vezethetett oda, hogy sokszor oly különböző tudományos előélettel rendelkező pályázók jelentkeztek ugyanazon katedra elnyeréséért.

Másfelől éppen ebben a korszakban növekedett meg az egyetemi tanári állások száma is: a vidéki egyetemek megalapításával. Ez egyben hozzájárult az akkori tudományos élet „Budapest-centrikusságának” megváltozásához, és lehetőséget adott több tehetséges tudós számára a felsőoktatásba való bekerülésére. A vidéki egyetemek létrejöttével megteremtődik a tudományos élet megosztottsága is: a Pest-vidék ellentét számos vonatkozásban érezteti hatását a felsőoktatásban is. Jól példázza az említett szembenállást Perecz László Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között c. tanulmányának egy bekezdése, amelyben a korszak egyetemi filozófia tanszékeiről nyújt vázlatos ismertetést. Ebben a bekezdésben olvasható az alábbi megjegyzés:

„A budapesti filozófia tanszékeket két körülmény is elkülöníti a vidéki filozófia tanszékektől: egyrészt a színvonalkülönbség, másrészt a felekezeti jelleg. A budapesti tanszékek, egyrészt, kétségkívül magasabb színvonalon állnak, mint a vidékiek. Noha a vidéki tanszékek is eredményesen próbálkoznak a filozófiaoktatás meghonosításával, s számos kezdeményezéssel – például folyóirat-alapítással – próbálkoznak, mind személyi állományukat, mind oktatásuk színvonalát, mind tekintélyüket tekintve egyértelműen elmaradnak a budapesti tanszékektől.”⁵

Az idézett mondatokból kiviláglik, hogy még az utókor értékelésében is felszínre jutnak a régi sztereotípiák, holott a vidéki egyetemek professzorainak – s itt nem csak a filozófiai katedrák birtokosaira kell gondolnunk – iskola- és tudományosforum-teremtő próbálkozásai nem voltak kisebb jelentőségűek budapesti kollégáik hasonló jellegű törekvéseinél. Természetesen a feltételek, a körülmények, amelyek között dolgoztak, jóval kedvezőtlenebbek voltak, és a tudományszervező tevékenységük keretei is szűkebbek voltak, mint a pesti egyetemi tanárok ilyen jellegű munkájának keretei.

A kortársak egy része másképp látta ezt a kérdést, nagy reményeket fűztek az új univerzitásokhoz. A vidéki egyetemek fejlesztésében élenjáró Klebelsberg nagyon pozitívan ítélte meg a segítségével erőre kapó intézmények szerepét: egyenesen abban látta a garanciáját a hazai tudományos élet dinamikus fejlődésének, hogy többé-kevésbé életképes versenytársak sorakoztak fel a budapesti egyetem mellé, megteremtve ezáltal a lehetőséget a valódi tudományos diskurzusok kialakulására, egy-egy tudományszak sokszínű művelésére. Egyik országgyűlési beszédében a következőképpen világított rá az új egyetemek létrejöttével és megerősödésével kialakult helyzet legfőbb előnyére:

„...ott, ahol egy-egy tudományszakra csak egy egyetemi tanszék van, abban a tudományszakban tudományosságról egyáltalán szó sem lehet, mert egy ember nem képvisel tudományosságot, ott nincs eszmecsere, nincsenek viták, nincs meg az eszmék sűrűlódása. [...] ez a körülmény demoralizálja is a tudományos világot – mert akkor mit jelent az, hogy valaki tudományos pályára készül? Várja, lesi, hogy valamelyik tanszék megüresedjék. Ennek tehát jellemromboló hatása is van. De ha egy országban 5-6 egyetemi tanszék is van egy szakra, akkor valakinek sorsa nem azon dől el, hogy egyik vagy másik tanszékét megkapja-e vagy sem.”⁶

Egy 1930-as hírlapi cikkében ugyanerről a meggyőződéséről az előbbihez hasonló nyíltsággal vallott a vidéki egyetemeket pártoló miniszter:

⁵ Perek László (2001): Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között. In Lackó Miklós (szerk.): Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 10.

⁶ Idézi Ladányi Andor (2000): Klebelsberg felsőoktatási politikája. Budapest, Argumentum, 25.

„Korábban inkább csak egyes tudósok voltak, akik jóformán monológizáltak. Csak néha, ha katedrák betöltéséről volt szó, tört ki a kölcsönös kritikák alakjában meghúzódo személyes versengés. Bizony, kulturális decentralizáció kellett ahhoz, hogy ne csak egyes, Budapesten élő tudósok legyenek, hanem [...] legyen országos magyar tudományosság.”⁷

Ezzel a vélekedéssel nem minden tudós értett egyet, a budapesti egyetem professzorai minden lehetséges alkalommal hangoztatták egyetemük tanszékeinek nélkülözhetetlenségét és a vidéki egyetemekkel szemben jogosnak érzett fölányukat, felsőbbrendűségüket. Nyíltan jutott kifejezésre ez a felsőbbrendűség-érzés akkor, amikor a pesti egyetem tanárai úgy érezték, hogy a vidéki egyetemek miatt kerülnek veszélybe korábbi privilégiumaik, a „szegény, lenézett rokonok” miatt válnak megszorító intézkedések áldozataivá. A 20-as évek közepére a korábbi burkolt ellenségeskedés egész kendőzetlenül megmutatkozott, ekkor ugyanis drasztikus létszámcsökkentésre – és egyes tanszékek megszüntetésére – került sor a pesti bölcsészkaron. 1923-ban harminchat állást szüntettek meg a bölcsészkar tanszékein, intézeteiben, s 1925-re további 20%-os létszámredukciót irányozott elő a minisztérium. A sértett és felháborodott fővárosi bölcsészprofesszorok véleményét híven tükrözte Zubriczky Aladár dékán 1925-ös évzáró beszédének alábbi részlete:

„Bármennyire örül is egyetemünk, ha a magyar kultúra ügyét más egyetemek is szolgálják, azt mégsem nézhetné nyugodtan, hogy ezeket az egyetemeket az ő köveiből építsék. Ez a Pázmány egyetem nivóját leszállítaná, esetleg életerejét gyökerében megtámadná, a vidéki egyetemeken pedig keveset lendítene mert a Pázmány egyetemen felmerülő hiányt úgysem pótolnák...”⁸

Az egyetemi tanári társadalomban nyilván evidenciaként kezelték a fővárosi és a vidéki bölcsészkarok közötti presztízskülönbséget, erre utalhat annak ténye is, hogy sok vidéki professzor igyekezett Pestre kerülni, s ha alkalom adódott rá, gondolkodás nélkül felcserélték vidéki katedrájukat egy fővárosi tanszékkal. Ladányi Andor említette meg a klebelsbergi felsőoktatás-politikát taglaló könyvének professzorokról írott fejezetében azt az adatot, amely szerint Klebelsberg minisztersége alatt a szegedi egyetem tizenegy professzora nyert budapesti egyetemi tanári kinevezést.⁹ A pesti egyetemi tanárság ilyenformán a két világháború között egy tudósi életmű megkoronázását, az elérhető legmagasabb tudományos stallumot jelentette. Weszely Ödön neveléstudós majdnem két évtizeden keresztül volt a pozsonyi–pécsi egyetem professzora, élete legnagyobb kitüntetésének mégis az 1935-ös pesti egyetemi tanári kinevezést érezte. A Weszely temetése után tartott megemlékezésen a pécsi kolléga és barát, Halasy-Nagy József erre a tényre is kitért a következő módon:

⁷ Idézi Ladányi Andor (2000): i. m., 26.

⁸ Idézi Borsodi Csaba: Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története. <http://www.btk.elte.hu/kartortenet>. Letöltés ideje: 2010. október 18. 20.44.

⁹ Ladányi Andor (2000): i. m., 99.

„Március eleji, hűvös, esős nap volt, mikor a kerepesi temetőben ott állottunk Weszely Ödön nyitott sírja körül. Arcunkon a döbbenet ült, hiszen három héttel előbb nem volt nála boldogabb ember, mikor elindult, hogy a budapesti egyetemen elfoglalja azt a katedrát, amelyről évtizedek óta álmodott, mint vágyainak beteljesedéséről. S ott csupán egy előadást tarthatott. [...] S mikor felért a csúcsra és mélyet lélegzett a célhoz érés tudatában, belezuhant a semiségbe.”¹⁰

Így tehát már az is bizonyítja a pesti bölcsészkar „primus inter pares” pozícióját az ország egyetemeinek bölcsészettudományi fakultásai között, hogy egy-egy katedra betöltésekor, amikor a kari tanácsulésen számba vették a potenciális jelölteket, több esetben is megnevezték a már professzori széket birtokoló vidéki tudósokat is az elképzelhető utódok között. Így történt ez éppen Weszely Ödön kinevezése előtt is, amikor nemcsak róla mint pécsi pedagógiatanárról, de Mitrovics Gyuláról mint debreceni professzorról is rövid szakmai értékelést adtak.

A tanszéketöltés korabeli általános menete, meghatározó szempontjai

Az új egyetemek alapítása felvetette annak a kérdését is, hogy fel tud-e mutatni a magyar tudományos élet annyi kiváló szakembert, amennyit az újonnan létrehozott tanszékek megkövetelnek. A magyar kultúrpolitikusok egy része már akkor borúlátóan nyilatkozott erről a problémáról, amikor még csupán a tervezgetés fázisáig jutott a harmadik egyetem létesítésének ügye. Heinrich Gusztáv, a budapesti egyetem németprofesszora, aki a *Magyar Paedagogiában* adott hangot a harmadik egyetem felállításával felmerülő gondoknak, ugyan megállapította, hogy egy új egyetem tanszékeit be lehetne tölteni megfelelő tudományos felkészültségű pályázókkal, de a pályázatok elbírálásakor érvényesített szempontokkal és az egyetemi tanári kinevezés eljárásának bizonyos elemeivel nem tudott egyetérteni.¹¹

Heinrich írásából azért is érdemes néhány gondolatot megismerni, mert azokból a XIX. század végének egyetemi tanszéketöltési mechanizmusa is jól kirajzolódik.

„Ha nálunk egy tanszék megürül – írja –, pályázatot hirdetnek, mire a folyamadók jelentkeznek. A ki bármily okból nem jelentkezik, az rendszerint nem jön tekintetbe, bármily jeles ember legyen is. A folyamodványok kiadatnak egy ügynevezett szakbizottságnak, melyben néha egyetlen szakember áll szemben négy nem szakemberrel; ezután a karok elé kerül az ügy, a hol a megfelelő, ítéltre hivatott szakférfiak eltűnő kisebbségben vannak, és végül titkos szavazás eldönti a kérdést.”¹²

¹⁰ Idézi Benke József (1998): Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai. Pécs [Pécsi Orvostudományi Egyetem], 81.

¹¹ Heinrich Gusztáv (1895): A harmadik egyetem. *Magyar Paedagogia*, 7.

¹² Heinrich Gusztáv (1895): i. m., 7–8.

Heinrich sérelmezi, hogy a szigorúan szakmai szempontok figyelembevétele helyett sokszor az egyéni rokon- vagy ellenszenv érvényesülése dönti el egy-egy pályázó sorsát. De arra is rámutat, hogy a szakmai szempontok mérlegelésekor sem szabad az érdemek pusztá formális kifejezőire és a mennyiségi mutatókra hagyatkozni. Erről így ír:

„De a főbaj az, hogy egy testület körében a formáknak mindig nagy, rendszeren tulságos szerep jut. A ki nem doktor, nem jön tekintetbe; a ki nem magántanár, csak másodsorban érdemel figyelmet; fődolog pedig az irodalmi munkásság, még pedig sokszor ennek nem minősége, hanem mennyisége.”¹³

Heinrich Gusztáv a publikációs tevékenység egyoldalúan mennyiségi alapon történő értékelésének bemutatására egy régi emlékét is felidézi.

„Emlékszem fiatal éveimből – írja –, hogy a budapesti egyetem bölcsészeti karán egy tanszék betöltése alkalmával egy már elhalt, különben tiszteletre méltó és egyéb tekintetben érdemes férfiú is pályázott, kinek irodalmi munkásságát egy hordár nagyot izzadva czipelte föl a hátán a dékáni hivatalba. A kar el volt ragadtatva e hatalmas irodalmi munkásságtól. Mi fiatalabb magántanárok kíváncsiságból fölbontottuk a nagy csomagot és megvizsgáltuk a tartalmát. Volt e csomagban egy-egy németből átdolgozott silány latin és görög iskolai nyelvtan több kötetben és kiadásban és egy egész rakás énekes- és imakönyv. Egyéb semmi. Természetes, hogy a folyamodó megkapta e teljesen értéktelen irodalmi munkásság alapján az egyetemi tanszéket, melyen azután, minden buzgósága mellett, e munkásságának teljesen megfelelő értékű működést fejtett ki. Ugyanakkor hazánknak legjelesebb, a külföldön is elismert klasszikus filológusa a pályázatnál figyelembe nem került, mivel csak egy-két kis dolgot tudott fölmutatni.”¹⁴

Heinrich szembeállítja a hazai tanszékbetöltési szokásokkal a külföldi gyakorlatot, s kiemeli azt a lényeges különbséget, hogy a külföldi katedrák élére gyakran egészen fiatal tudósokat is kineveznek, akik nem rendelkeznek ugyan jelentős szakírói munkássággal, de megvan bennük annak ígérete.

A magyar egyetemek tanári katedráinak betöltésére vonatkozó feltételek tehát a következők voltak a XIX. század végén – Heinrich Gusztáv leírása alapján:

1. a jelöltnek doktori fokozattal kellett rendelkeznie;
2. a magántanári címmel is rendelkező jelöltnek még nagyobb esélye volt a megpályázott tanszék elnyerésére;
3. színvonalas irodalmi munkásságot vártak el a pályázótól a tudományos életben való aktív részvétele igazolásául;
4. a pályázatok értékelésére kijelölt bizottság pozitív véleménye és ajánlása is szükséges volt a megüresült katedra megszerzéséhez.

¹³ Heinrich Gusztáv (1895): i. m., 8.

¹⁴ Heinrich Gusztáv (1895): i. m., 8.

Az egyetemi tanári állásokra benyújtott folyamodványok elbírálásakor javarészt valóban a fenti szempontok érvényesültek, az egyes pályázatok esetében természetesen más és más súllyal. Az egyetemi tanszékhez való hozzájutást a bevett szokás szerint többéves sikeres magántanári tevékenység előzte meg. Sok esetben azonban a több éven át megtartott magántanári előadások kedvező visszhangja sem volt mindig elegendő biztosíték egy nyilvános rendes egyetemi tanári állás elnyeréséhez. A Heinrich által közzétett cikk megszületésének idejére (1895) már szépen kiépült a magántanári rendszer (az 1893/94-es tanévben a budapesti egyetemen 95 magántanárt jegyeztek), s a *venia legendi* elnyert tudósok közül csak kevesen reménykedhettek abban, hogy véglegesen be tudnak épülni az egyetemi struktúrába. Az egyetemi katedrához vezető klasszikus út tehát a következő volt: 1. doktori cím megszerzése, 2. magántanári habilitáció, 3. nyilvános rendkívüli egyetemi tanári kinevezés, 4. nyilvános rendes egyetemi tanári cím elnyerése.

Néhány esetben – kedvező fordulatok következtében – nem kellett túl hosszú időnek eltelni az első és az utolsó lépcsőfok között. Beöthy Zsolt, a neves irodalomprofesszor példája azt bizonyítja, hogy egy röpké évtized alatt is végig lehetett futni az említett grádicsokon. Beöthy mint középiskolai tanár 1876-ban szerezte meg a bölcsészdoktori (ahogyan akkor mondták: bölcsész tudori) címet magyar irodalomtörténetből. 1878 januárjában a pesti egyetem bölcsészeti kara ugyanezen tárgyból magántanárrá habilitálta, s ő már abban az évben (az 1877/78-as tanév II. félévében) meg is kezdte magántanári kollégiumainak megtartását. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az esztétika professzora, Greguss Ágost, aki éveinek száma szerint még ereje teljében lévő férfinak számított, gyógyíthatatlan beteg. Ezért 1882 őszétől Beöthy Zsolt kapott felkérést Greguss helyettesítésére. Amikor Greguss Ágost 1882. december 13-án meghalt, az egyetem vezetése azt a kérését terjesztette fel az illetékes miniszterhez, hogy a szokásos hármast jelölés mellőzésével Beöthyt nevezze ki a megüresedett tanszékre. 1883 júniusában meg is történt a nyilvános rendkívüli egyetemi tanárrá való kinevezés, majd 1886 májusában a nyilvános rendes tanári címet is elnyerte Greguss utóda. Ez a gyors karrier nyilván nem pusztán Beöthy tehetségének, kiválóságának, a kortársak által is hamar felismert jó „önérdek-érvényesítő képességének” volt köszönhető, Greguss váratlan megbetegedése is lerövidítette a professzori székhez vezető utat.

A XIX. század végének, XX. század elejének sajátos magyar felsőoktatási viszonyai között természetesen arra is akadt példa, hogy a Heinrich által említett feltételek valamelyikének hiánya ellenére is egyetemi tanszékhez jutott egy ambiciózus tudós. A Heinrich-féle feltételek közül a doktori cím az első, azt gondolhatnánk, ez valóban a *conditio sine qua non*ja volt egy egyetemi tanszék megpályázásának, a magyar felsőoktatás XIX. század végi történetében mégis előfordult, hogy valaki doktori fokozat nélkül jutott professzori kinevezéshez. Ezt az esetet azért is érdemes alaposabban megnéznünk, mert éppen a budapesti egyetem első világi pedagógiaprofesszora, Lubrich Ágost volt az a tudós, aki úgy állt 30 esztendeig egy tanszék élén, hogy semmilyen tudományos minősítéssel nem rendelkezett. Lubrich leginkább 1868-ban megjelent négykötetes *Neveléstudomány* című munkájának köszönhetette, hogy a tanszék betölté-

sére pályázók közül győztesen került ki. Riválisai között volt például Peregriny Elek, aki 1866 januárjában már megszerezte a magántanári képesítést a pesti egyetem bölcsészkarán, s több évtizede az akadémia levelező tagja volt. Ugyancsak a pályázók között szerepelt Pauer Imre, aki 1866-ban bölcsészdoktori címet szerzett, és 1869-ben *Paedagogiai tanulmányok* címmel jelentette meg a mérsékelt liberalizmus eszméit tükröző neveléstani munkáját.

A miniszter 1870 februárjában – ilyen felkészültségű riválisok mellett is – Lubrich Ágosttal töltötte be az egyetem neveléstudományi katedráját. A doktori cím hiányát a professzor ellenségei később többször felhánytorgatták, s abban a rágalomhadjáratban, melyet 1872-ben kezdtek ellene, ez is jó ütőkártyának bizonyult azok kezében, akik azt állították, hogy érdemtelenül foglalta el az egyetemi tanszéket. Acsay Antal, Lubrich magántanára és első biográfusa sem kerüli meg ezt a kérdést a *Katholikus Paedagogia* 1897-es évfolyamában megjelentetett Lubrich-életrajzában. Így vázolja az említett problémát:

„Egy igaz: Lubrich nem doktor. Letehette volna pedig, tehetség és szorgalom nem hiányoztak. Sohasem kérdeztem őt, miért nem tette le, az okát így nem tudom. De nem tudok szabadulni a gondolattól, valahányszor ezt a kérdést fölteszem: minden jel arra mutat, hogy Lubrich inkább akart igazán doctus lenni, mint czímeres doktor. Ezt is meggyőződésből tette hát, tiszteljük meggyőződését.”¹⁵

A professzor később sem kapta meg a tiszteletbeli doktorátust, Acsay tudomása szerint ő maga nem egyezett bele az utólagos promoveálásnak ebbe a módjába.¹⁶

Egy K. J. betűjelek mögé rejtőző cikkíró ugyanebben a folyóiratban hozzászól Lubrich hiányzó doktorátusának kényes kérdéséhez, kifejtve azt, hogy Lubrich elveivel mennyire ellenkezett a címek és elismerések hiú keresése. Lubrich 1883-ban megjelent *Társadalomtudomány* című könyvéből idézi azokat a sorokat is, amelyekben a professzor a doktori címről és a tudósgóg kifejlesztésére szolgáló egyéb eszközökről ír. Lubrich ebben a könyvében a következőképpen ostorozza a tudományos címek túlértékelésében megmutatkozó korabeli helytelen felfogást:

„Hogyan várhatnánk jobbat az önérzelem terén, ha a Somoskeőyek a világ minden rendjét meg tudják magoknak szerezni; ha egyetemi tanártestület Nagyságos címért folyamodik; ha még 70 éves öregek is megtisztelve érzik magokat, ha kitüntetésből oly doktori címet kapnak, a milyenre 18–20 éves Gelbschnabel tesz szert nagyon is nem szigorú szigorlat útján, vagy épen in absentia 50–100 forintért, egy beküldött, de más készítette doktori értekezés alapján? Igazi komédia, de veszedelmes! [...] Szokrateszt azért mondta Pithia legbölcsebbnek, mert belátta, hogy semmit sem tud: s most a 20 éves ifjakat azon nevetséges önhittség pöffeszt, hogy doktori oklevelök alapján az egész világ igazi tudósnak tartozik őket elismerni (?)”¹⁷

¹⁵ Acsay Antal (1897): Lubrich Ágost. *Katholikus Paedagogia*, 330.

¹⁶ Acsay Antal (1897): i. m., 330.

¹⁷ Idézi K. J. (1898): Adalék Lubrich Ágost életrajzához. *Katholikus Paedagogia*, 265.

Lubrich esete is azt mutatja tehát, hogy doktori fokozat nélkül egyetemi tanári katedrát csak az 1870-es években lehetett szerezni, később már csak elvétve lehetett ilyen pályázóval találkozni a tanszékek elnyeréséért benyújtott folyamodványokban. A doktori címmel nem rendelkező egyetemi tanárok problémája az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen is felmerült. Először egy 1873-as bölcsészkar tanácsülésen került terítékre a doktorátust nem szerzett professzorok ügye, méghozzá Ave Arthur gyorsírástanár doktori oklevelének nosztrifikálása kapcsán. A göttingai egyetemen doktorált gyorsírástanár külhoni tudományos címének elfogadását a kari jegyzőkönyv szerint a következő kényes kérdés felvetése előzte meg:

„Megelőzőleg olvastatik Dr. Meltzl Hugó és Imre Sándor tanártársak indítványa, mely szerént fölfüggesztetvén az Ave J. A. kérése iránti határozathozatal: küldessék ki egy bizottság, mely az iránt terjesszen véleményt a kar elé, hogy miként lenne elhárítható az az anomália, hogy a karban feles számmal levő nem-tudorok másoknak tudori rangot osztanak?”¹⁸

Ezen a problémán aztán 1881-ben úgy segít a kolozsvári bölcsészkar, hogy a doktori címmel nem rendelkező oktatóinak tiszteletbeli doktori címet adományozott. Így nyert „doctor honoris causa” fokozatot például Turner Adolf geográfus, akinek előtte semmilyen tudományos címe nem volt, valamint Szilasi Gergely, a román irodalomtörténet tanára, aki előtte úgyszintén nem rendelkezett bölcsészdoktori címmel, csak teológiai doktorátussal.¹⁹

Heinrich Gusztáv feltételei között a második helyen a magántanári cím szerepelt. Bár a XIX. század végére az eredetileg paralel oktatói struktúráként létrehozott magántanári rendszer szépen beolvadt az egyetemi hierarchiába, s valóban a professzorság előszobáját jelentette, azért a XX. század elején több alkalommal is előfordult, hogy olyan tudóst hívott meg a pesti bölcsészkar egy tanszékre, akit a kar nem habilitált magántanárává, mivel az illető nem is folyamodott e cím elnyeréséért. Ez történt Fináczy Ernő esetében is. Amikor ugyanis 1900-ban Lubrich halálával megüresedett a pedagógia tanszék, a szóba jöhető utódok megnevezésével, számbavételével megbízott szakbizottság egyhangúlag Fináczy Ernő minisztériumi osztálytanácsos meghívását javasolta a karnak. A bölcsészkar 1901. május 2-án tartott ülésén élénk vita bontakozott ki Lubrich utódjának kiválasztása körül, s a vitában megjelent az az érv is, hogy Fináczy nem szerezte meg a magántanári képesítést, és így a karnak nem állott módjában a habilitációra vonatkozó jelentésből a jelöltről közelebbi tájékoztatást szerezni.²⁰ Végül az elnök hirtelen elhatározással berekesztette a vitát, s titkos szavazást rendelt

¹⁸ T. Szabó Levente–Zabán Márta (szerk.) (2012): Dokumentumok a kolozsvári Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar történetéhez. Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană / Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 47. (A kar 1873. jún. 10-i, XV. rendes ülésének jegyzőkönyve, 65. sz. p.)

¹⁹ T. Szabó Levente–Zabán Márta (szerk.) (2012): i. m., 186–187. (A kar 1881. jan. 28-i, V. rendes ülésének jegyzőkönyve, 91–93. sz. p.)

²⁰ Balogh László (1980): Fináczy Ernő az egyetemen. In Mészáros István (szerk.): Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 229.

el, amelynek eredménye az lett, hogy a kari tanács elfogadta, hogy Fináczy osztálytanácsost a pedagógia tanszékre nyilvános egyetemi tanárnak meghívják. (Valójában a minisztérium felsőbb szintű vezetői kezdeményezték a nem megszokott módon – azaz pályázat útján –, hanem meghívással történő tanszékbetöltést.)

Mindenesetre a kari tanácsülésen azt a többek által is kifogásolt tény, mely szerint Fináczy még nem szerezte meg a magántanári képesítést, a pedagógia területén akkor már több évtizede elismerten működő oktatók közül többeknél nem lehetett volna megemlíteni. Kármán Mór például, aki a gyakorló főgimnázium vezetőjeként a magyar tanárképzés egyik meghatározó alakja volt a századfordulón, ekkor már három évtizede rendelkezett magántanári címmel. Fináczy példája azt igazolja, hogy a magántanári habilitáció a nyilvános rendes tanári kinevezés olyan lényeges előfeltételként élt a professzorok gondolkodásában, amitől csak igen erős (pl. minisztériumi) presszió hatására lehetett eltekinteni. A magántanári múlt hiánya egyébként Fináczy professzori működésének kezdeti szakaszát is megnehezítette, ahogy erről visszaemlékezéseiben be is számolt. A következőképpen írt erről:

„Fokozta a nehézségeket, hogy mivel magántanár nem voltam, előadások alapjául szolgáló anyagom sem volt: csak megfeszített munkával tudtam ezt az anyagot megszerkeszteni és didaktikailag formálni. Szerencsére még csak 40 éves voltam, s még rendelkeztem azzal a testi-lelki erővel, melyet ez a nagy feladat megkívánt.”²¹

Az egyetemi tanári kinevezés során nagy súllyal esett latba a kar által kijelölt szakbizottság javaslata is. Mégis előfordult a dualizmus kori magyar felsőoktatásban az is, hogy az illető professzor kinevezése a jelölőbizottság javaslata ellenére történt. Erre Marczali Henrik, a jeles történész egyetemi tanárrá választása a példa. Marczali így emlékszik vissza a kinevezése körüli bonyodalmakra:

„Őfelsége 1895. március 5-én kinevezett egyet. tanárnak a Salamon Ferenc halála által megürült tanszékre. Ezzel egész életemnek, tanításomnak és tanulmányomnak új iránya kezdődik. Nem ment könnyen. A kar többsége mellém állott, de Ballagi, ezt tudva, húzta-halasztotta a referátát. Erre a bizottság lemondott, és új előadót választottak. A kar 1894 őszén 20 – 10 szóval mellettem döntött. Wlassics mint közoktatásügyi miniszter kitette magát ügyemben, a karban pedig főképp régi professzoraim, Kerékgyártó Árpád, br. Eötvös Lóránd, Beöthy Zsolt és Than Károly voltak főtámaszaim. Kívülök Apponyi támogató. Mint mondta, evinkeálja a theologiai kart. Wlassicsnak be kellett jelenteni, hogy zsidó vagyok, Bécsben br. Jósika Samu miniszter a latere szólott mellettem. A kabinetiroda még véleményadásra szólította fel Arnetthet és Kronest, az osztrák történetírás vezetőférfiain. Csak ezek megegyező votuma alapján írta alá a király kinevezésemet Cap Martinban (1895. március 5.)”²²

²¹ Jáki László (2000): Fináczy Ernő (feljegyzései). Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 100.

²² Marczali Henrik (2000): Emlékeim. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 176.

Ebben az esetben a katolikus szellemiségű pesti egyetem néhány konzervatívabb tanárán kellett keresztülgáznia, hogy Marczali ügyét sikerre vigyék. A bizottság kezdeti vonakodása nyilván „felsőbb sugalmazásra” történt, s Marczali származása volt elsősorban az idegenkedés oka.

Marczali már professzor volt a bölcsészkaron, amikor egy szintén szokatlan tanszékbetöltés történt. Olyan tudóst választottak meg Gyulai Pál utódául a magyar irodalomtörténet tanszékére, aki nem szerepelt az állásra pályázók között. Maga Marczali eleveníti fel ennek a kivételes esetnek a történetét a visszaemlékezésében. A következőképpen tudósít a Gyulai utódlását tárgyaló ülésről:

„Mikor Gyulai visszalépett, Riedl Frigyeset tartottam legalkalmasabbnak az irodalomtörténet tanszékének betöltésére. Ő azonban nem pályázott. Még a kari ülés előtt is kértem, de semmiképp nem engedett. Mikor Beöthy, a bizottság elnöke felolvasta a jelentést, felszólaltam. A filológia, a természettudományok, a matematika jelesen vannak képviselve a karban, de azok találhatók más egyetemeken is. De ha a hazai történetet és a magyar irodalom történetét nem az képviseli itt, ki arra leghivatottabb, az nemcsak az egyetemre, hanem a nemzetre nagy veszteség. Tisztelem, becsülöm a bizottság által ajánlott urakat, de azt hiszem, nem ők azok, kiknek megválasztásába teljesen belenyugodhatunk. Csak Riedl Frigyes lehet Gyulai utóda. Ezek az egyszerű szavak megindították a kart. Halasztási indítványt nyújtottak be, de azt leszavazták, és nagy többséggel megválasztották jelöltemet. Beöthy Zsolt pedig, hogy meg legyen a dolgok rendje és módja, nyomban megírta a tanács elé kerülő ajánlást. [...] Az egyetemi tanács még soká foglalkozott az üggyel, hisz a választás éppen nem volt a rendszabályoknak megfelelő, de a nagy többséget semmibe venni, nem lehetett.”²³

Riedl Frigyes egyetemi tanárrá történt megválasztása valóban eltért az egyetemi tanszékbetöltések szokásos menetétől, ám „közfelkiáltással” beterjesztett és végül a fellettes szervek által is megerősített kinevezése – Benedek Marcell naplójának tanúsága szerint – általános elégedettséget keltett a hallgatók körében.

Az életkor kérdése a professzori kinevezéseknél

Egyes esetekben egészen sajátos szempontokat is mérlegeltek a kari üléseken egy-egy professzori szék sorsáról döntve. Nem volt például lényegtelen szempont a folyamodók életkora. 1917-ben, a pozsonyi bölcsészkar pedagógiai katedrájának betöltésekor például ez is fontos szerepet kapott a jelöltek rangsorolásakor. A nevezett tanszékre hét pályázatot nyújtottak be, de az értékelő szakbizottság, melynek nevében Kornis Gyula nyilatkozott, csak Imre Sándor és Weszely Ödön jelölését javasolta a karnak. A bizottságon belül is voltak nézetkülönbségek, Alexander Bernát például kü-

²³ Marczali Henrik (2000): i. m., 209.

lönvéleményt jelentett be. Ebben kifejtette, hogy véleménye nem Imre Sándor ellen irányul, de ő még fiatal ember, még várhat, még megvárhatja a kolozsvári tanszéket, Weszely számára viszont ez lehet az utolsó alkalom arra, hogy egyetemi tanári stlumot nyerjen. A bizottság többsége végül Imre Sándort és Weszely Ödönt egyenlő helyen és egyenlő sorban ajánlotta a kinevezésre.²⁴ Végül a miniszter Weszely Ödön mellett döntött, de a királyhoz küldött felterjesztésében a következő ígéretet fogalmazta meg:

„E két egyaránt értékes pályázót úgy vélem legcélszerűbben felhasználni, hogy a most betöltés alá kerülő tanszékre legalázatosabban dr. Weszely Ödönt hozom javaslatba, míg a fiatalabbkorú Imre doktor részére a legközelebb üresedő egyetemi katedrát tartom fenn.”²⁵

Az első pozsonyi–pécsi pedagógiaprofesszor kinevezésekor tehát a tudományos szempontok mellett a jelöltek életkorát s az ebből következő lehetőségeket is mérlegelték. A pedagógia egyébként is olyan tudományszakot jelentett a bölcsészdiszciplínák között, amelynek tanszékeire nem volt szokás fiatal tudósokat kinevezni. Ennek két oka is volt: egyrészt a pedagógia praxisközeli jellegéből adódóan a pedagógia professzorától joggal elvárható volt középiskolai vagy főiskolai (paedagogiumi vagy akadémiai tagozaton szerzett) tanári tapasztalat, másrészt, mivel a neveléstudományba általában más bölcsész tudományokból érkeztek az emberek, így jellemző volt, hogy viszonylag későn találtak rá a számukra vonzó részterületre vagy kutatási témára, amelyben végül elmélyedhettek.

Bár hazánkban nem volt általános az, hogy egészen fiatal (jelentősebb szakírói munkássággal nem rendelkező) tudósokat nevezzenek ki egyetemi katedrara, bizonyos körülmények elősegíthették a fiatal tehetségek karrierjének ilyen formájú elindítását. E körülmények (kedvező helyzetek) közül az új egyetemek (vagy tanszékek) létesítését említhetjük az első helyen. 1872-ben, amikor a kolozsvári egyetem létrejött, nem volt egyszerű felállítani a frissen létesült karok tanári testületeit. Bár Budapesten sok olyan tudós (középiskolai) tanár élt, aki a munkássága alapján egyetemi katedrán is megállta volna a helyét, nem mindegyik vállalkozott arra, hogy az akkoriban még jóval szerényebb kulturális kínálattal rendelkező Kolozsvárra költözzön. Ebben a helyzetben játéktérhez juthattak olyan fiatalok is, akiknek más körülmények között sosem adatott volna meg ez a lehetőség, vagy legalábbis évtizedekig kellett volna várniuk rá. Plósz Sándor jogászprofesszor így emlékezett vissza egy 1911-es felső oktatásügyi egyesületi ankéton, amelynek témája az alapítandó harmadik egyetem volt, a kolozsvári egyetem-indítás gondjaira:

„Csak arra kell gondolnunk, hogy hogyan történt a kolozsvári egyetem tanszékeinek betöltése, amiről Concha t. barátom is egészen az én felfogásom

²⁴ Komlói Sándor (1986): Weszely Ödön életútja. Baranyai Művelődés, 2–3. sz., 9.

²⁵ Idézi Komlói Sándor (1986): i. m., 11.

szerint beszélt. Alkalmazták egyrészt az ottani jogakadémia tanárait, másrészt fiatal embereket és ez a kísérlet, talán szerénytelenség nélkül mondhatom, nem egészen balul ütött be. Ott voltak kivülem t. barátaim, Concha, Óváry, Farkas, akik ma mindnyájan a tud. Akadémia tagjai és akik igen jeles tudományos tevékenységet fejtenek ki. Az orvosi karhoz az ottani sebészeti akadémia tanárait és több fiatal erőt neveztek ki, asszisztenseket, akik reményt nyújtottak arra nézve, hogy az egyetemi tanszéket képesek lesznek ellátni. Ezekből is több kiváló tudós került ki. A bölcsészeti és természettudományi karokhoz jobbára gimnáziumi tanárokat alkalmaztak, szintén jó eredménnyel.²⁶

Plósz Sándor felszólalásának fent idézett részlete kapcsán felmerül a kérdés, melyik helyzet/felfogás volt az előnyösebb: az, ha egy már felmutatott teljesítmény jogos jutalmaként, egy életpálya zenitjén túl kapta meg egy tudós az egyetemi katedrát, vagy az, ha az egyetemi tanszék elnyerése csak a startkő volt a pályáján, s épp ez ösztönözte folyamatos bizonyításra, előrehaladásra. Az utóbbi esetben nyilván éppen az egyetemi tanársággal együtt járó körülmények is segíthetik a tudósi karrier teljes kibontakozását, jelentős életmű létrehozását, míg az első esetben az elnyert katedra ugyan egy végigdolgozott élet méltó koronája lehet, ám a hozzá vezető út annyira kifáraszthatja, elcsigázhatja az érte küzdő tudóst, hogy mire megkapja, nem lesz ereje számottevő tudományos munkásságot kifejteni ebben a pozíciójában.

Schwarz Gusztáv ugyanezen az 1911-es ankéton éppen azért üdvözlö az új egyetemek létrehozására irányuló kezdeményezéseket, mert ezekben látja az egyetemi tanári szukreszcencia problémájának megoldását. Mint érveléséből kiviláglik, ő is azon a nézeten van, hogy a fiatalabb tudósoknak kellene bizalmat szavazni, így a vidéki egyetemek katedrái egyben akár a megfelelő pesti katedrák előszobáit is jelentenék. Schwarz figyelemre méltó gondolatmenetét azért idézem hosszabban, mert a mondataiban összesűrítve ott található a korabeli magyar egyetemi tanszékbetöltési rendszer minden gyenge pontja.

„...az egyetemen – vélte Schwarz – nincs is más kérdés, nem lehet más baj, nem lehet más reformról szó, nincs is más esemény, csak egy baj, esemény, reform: ki a professzor? Már pedig professzorok csak ott lehetnek, ahol a professzori pályára készülni lehet, tanár csak ott lehet, ahol létezik tanári pálya. Ahol egy vagy két egyetem van, ott nincs egyetemi karrier. [...] Érdekes volna kutatni, hogy a budapesti egyetem tanárainak mi volt az előélete, mielőtt a tanszékre jutottak. Aki az egyes tanárok biográfiáját megírná, ámulattal látná, mily kevesen közülök készültek igazán az egyetemi professzurára. Ha például a jogi kar egyes tanszékeit vizsgálom, azt látom, hogy éppen a legelméletibb katedrákat nem akadémiai múltú alakok töltik be. A római jognak egyik tanszékén egy volt fővárosi ügyvéd ül, a büntetőjogin egy volt bíró, a jogtörténetin egy nyugalmazott hadbíró. Nem szólok arról, hogy ezek a férfiak mennyire felelnek

²⁶ Vélemények új egyetemek alapításáról (1911): A Felső Oktatási Egyesület együttes ülésében Budapesten, 1911. évi május 15., 16., 17. és 19. napjain a M. T. Akadémia palotájában tartott enquete tárgyalásai. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája, 67.

meg a feladatuknak, már azért sem, mert a fölsorolt lisztában [sic!] az én szerény személyem is szerepel. De föltéve, hogy mindnyájan teljesen be is válnak: nem-e bizonyos, hogy ez nem a normális tanárképzés útja? Ma úgyszólván a véletlenre van bízva, akad-e szükség esetében az országban kellő tanerő. Kétszűlni ma egyetemi karrierre nem lehet. Egyetemi karrier csak ott lehet, ahol több egyetem van. Egy fiatal tudós ideig-óráig beérheti valami szerény állással, egyik egyetemen, másik egy vidéki lyceumban, ha emberi valószínűség szerint remélheti, hogy valamelyik egyetemen állás kínálkozik a legközelebbi években, ahol tehetségét érvényesítheti. De ha az ember egy életen keresztül koplalni kénytelen, hogy esetleg 50–55 éves korában érje el azt, amit 35 éves korában kellett volna elérnie: így nem lehet akadémiai szukkreszcenciát teremteni.”²⁷

Schwarz véleményével nyilván nem minden egyetemi tanár kollégája értett egyet, különösen azok nem, akik viszonylag későn jutottak katedrára.

Valós aggályként merülhetett fel a túl fiatalon egyetemi tanszékhez jutó tudósok (azaz inkább csak tudósjelöltek) kapcsán, hogy még nem alakult ki a saját tudományos felfogásuk, nem állt össze a saját rendszerük, márpedig az általuk betöltött állás megkövetelné ezt. A fiatal tudósok pedig többnyire még csak a gyűjtögetés, a recepció fázisában vannak, általában nem rendelkeznek kellő munícióval ahhoz, hogy originális rendszert építsenek az ismereteikből. Ez utóbbi érveléssel egyébként a debreceni egyetem alapítása utáni találgatások idején is lehetett találkozni.

Amikor Imre Sándor 1914-ben a *Magyar Paedagogia* hasábjain kifogásolta, hogy a debreceni egyetemen közös tanszéke lesz a filozófiának és a pedagógiának (s ez valóban így is alakult az első négy évben), több lehetőséget is végigvizsgált arra nézve, milyen beállítottságú (és korú) professzor lenne a legalkalmasabb a kényszer szülte közös katedra betöltésére. Imre nem tartotta volna szerencsésnek, hogy filozófus kerüljön erre a katedrára, hiszen az csak nyűgnek és mellékesnek érezné a pedagógiával való foglalkozást. Azt is a pedagógia sínylené meg szerinte, ha par excellence pedagógus kerülne az összeházasított diszciplínák tanszékére, mert akkor ez a neveléstudós kénytelen lenne éveken át – hiányosságai pótlására – a filozófiában elmélyedni. E két lehetőség mérlegelése után veti fel Imre a harmadik lehetséges megoldást, méghozzá azt, hogy nem határozottan filozófus vagy pedagógus kerülne a közös tanszékre, hanem olyan tudósjelölt, akiből a fiatalosága révén még „minden” lehet. Imre erről a harmadik lehetőségről is meglehetősen borúlátóan nyilatkozik, úgy gondolja, hogy a két tudományág komplexitása miatt egy fiatal professzor csak az örökös recipiens szerepét játszhatná ezen a katedrán, örülhetne, ha az új eredmények befogadásával lépést tudna tartani, de az igazi tudóst, a kutatói ambíciókat el kellene magában temetnie.²⁸

Amikor tehát az ideális életkor kérdéséről volt szó az egyetemi tanári kinevezések esetében, általában inkább az idősebb pályázók (de mindenképpen a középkorúak) felé

²⁷ Vélemények új egyetemek alapításáról (1911): i. m., 69.

²⁸ i. s. [Imre Sándor] (1914): A pedagógia a debreceni egyetemen. *Magyar Paedagogia*, 313–314.

billent a mérleg. Kivételek természetesen akadtak: elég, ha br. Eötvös Loránd fizikus vagy Meltzl Hugó germanista professzori kinevezésére gondolunk. Meltzl Hugó 26 éves korában nyerte el az akkor létrehozott kolozsvári egyetem német nyelv és irodalom tanszékét, miután külföldi tanulmányait befejezte. A különc természetű férfi későbbi munkásságával meggyőzően bizonyította, hogy korai kinevezése nem volt helytelen lépés, bár kutatásainak csak egy része kötődött szorosan a germanisztikához, az utókor elsősorban Petőfi-kutatóként tartja számon. Az ő esetében az is közrejátszhatott, hogy egy olyan katedrára került, amelyért nem tolongtak a pályázók: a német nyelv hazai helyzete, megítélése csak igen lassan javult a kiegyezés utáni években. Eötvös Lorándot 24 éves korában nevezték ki nyilvános rendes egyetemi tanárrá, de ennek a gyors előmenetelnek is könnyen magyarázható a háttere: egyrészt a nevének, másrészt egy szerencsés konstellációnak köszönhető az ifjú tudós a katedráját. Mivel az 1870-ben alapított felsőbb fizika tanszék elnyerésére pályázók közül a kar egyiket sem tartotta alkalmasnak az egyetemi tanárságra, kapóra jött számukra a magántanári habilitációért folyamodó ifjú tudós, aki nemcsak a *venia legendi* kapta meg, hanem az 1871 júliusától az említett tanszék helyettes professzoraként is működött az egyetemen. 1872 májusában az egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezést is megkapta az ifjú báró, ez mindenképpen a megelőlegezett bizalom gesztusaként értékelhető, így gondolhatta ezt Eötvös is, „... *aki* – mint a Buday házaspár monográfiájában olvasható – *nagyon is tisztában volt vele, hogy karrierjének gyors megindulását apja nevének köszönheti*”.²⁹

A felekezeti hovatartozás szempontja a professzori katedrák betöltésekor

A pesti egyetem bölcsészkarának nyíltan felvállalt katolikus orientációja már a XIX. század végén súlyos konfliktusok, problémák melegágya volt. Az egyetem konzervatívabb tanárainak szemében a professzori pályázatok értékelésekor és a magántanári cselekmények elindításakor is nagy súllyal esett latba a felekezeti hovatartozás kérdése, s elsősorban a katolikus jelölteket támogatták, gyakran a szakmai munkásságuk valós fajsúlyától is eltekintve. Mivel azonban 1872-ig ez az egyetem volt az ország egyetlen egyeteme, majd a kolozsvári egyetem megalapítása után is az „első egyetem” címkeje tapadt rá, természetes, hogy a kálvinista, lutheránus és zsidó bölcsész tudósok, tudósjelöltek is a pesti egyetemen szerették volna karrierjüket kiteljesíteni, itt kívántak előadási lehetőséghez jutni. Hogy ezt mennyire nem nézték jó szemmel az egyetem katolikus színezetének elhalványulásától tartó erők, annak kiváló bizonyítéka az egyetem egyik tanárának 1888-as terjedelmes értekezése, amely *A dekatholizált egyetemünk* címmel jelent meg. A szerző „Doctor Romanus” álnéven publikálta művét, s karonként kimutatta, hogyan hódít egyre nagyobb teret a Pázmány Péter által alapított egyetemen a protestantizmus és a judaizmus szellemisége – a nem katolikus professzorok és

²⁹ Buday Tibor–Budayné Mosonyi Klára (1986): „A fizika fejedelme”. Eötvös Loránd élete és munkássága. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 131.

magántanárok befogadása révén. A bölcsészkar professzorainak felekezeti megoszlását a következőképpen ecseteli a szerző:

„Huszonnyolc rendes tanára van a bölcsészeti karnak; egy közülük nem egyesült vallású. A többi a következőleg oszlik meg: katolikus 14 (egy, házassági szükségletei szerint többféle felekezeten ment keresztül, s egy másiknak katolikus volta is kétes), lutheránus 9, kálvinista 4. A zsidóság e karra sem szolgáltatott még rendes tanárt; a rendkívüliek között sincs még képviselve, ha csak nem számítunk hozzá egy protestánsná lett zsidót, s ha egy zsidó neveléstani magántanárt nem avatunk rendkívülivé, akinek kineveztetése a legközelebbi jövőnek lesz eseménye.”³⁰

A „nem egyesült vallású” megjelölés a kar ortodox vallású egyetemi tanárára vonatkozott, protestánsná lett zsidóként Ballagi Aladár történezt aposztrofálta a szerző, a zsidó „neveléstani magántanár” jelzős szerkezet pedig Kármán Mórt takarja. Nem kevés aggodalommal szemléli ezeket az arányokat az álnév mögé bújó szerző, aki ugyanígy végigtekintette a rendkívüli tanárok és a magántanárok táborának felekezeti arányait is. Ez utóbbiak körében még aggasztóbb arányeltolódást érzékelt, ami a következő megállapításra készítette:

„A bölcsészeti magántanárok vallási viszonyai, éppúgy mint a jogi és orvosi karéi, szomorú adatokat mutatnak. Huszonkét magántanár közül csak 6 katolikus, ugyananyi, tehát 6 zsidó, lutheránus 7 és kálvinista 3.”³¹

A katolikus érdekek védelmezője mélyszéles ellenszenvvel írt a könyv megjelenésének évében rektorkodó lutheránus Hunfalvy Jánosról éppúgy, mint a kálvinista Salamon Ferencről, a történeusről. Az is nyugtalanította, hogy az irodalmi katedrákon két kálvinista tudós ült, Gyulai és Beöthy, mint ahogy a német szakos hallgatók is egy lutheránus irodalomtörténész (Heinrich Gusztáv) felfogásában ismerkedtek meg a nagy német szerzők műveivel. A nevetséges mértékben elfogult irat jól tükrözte a pesti oktatói kar ultrakonzervatív szárnyának intoleranciáját, azoknak a professzoroknak a gondolkodását, akik az 1867 előtti vagy még inkább a XVIII. század végi felekezeti arányokat (vagyis homogenitást) sírták vissza, s nem tudtak beletörődni abba, hogy többféle világnézet, látásmód is helyet kap az ország első egyetemén.

Nemcsak a dualizmus korában, hanem az első világháború után, a két új egyetem oktatógárdájának bővítésekor is lényeges szempont maradt a felekezeti hovatartozás az egyes professzori kinevezéseknél, sőt: ha egy kicsit előretekintünk az időben, éppen a Klebelsberg-féle ún. szegedi párhuzamos tanszékek esete is azt példázza, hogy a kinevezendő professzorok vallása döntő tényező maradt a 20-as, 30-as évek magyar egyetemi valóságában. Az egyetemek felekezeti orientációja világosan kirajzolta

³⁰ Doctor Romanus (1888): A mi dekatholizált egyetemünk. Budapest, a Szerző kiadása, 149.

³¹ Doctor Romanus (1888): i. m., 150.

a hazai történelmi egyházak erőviszonyait, érdekérvényesítő képességének határait. A pesti egyetemen érvényesülő erős katolikus befolyással szemben a debreceni egyetem kapta a református fellegvár szerepét, míg a pécsi egyetem köré – noha evangélikus teológiai fakultása is volt – egy katolikus érdekháló fonódott, ahogy azt Ladányi Andor is kitűnően megvilágítja Klebelsberg felsőoktatás-politikáját tárgyaló könyvében.³² E művében említi meg Ladányi többek között azt az 1928-as püspökkari tanácskozást, amelynek tárgya – egyebek mellett – „a pécsi tudományegyetem katolikus jellegének biztosítása” volt, s amelynek során a kalocsai érsek és a pécsi püspök indítványozta, hogy a püspöki kar vállalja fel és teljes erkölcsi súlyával támogassa ezt a törekvést. Az említett püspökkari konferencia jegyzőkönyvében szereplő alábbi megjegyzés is alátámaszthatta a javaslattevők reményeit:

„A miniszter bizalmasan oda nyilatkozott, hogy a tanári kinevezéseknél oly arányt fog szem előtt tartani a katolikusok javára, aminő van a debreceni egyetemen a reformátusok javára. [...] Tudomásul szolgál. A lehetőleg megteszi a püspöki kar.”³³

Érthető módon a debreceni helyzet, amelyre a fenti idézetben is utalás történik, újra és újra előkerülő hivatkozási alapot jelentett a katolikus egyház (és Klebelsberg) számára, amikor valamelyik egyetemen a katolikus oktatók arányának (a protestáns egyházak számára érthetetlen és nehezen elfogadható) emelkedése bekövetkezett, vagy amikor egyes egyetemek mellett valamilyen katolikus háttérintézmény jött létre. A debreceni egyetem református „színezetével” érvelt Klebelsberg a pécsi Maurinum alapkövetételekor is, és ugyancsak a debreceni egyetem erős református kötődéseivel kezdte mentegőztetését akkor, amikor a sajtóban támadták a szegedi párhuzamos tanszékek létrehozása miatt.

Arról is van adatunk a különböző visszaemlékezésekből, hogy egy-egy konkrét kinevezés esetében a tanszékbetöltésre aspirálók közötti sorrend kialakításakor több alkalommal prioritást élvezett a felekezeti hovatartozás szempontja, fontosabb volt az adott egyetem „felekezeti kötődését” meghatározó egyház életében való részvétel, mint a felmutatott tudományos munkásság. Thienemann Tivadar két ilyen esetet is említ az önéletírásában. Az egyik azért különös jelentőségű, mert éppen az ő pozsonyi kinevezésével kapcsolatos. Thienemannt 1918-ban nevezték ki a pozsonyi tudományegyetem német tanszékének professzorává, szokatlanul fiatalon, huszonnyolc évesen. A német származású fiatal germanista evangélikus vallású volt, s úgy tűnt, életkora mellett a felekezeti hovatartozása jelentette a legnagyobb problémát az egyetemi stallumba való bekerülésekor. Erről a később sikeresen leküzdött akadályról az alábbi módon vallott Thienemann időskorában papírra vetett emlékezésében:

³² Ladányi Andor (2000): Klebelsberg felsőoktatási politikája. Budapest, Argumentum Kiadó.

³³ Idézi Ladányi (2000): i. m., 104.

„De velem komplikációk támadtak, ami az akkori közviszonyokra jellemző. Pozsonyban Izabella főhercegnő székelt fiával, Albrecht főherceggel. [...] Izabella az ő székhelyén létesítendő egyetem védnökének tartotta magát, beleszólast kívánt az egyetemi kinevezésekbe. Apponyi kultuszminiszter nyilván fölterjesztette hozzá a tervezett kinevezéseket. Izabella valamennyit jóváhagyta, a zsidó származású Mansfeld Géza és Fenyvessy Géza kinevezését is, de kifogást emelt a két lutheránus jelölt kinevezése ellen, Pekár Mihály orvostanár ellen, pedig ő, volt miniszteri referens, volt az egész orvosi kar szervezője, és a magam kinevezése ellen. Valami Meszlényi nevű pozsonyi katolikus tanárt ajánlott helyettem. Mikor Izabella látta, hogy kifogása Apponyira nem tett benyomást, személyesen fölment a Kabinet Irodába, hiszen Bécs olyan közel volt Pozsonyhoz, és a Kabinet Iroda, azaz [a] császár és király nevében leiratot küldetett Apponyihoz, hogy a Felső nem látja szívesen lutheránus tanárok kinevezését a létesítendő pozsonyi egyetemen.”³⁴

A meglehetősen erős felekezeti elfogultságról és némi szerepavarról tanúskodó főhercegnői akció végül nem járt sikerrel, Apponyi ugyanis a gyóntatója útján kedvező információkhoz jutott Thienemannról, éppen ezért következetesen (és eredményesen) támogatta a fiatal evangélikus tudós kinevezését, sikeresen ellensúlyozva a kabinetiroda ellenkező irányú törekvését, intrikáit. Nem véletlenül jegyezte meg Thienemann róla: „*Ilyen gerinces kultuszminiszterünk azóta sem volt.*”³⁵ A neves germanista és későbbi pszichológus által felidézett epizódot az teszi említésre méltóvá, hogy a kinevezendő professzor személye (s egyben a felekezete) elleni vétó nem is az egyetemi tanári testülettől vagy a kinevezésről döntő minisztertől származott, hanem az uralkodócsalád egy tagjától, olyasvalakitől, aki joggal remélhette a katolikus egyház érdekeit mindenek fölé helyező és erősen védelmező IV. Károlytól, hogy országaiban kellő súlyt fog fektetni az egyetemek katolikus szellemiségének biztosítására.

Olyan példát is tudunk hozni a XX. század elejéről, amelyből megmutatkozik: hiába történik meg – bizonyos egyházi körök nyomására – egy tudós kinevezése a pesti egyetemre, az adott tudományszak képviselőinek köre, a szakma nem ért egyet a kinevezéssel, s oly módon fejezi ki a kinevezés tényével szemben érzett averzióját, hogy a katedrát elnyert tudóst mintegy kirekeszti önmagából, magára hagyja, nem támogatja törekvéseiben. Czirbusz Géza földrajztudós professzori munkájának tragikus „meddsége” és magának Czirbusznak a saját tudományos közösségén belüli elszigeteltsége, magányossága mögött éppen ilyen ellentétek, szembenállások húzódtak meg. Czirbusz Géza piarista szerzetesként és az ultrakonzervatív *Magyar Állam* című katolikus napilap tudományos rovatvezetőjeként a köztudottan erős katolikus elkötelezettségű Apponyi Albert támogatóitjai közé tartozott. Apponyi pedig gesztust kívánt gyakorolni a piarista geográfus egyetemi tanári kinevezésével a Katolikus Néppárt felé. A Magyar Földrajzi Társaság aktívabb tudósai, akik Lóczy Lajos tanszékén valamelyik

³⁴ Thienemann Tivadar (2010): Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 107.

³⁵ Thienemann Tivadar (2010): i. m., 107.

Lóczy-tanítványt látták volna szívesen, s nem tudták elfogadni, hogy Lóczy utódjának kiválasztásában a felekezeti hovatartozás és az egyházért végzett tevékenység (katolikus újságírás) lehetett a vezető szempont, úgy próbálták megakadályozni Czirbusz kinevezését, hogy küldöttséget menesztettek Bécsbe, Ferenc Józsefhez. Azt kérték az uralkodótól: ne nevezze ki Czirbuszt egyetemi tanárrá. Az uralkodó nem teljesítette a szokatlan kívánságot, így Czirbusz 1910-ben elfoglalhatta Lóczy egykori tanszékét. A szakma reakciója megdöbbentően bátor és ellenséges volt: a Magyar Földrajzi Társaság igyekezett módszeresen kiszorítani az életéből a frissen kinevezett földrajz-professzort, a *Földrajzi Közlemények*ben pedig agyonhallgatták, szóra sem méltatták a munkáit. Ehhez a kirekesztéshez nyilván Czirbusz szerencsétlen, összeférhetetlen természete is hozzájárult, valamint az is, hogy valódi koncepció hiányában vette át a tanszékot, s teljesen más irányzat híve volt, mint elődje, azonban a tudományos kör kiközösítő ítélete nem kis részben arra is válasz lehetett, hogy felekezeti szempontok figyelembevételével, egyházi érdekek respektálásával történt Lóczy utódjának kiválasztása, miközben a vezető szakmai körök véleményét ignorálták egy ilyen jelentős döntés meghozatalánál.

Egy viszonylag sima út a katedrához: a meghívás

Mivel az egyetemi professzori székek betöltése nemcsak pályázat és (annak értékelése után) jelölés útján történhetett, hanem meghívás útján is, előfordult olyan eset, hogy a meghívó egyetemi kar arra kijelölt bizottsága vagy képviselője a meghívásra javasolt professzorjelölt közvetlen szakmai környezetében tájékozódott, információkat gyűjtött a felkínált katedra kiszemelt várományosáról. Ez történt Halasy-Nagy József esetében is, akinek a fővárosba menekült pozsonyi egyetem filozófiai katedráját kínálták fel. A meghívás körülményeire így emlékezett vissza időskorában Halasy:

„Az idő közben telt-múlt. A közállapotok is javultak és két évem telt el a főiskolai tanárságban, amikor hírül vettem 1921 májusában, hogy az akkor menekültként Budán működő pozsonyi egyetem bölcsészettudományi kara engem hívott meg szótöbbséggel a filozófiai tanszékre, amely Kornis Gyula távozásával megüresedett. A meghívásban oroszlanrésze volt Kornisnak és Császár Elemérnek, akikhez főleg Prinz Gyula csatlakozott. Ez ugyanis eljött az Erzsébet-Nőiskolába, amelynek régebben maga is tanára volt és ott quasi információt szerzett be rólam, mivel személyesen nem ismert. Ők voltak a karban az én propagátoraim, míg Weszely Ödön Bárány Gerőt, a minisztérium osztályfőnökét és személyes barátját lancirozta. A Kar többsége mégis mellettem döntött, de én minderről jó ideig semmit se tudtam. A dékán akkor Gyomlay Gyula volt, aki nem tartotta szükségesnek, hogy akár a meghívás szándékáról, akár annak megtörténtéről engem értesítsen és elfogadó nyilatkozatom után tárgyalassa le az ügyet, holott ez hivatalos kötelessége lett volna.”³⁶

³⁶ Halasy-Nagy József (1999): *Summa vitae*. In Lengyel András (szerk.): *Irodalom- és művészet-történeti tanulmányok. Studia Historiae Literarum et Artium 2.* (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve.) Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 225.

Ez egy megtisztelő meghívás lett volna, ha nem ilyen szokatlan módon – a meghívandó tudós véleményének a megkérdezése nélkül, az ő teljes megkerülésével – történik.

Egy megüresedett egyetemi katedrára történő meghívás (a pályázattási procedúra mellőzése) általában olyan horderejű döntés volt az invitáló karok részéről, hogy azt nagyon nyomatékosan alá kellett támasztani, ügyesen meg kellett indokolni. Az illető egyetemi testületek ezért törekedtek arra, hogy a megtisztelő gesztust nyomós érvekkel alá tudják támasztani. Ezek az érvek lehetek tisztán szakmai, lehetek tudománypolitikai vagy ritka esetben akár más természetű (esetleg a meghívott életkörülményeiből, magánéletéből építkező) argumentumok, egy követelmény létezett csupán velük szemben: meg kellett állniuk a szélesebb szakmai nyilvánosság (a potenciális riválisok) előtt és a kar egész oktatógárdája előtt is. Nagy diplomáciai tapintatot és alapos átgondolást igényelt ennek következtében egy-egy meghívási szándék felvetése és elfogadtatása az illető karral és a szakma jeleseivel. Az egyetemi tanszéketöltés meghívás útján való megoldásának nagyon jó példája ebből a szempontból Csűry Bálint 1932-es Debrecenbe kerülése, a Pápay József halálával megüresedett magyar nyelvészeti tanszékre. Az 1931. október 28-i kari tanácskozás jegyzőkönyvében ugyanis az alábbi (pontokba szedett) érvekkel nyomatékosították ennek a rendkívüli megoldásnak (a meghívásnak) a jogosságát:

„1. Csűry, mint rámutattunk, nemcsak a magyar nyelvészet egyik legkiválóbb művelője, hanem alaposan ismeri a finn nyelvet is, amelynek grammatikájában, valamint a többi rokon nép nyelvének összehasonlító eredményeiben egyaránt jártas.

2. Eddigi tanári működése és sikerei azt mutatják, hogy a legérdemesebb pedagógusok közé tartozik, aki az elvontabb tudományok iránt is fel tudja kelteni az érdeklődést, így a tudományos succrescentiát 'utánpótlást' biztosítani tudja.

3. Ma, alkotó erejének teljében, amikor saját vallomásaként megfelelő milieu és eszközök híján, csak idegölő éjjelezéssel bír eszméinek áldozni, mindenkép méltó rá, hogy tudományos törekvéseinek kifejtésében támogassuk. S ha esetleges eljövétel az erdélyrészi magyar szellemi élet veszteségét jelentené is, de éppoly nyereség lenne számunkra, amikor minden erejét és tudását egyedül szaktárgya művelésének szentelhetné.

4. Végül még megemlítjük, hogy amikor a pécsi tudományegyetem magyar és finnugor tanszéke a közelmúltban megürült, a távozó Zolnai professzor, mint egyik legkitűnőbb tanítványát, a karral egybehangozóan, Csűryt óhajtottá utódjául, s bizonyára nem az ő szándékukon múlt, hogy a betöltés sorsa más-képen dőlt el.”³⁷

A meghívás mellett feltüntetett érvek között igazából egyetlen szakmai érvet találhatunk, méghozzá az elsőt. A második érv nem a meghívandó szaktudósi érdemeire, hanem tanári személyiségére, oktatói képességeire épít, a harmadik érv alapjául pedig

³⁷ A Bölcsészettudományi Kar jegyzőkönyvei 1931–32. A Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatalának Irattára.

kifejezetten az illető élet- és munkakörülményei szolgálnak, hiszen ebben arra történik utalás, hogy Csűry a tehetségéhez méltatlan munkakörben dolgozik (a kolozsvári ref. gimnázium tanára volt), s a meghívás által az őt megillető helyre kerülhetne. A negyedik érv pedig egy kompenzatorikus szándékot tesz nyilvánvalóvá, ez is igen gyakori az akkori magyar felsőoktatásban és tudománypolitikában: az egyes állások megpályázásakor „vesztesen” maradt professzorjelöltek közül az arra érdemeseket a következő alkalommal egy másik katedrával igyekeztek kárpótolni.

Ladányi Andor Klebelsberg „káderpolitikáját” jellemezve fontosnak tartotta megjegyezni azt, hogy a kultúrfőlény programját meghirdető miniszter nem nézte jó szemmel az egyetemi tanszékek meghívás útján történő betöltésének úzussá válását, hiszen joggal érezte azt, hogy ezen a módon az ő döntési jogkörét szűkítik, s csupán jóváhagyó szerepet szánnak neki. A budapesti egyetemen a 20-as évek közepére vált a tanszékbetöltés bevett módjává a pályázat mellőzése, illetve meghívással való kiváltása. A Pázmány Péter Tudományegyetemen 1924-ben működő, 1900 óta kinevezett 79 professzor közül 37 meghívás útján nyerte el a tanszékét, ez az arány mindenképpen egy hagyomány kialakulásának tendenciáját sejteti.³⁸ 1924-ben egy konkrét eset kapcsán – kifejezve egyet nem értését a III. klasszika-filológiai tanszék betöltésének módjával – miniszteri leiratban közölte az egyetem tanári testületével, hogy a meghívás

„...csak különösen indokolt esetben akkor alkalmazandó, ha az egyetemnek speciális tudományos érdeke az illető tudós személyének az egyetem részére leendő megnyerése. Ennélfogva a meghívás rendszerré nem válhat, mert ez részben a meghívás tényének értékét szállítja le, másrészt pedig bizonyos mértékig a miniszter [...] jogát is érinti.”³⁹

Ugyanezt az álláspontját ismételte meg Klebelsberg egy 1924 novemberében kelt leiratában, amelyet a Pázmány Egyetem Hittudományi Karához intézett. Ebben elutasította a kar egyházjogi tanszékének meghívás útján való betöltését, s kinyilvánította azt a kívánságát, hogy a kar írjon ki szabályos pályázatot a megüresedett katedrára. Ezek a leiratok tulajdonképpen egy sajátos játszmorozat, hatalmi harc dokumentumai, jól érzékeltetik azt a „kötélhúzást”, amely az autonómiáját védő és hangsúlyozó egyetem professzori testülete és a minisztérium között folyt. A professzorok a meghívással éppen a versenyzetetésből fakadó kockázati tényezőt akarták eltüntetni, kizárni, így akarták simává tenni a többség jelöltjének az útját a betöltendő katedrához. Klebelsberg azonban felismerte e gesztus másodlagos üzenetét is, nevezetesen azt, hogy ilyen módon kívánják az ő játékerét csökkenteni a tanszékbetöltési procedúrákban. Az előzmények ismeretében el lehet fogadni a miniszteri leiratban felhozott érvek jogosságát: eredetileg valóban csak kivételes esetekre korlátozódott volna a meghívás rendszere, a tanszékbetöltés normális útját a pályázat és az ezzel együtt járó megmérettetés jelentette. Ha nem írtak ki pályázatot egy megüresedett tanszékre,

³⁸ Ladányi (2000): i. m., 101.

³⁹ Idézi Ladányi Andor (2000): i. m., 101.

több fiatal vagy kevésbé fiatal tudósnak esélyt sem adtak arra, hogy igényeit, egyetemi tanszék megszerzésére vonatkozó ambícióit nyilvánvalóvá tegye, bejelentse, s vállaljon egy versenyt. A meghívás magát a versenyhelyzetet iktatta ki a folyamatból, s alapot adott arra, hogy korrupt szándékokat gyanító feltételezések terjedjenek a tudományos körökben.

A professzori szerep összetevői

Az egyetemi nyilvános (rendes vagy rendkívüli) tanári pozícióba való bekerülés lehetőségei és változatai után érdemes felvázolni az egy évszázaddal ezelőtti egyetemi tanári rend önértelmezésének, szerepmeghatározásának egyes elemeit, összetevőit. Ebben alapvetően Schneller István *Universitas Magistrorum* c. tanulmányára támaszkodunk, amely a *Magyar Paedagogia* 1913-as évfolyamában jelent meg.⁴⁰ Schneller hármas feladatkör teljesítésben látja az egyetemi tanárság küldetését: egyfelől tudósi, másfelől pedagógusi, harmadrészt pedig hivatalnoki szerepet társít ehhez a hivatáshoz. A tudósi feladatkör nem egyszerűen azt jelenti, hogy folyamatos kutatással gazdagítja az általa művelt és oktatott szaktudományt, ennél jóval többet foglal magába: azt, hogy tudományának mintegy felkent papja, aki nemcsak képes rendszerben látni a diszciplínája eredményeit és irányzatait, hanem saját maga is képes originális rendszer konstruálására. Ez utóbbi (az eredeti módon felépített rendszer) jelenti Schneller szemében az egyetemi tanárság legigazibb lényegét. Ebből a rendszeralkotó törekvéből fakad a második szerepkör, a pedagógusi funkció is. E kettő összefüggését az alábbi módon mutatja be a kolozsvári professzor:

„Mégis tény az, hogy a nyilvános rendes egyetemi professzor előadásainak súlypontja az úgynevezett nagy kollegiumban van, vagyis rendszerének kidolgozásában, az eddigi kutatás kritikai méltatásában, leltározásában. Életének Sturm und Drang-korszakán – amelyben romok között felvillant a tudományt továbbfejlesztő eszméje – immár túl van. E mozgó eszme alapján appercipálja ő már most a tudomány eddigi anyagát és építi ki pozitív új rendszerré. A kiküzdöttnek egészébe vezeti be a bizalommal hozzásiető neofitát. Vége az ötletességnek; megbízható alapon megbízható eredményeket kíván hallgatójának adni; nemcsak önálló gondolkozásra, tárgya iránti érdeklődésre akarja indítani, hanem egyszersmind egy végiggondolt rendszer egészében megnyugtatni, érdeklődését lehetőleg kielégíteni.”⁴¹

A Schneller által körvonalazott szerep egyfajta jó értelemben vett konzervativizmussal, egy szilárdan megálló (és az olvasmányjaiból saját felfogása, nézetei alapján újraépített, tehát nem szolgaián átvett) elméletrendszerhez való hűség, sőt: állhatatos ragaszkodással is kiegészíti az egyetemi tanár eszményét.

⁴⁰ Schneller István (1913): *Universitas Magistrorum. Magyar Paedagogia*, 257–274.

⁴¹ Schneller István (1913): i. m., 264.

Oktatói, ellenőrzői, vizsgáztatói, diploma-odaítélői szerepéből adódik azonban az egyetemi tanári funkciónak egy másik arculata: a hivatalnoki jelleg. Ez más aspektusból nézve azt jelenti, hogy a professzor – akármennyire is rossz ez a kifejezés – végrehajtója egy állami szándéknak, közreműködik egy bizonyos réteg kitermelésében, képzésében. A professzori hivatás e kevésszer emlegetett hivatalnoki „színezetének” a lényegét az alábbi módon foglalja össze Schneller:

„Mivel mindezek szerint a nyilvános rendes egyetemi tanár nemcsak tudományos munkát végez, hanem az állam részéről megbízást nyer oly szaktárgy előadására, amelynek hallgatását, s amelyből való sikeres vizsgálat letevését is megköveteli az állam azoktól, kik a nemzet társadalmában vezető állásra aspirálnak: akkor, midőn e tudományos jellegű funkciót végzi, egyszersmind elsőrendű állami hivatalnoki funkciót is teljesít. [...] Ennek következtében állása elfoglalásakor hivatalos esküt tesz; az államtól rendes fizetést húz; belekerül a hivatalnoki rangsorba; s végre nyugdíjban részesül.”⁴²

Az egyetemi tanári funkció ilyen formájú „elhivatalnokosodása” Schneller (valamint az eredeti egyetemestmény – és az annak legfontosabb jegyét alkotó tanszabadság – hívei) szerint egyfelől nem tesz jót az egyetemi tanár-tanítvány viszonynak (és ebből fakadóan a szukreszcencia kinevelésének), másfelől pedig az egyetemi tanárok helyes önértelmezését, szerepfelfogását sem segíti.

Schneller kártékonynak tartja az egyetemre nézve azt az (állami) álláspontot, mely szerint a tanárok fő feladata a hallgatók vizsgára való előkészítése lenne. Így fejt ki ezzel az állásponttal szemben felhozott legfőbb érvét:

„Ily szempont alatt [az egyetemi tanár] előadása mindinkább stereotip, személytelen alakú lesz; ő maga mint előadó is szükségtelenné válik, amennyiben felolvashatja, avagy előadhatja ugyanezt az asszisztense is. A nyilvános rendes tanár így természetesen olimpisi távolságba jut hallgatóitól, amely magasságból csakis mint Jupiter tonans száll le a vizsgálatok, a szigorlatok alkalmával.”⁴³

Az egyetem hagyományos funkcióinak kiegészülése a szakiskolajelleggel tehát az egyetemi tanár szerepkörében is hangsúlyeltolódást okozott: erősödött a hivatalnoki szerepösszetevő – ráadásul a többi komponens rovására. Erre céloz egyébként egy ugyancsak 1913-as beszédében Medveczky Frigyes is, a Felső Oktatásügyi Egyesület elnöke. Az egyetemi tanárok helyzetének jellemzésekor ugyanis kitér arra az indokolatlan (és a professzorokra nézve sértő) felháborodásra, megütközésre, amely a társadalom szélesebb köreiben keletkezett az egyetemi szünidő meghosszabbítására vonatkozó javaslatok kapcsán. Medveczky így kommentálja a szerinte méltatlan reakciót:

⁴² Schneller István (1913): i. m., 265.

⁴³ Schneller István (1913): i. m., 266.

„Sok »outsider« e kérdéskörnél már a status quo fenntartását is igazságtalannak ítéli. Midőn pedig alkalmilag olyan javaslatok keletkeztek, melyeknek megvalósítása a nagy egyetemi szünet némi meghosszabbítását eredményezte volna: ez a tény (az évközben előforduló szünetek csökkenésére irányuló javaslatok ellenére is!) nem csak a tájékozatlan outsidersok soraiban keltett megütközést, hanem adminisztratív körökben is. [...] A nálunk elterjedt felfogásra nézve valóban semmi sem jellemzőbb annál, hogy szóvivői nem reflektálnak arra: hogy az akadémikus tudós életében a hivatalos szünetek nagy része nem a teljes pihenésnek, hanem ellenkezőleg a készülésnek, a zavartalan gondolatmunkának, a gyűjtésnek és a gyűjtött anyagok feldolgozásának ideje. Talán nem tudják, hogy az akadémikus testületeknek sok, évközben vizsgák, kollokviumok, tanácskozások és hivatalos jelentések által a tulságig igénybe vett tagja csak a »szünetidőkben« találja meg a zavartalan tudományos munkásság lehetőségét.⁷⁴⁴

Arról, hogy a tanítás és kutatás kettős kötelessége (a különböző tanácskozások és vizsgák nélkül is) nehéz terhet ró az egyetemi tanárookra, több alkalommal is szó esett a különböző felsőoktatásügyi anketokon, így a már említett 1911-es anketon is. Mivel az egyetemi tanári munka igen összetett feladategyüttest takart, sok esetben előfordult, hogy a kutatás, a tudományos vizsgálódás elsorvadt a lelkiismeretes tanári munka miatt, annak árnyékában. Így viszont éppen attól fosztotta meg magát az oktatói feladatát tulságosan feltűnő igyekezettel és a kelletténél nagyobb időráfordítással teljesítő egyetemi tanár, ami professzorságának „jogalapját” és lényegét jelentette: az általa művelt diszciplína „áramába”, a tudományos diskurzusokba való aktív bekapcsolódástól, s annak a lehetőségétől, hogy saját kutatásaival is befolyásolja az adott tudomány szak hazai fejlődését. Az 1911-es anketon így fogalmazta meg ezt a problémát Petrik Ottó:

„Igaz, hogy a tanítás, a »docendo discimus«, az ifjúsággal való állandó érintkezés buzdító magára a tanárra, hogy eszméinek kidolgozását részben ifjú munkatársakra háríthatja, mégis az egyetemi elméleti és gyakorlati oktatás oly nagy feladattá nőtt, hogy az erőnek és az időnek legjavát felemészti. Sokan elvéreznek bele. Nem mindenki bírja, amit pl. R. Virchow, Recklinghausen vagy Mommsen birt, aki egyenesen kimondotta, hogy ne legyen egyetemi tanár az, aki egész életén át naponként 15 órát nem képes dolgozni. [...] Buvárkodás és tanítás természetszerűen egymás rovására foly.”⁷⁴⁵

Az egyetemi tanár szabadsága és felelőssége, új elvárások a professzorokkal szemben

E ponton ütközünk egy másik problémába, melyet e helyütt kifejteni nem fogunk, csupán intonálni szeretnénk: az egyetemi tanár számonkérhetőségének kérdése ugyanis

⁴⁴ Medveczky Frigyes (1913): Felső oktatásügy, társadalom és kultúra. A Felső Oktatásügyi Egyesület II. közgyűlésén tartott megnyitó beszéd. Budapest, Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése, 7.

⁴⁵ Vélemények új egyetemek alapításáról (1911): i. m., 89–90.

olyan összetett probléma, hogy külön értekezés témája lehetne. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a XIX. század végének, XX. század elejének egyetemi tanárait igen érzékenyen érintette az állásuk hivatalnoki színezetének erősödésével párhuzamosan erősödő kontroll, s gyakran hangoztatták az ősi egyetemesség legfontosabb elemeként felfogható tanári szabadságot. Sokan ennek szellemében gyakorolták hivatásukat: mindenféle előadócím alatt is csak kedvenc korszakukat vagy kedvenc alkotójukat tárgyalták, bár ez a jelenség jobbra csak a bölcsész katedrák birtokosaira volt jellemző. Meltzl Hugó kolozsvári németprofesszorról jegyezték fel a tanítványai – és a *Nyugat*-ban róla megjelent nekrológ⁴⁶ is említi ezt a tényt –, hogy német irodalmi előadásain nem csak a német nyelvű irodalmakról beszélt, sőt: ezekről szólt a legtrikábban, ő sokkal szélesebb keretben gondolkodott és tanított az irodalmi jelenségekről. A legkedvesebb kutatási témája haláláig Petőfi költészete maradt, így germanista tanítványai is többet tanultak nála a magyar irodalom nagyságairól, irányzatairól, mint a szakjuk körébe vágó tárgyokról. Meltzl arra jó példa, hogy bizonyos öntörvényűséget is megengedhetett magának egy egyetemi tanár, ha elég bátor, extravagáns volt hozzá, és mert füttyülni az állásával szemben támasztott külső elvárásokra. Meltzinek rapszodikus, ötletszerű, kuriózumokkal tűzdelt előadásai voltak, azokat a hallgatókat szerette, akikben látta a zsenikre jellemző „szikrát”, a többséget, a nyárspolgárokat, akik azért ültek be az egyetem padjaiba, hogy diplomát szerezzenek, amely középiskolai tanári álláshoz juttathatja őket, egyszerűen megvetette. Ő még valódi szellemi műhelyt akart látni az egyetemen, egy olyan korban, amikor egyre jobban kidomborodott a nevezett intézmény szakiskola jellege. Többek között ez volt Meltzl legnagyobb tragédiája.

Az mindenesetre kiderül a „Meltzl-jelenségből”, hogy a XX. század elejéig nem volt különösebb szabályozója az egyetemi tanár munkájának, legfeljebb a saját oktatói lelkiismerete. Ezért is írhatta le Imre Sándor éppen az új egyetemek kapcsán 1917-ben, hogy határozottabb körvonalú (sajátos feladatú) tanszékek felállítását tartaná előnyösnek, éppen az egyetemi tanárság „megregulázása” céljából. Így festi le ezt az elképzelését:

„Azonban az egyetemi tanár munkájának is van egy szabályozója a tudományos lelkiismeretén kívül: a tanszék. Ezért fontos, hogy határozott feladatú tanszékek is legyenek; aki ilyenén ül, az azt a határozott feladatot tartozik teljesíteni.”⁴⁷

Így például Imre elképzelhetőnek tartotta volna Debrecenben olyan tanszék felállítását, amely a török hódoltság korával vagy amely külön csak a protestantizmus történetével foglalkozik, Kolozsvárott szívesen látott volna olyan tanszéket, amely az erdélyi fejedelmek történetének megismertetésére lett volna hivatott, vagy Pozsonyban a XVII–XVIII. századi latin nyelvű hazai irodalom számára is fenntartott volna

⁴⁶ Bányai Elemér írt a *Nyugat* 1908-as évfolyamának 3. számában nekrológot Meltzlről.

⁴⁷ Imre Sándor (1917): Tudománypolitikai kérdések. *Magyar Paedagogia*, 479.

egy tanszéket. Nyilván arra céloz ezzel a javaslattal, hogy akadt olyan történelemprofesszor, aki nem „tanította rendesen végig” az egyetemes és magyar történelem minden korszakát, csak a kedvenc epocháiról beszélt, s az irodalomprofesszorok némelyike úgyszintén nem adott szisztematikus irodalomtörténeti áttekintést, csupán a szeretett alkotóinak munkásságát ismertette az előadásaiban. Imre Sándor, az ízig-vérig pedagógus kiválóan látta ennek a szabadságnak a veszélyeit: attól félt, hogy hézagos felkészültségű középiskolai tanárok fognak kikerülni az ilyen professzorok kezei alól. Igaz, az akkori egyetemi tanárok is vallhatták, hogy az ő feladatuk csak a művelődési igény felébresztése, egyfajta távlat megmutatása, nem pedig az, hogy minden egyes korszakot vagy alkotót kimerítően jellemezzenek vagy akár megemlítsenek. Az egyetemen nem tárgyalt alkotókról, témákról aztán önművelés útján is tájékozódhatnak a diplomát kapott ifjú tanárok, hiszen az ideális tanár élete amúgy is folyamatos önképzésben telik.)

Az egyetemi tanárok előadói szabadságának és felelősségének kérdését is érintette Fináczy Ernő 1905-ös előadása a Magyar Paedagogiai Társaság évi nagygyűlésén. Ebben kitért arra is, hogy látszólag ütik egymást, ütköznek egymással az egyetemi tanár kutatói szerepéből és pedagógusi szerepéből fakadó kötelességei, feladatai. Kutatói szerepe ugyanis arra predesztinálná a professzort, hogy a saját vizsgálatai, felfedezései eredményeit ossza meg hallgatóival, sokat vizsgált és kedvelt témáiról beszéljen az előadásain; ez azonban teljes szabadságot kíván, nem egyeztethető össze semmiféle kontrollnak való megfeleléssel. Csak így nyomhatja rá saját egyénisége bélyegét egy-egy tudós az általa művelt tudományzakra. Pedagógusszerepéből adódóan azonban mégiscsak arra kényszerülne minden professzor, hogy hallgatóit szisztematikusán – egy logikus sorrendet követve és egy optimális tartalmat felölelve – tájékoztassa az adott tudományzak addigi eredményeiről, miközben áttekintést nyújt annak történetéről és aktuális irányzatairól is. Fináczy nem gondolta úgy, hogy a kétféle szerepből adódó ellentmondás feloldhatatlan lenne, ő az egyetemi tanítás során alkalmazott munkaformák rendszerében – az előadások és szemináriumok (gyakorlatok) egymást kiegészítő jellegében – talált feloldást a vázolt konfliktusra.

„A két feladat nem zárja ki egymást – szögezte le Fináczy –, hanem egyik a másikra van utalva, s kell, hogy az egyetemi tanár – minden jogi kényszer nélkül s csak erkölcsi felelőssége tudatában, – mindkettőnek tudjon és akarjon eleget tenni. Fog tehát tartani, mind a tudomány előbbrevitele, mind a tanárok képzése érdekében együttesen bevezető, összefoglaló és rendszeres előadásokat megállapított sorrendben és tervszerűséggel, s fog tartani, ismét mint az egyetemi oktatás két nagy feladatának előmozdítására hivatott tudós és tanár speciális collegiumokat és gyakorlatokat, az őt megillető szabadsággal.”⁴⁸

Kiss Árpád 1943-ban megjelent *Mai magyar nevelés* című művében kategorikusan elítélte az olyan professzorokat, akiknek az előadásai csupán a saját kutatási területük,

⁴⁸ Fináczy Ernő (1905): Az elméleti tanárképzésről. *Magyar Paedagogia*, 113.

tudományuk részletkérdései körül forognak. Az ekkor Debrecenben tanító fiatal tudós ebben a könyvében az egyetemi hallgató megfelelően széles körű és alapos képzését, felkészítését tartja szem előtt, s ezzel összefüggésben érzékeny tanári lelkiismeretet és magas szintű pedagógiai tudatosságot vár el az egyetemi katedrák birtokosaitól (különösen a leendő tanárok oktatásában részt vevő professzoroktól). Ez a kíváncsi jól illeszkedik a korabeli felsőoktatás-politika célkitűzéseire, irányelveire. Kiss Árpád így körvonalazza az általa megálmodott professzorideált:

„Az egyetemi tanár igazi erényének tehát a tudománya egészét áttekintő, átfogó szellemet tartjuk, függetlenül attól, hogy mint kutató tudományának valamelyik részletét munkálja. Amikor a hallgató elé lép, a tudomány szak egészének megtévesztője. [...] Nem lehet egyetemi tanár az, aki nem lát ki a maga köré húzott szűk körből tudománya egészére, aki nem képes az ismeretet megfelelő módon közölni, előadnivalóit rendszeresen, jól átgondolt módszer szerint, vonzóan elmondani, az egyetemi oktatás és tanárnevelés célkitűzéseivel összehangolni. Az ilyen, egyébként igen nagy értéknek a helye, minthogy Collège de France-unk nincs, kísérleti intézetekben, laboratóriumokban, részletbe bevezető gyakorlatok vezetőjeként szemináriumokban vagy a tudományos személyzet egyéb feladatainak megoldásánál van.”⁴⁹

Hasonlóan gondolkodott e kérdésről a Kiss Árpádot habitáló Karácsony Sándor is, aki egyetemi tanári székfoglaló beszédében – többek között – a professzor és a szaktudós közötti különbségeket is hangsúlyozta. (Valószínűleg az ő hatása is közrejátszott abban, hogy Kiss Árpád a fentebb idézett művében olyan következetesen felmerítette vállalni a pedagógiai szempont prioritását.) Az 1942-ben kinevezett debreceni pedagógiaprofesszor így állította szembe egymással egy szakterület tudós művelőjét és ugyanazon diszciplína egyetemi tanárát:

„A szaktudós ellenkezője mindannak, ami a professzort a szó legigazibb értelmében jelenti. A szaktudós mindent tud a szakjában, mindent a legjobban tud, a szaktudós a jelent jelenti, amint éppen érvényben van és funkcionál. [...] A professzor elsősorban és mindenekfelett olyan kíváncsi, mint egy gyermek. [...] Nemcsak kíváncsi a professzor, gyermekmódra, hanem problematikus lény is, akárcsak egy pubertáló kamasz. Nem tartja a világot és az életet magától értetődőnek, a törvényeket érvényeseknek, hanem éppenséggel kérdéseseknek, titokzatosoknak, megfoghatatlanoknak tartja őket. Nem is tud bele nyugodni a meglévő ségekbe, nemcsak kutat, próbálkozik is. Az igazi professzor nem statikus lény, dinamikus tör valamire minduntalan.”⁵⁰

A sajátos Karácsony Sándor-i nyelvet is jól reprezentáló idézet szerint sincs helye a fiatalok vezetésére alkalmatlan, a velük való együttes munkálkodásra képtelen tudó-

⁴⁹ Kiss Árpád (1943): Mai magyar nevelés. Debrecen, Debreceni Könyvek kiadása, 156–157.

⁵⁰ Karácsony Sándor (1944): Székfoglaló. In Karácsony Sándor: A magyarok kincse. Budapest, Exodus, 128–129.

soknak az egyetemi katedrákon. Igaz, a Karácsony-féle professzoreszmény szintén egy végleletet jelent: olyan pedagógiai zsenialitást, amelyet ő követelt volna meg tanártársaitól, nem lehet minden oktatótól elvárni, ennek a mércének nem sokan felelhettek meg.

Az egyetemi tanári állás által biztosított egzisztencia

Érdeemes azt is megnézni, hogy milyen társadalmi megbecsülést jelentett egyetemi tanárnak lenni a dualizmus idején és az azt követő két évtizedben. Az egyetemi tanári állás presztízisének egyéb járulékaival (különböző bizottsági tagságok, meghívások) most nem kívánunk foglalkozni, pusztán azt szeretnénk megnézni, hogy más középosztálybeli foglalkozásokhoz viszonyítva mennyit kínált anyagiakban, s milyen erkölcsi elismerést vont maga után egy ilyen státusz.

Az egyetemi tanárok fizetése nem emelkedett ki a középosztálybeli átlagból, javadalmazásuk nem volt olyan magas, hogy abból a tudományos kutatásaikat elősegítő kiadásokra (nagyobb mennyiségű külföldi könyvrendelésre, saját zsebből finanszírozott tanulmányutakra) futhatott volna. Az orvosi és jogi kar tanárai természetesen megtalálhatták azokat a lehetőségeket, amelyek révén kiegészítő jövedelemhez jutottak, de a bölcsészkarok tanárai számára nem igazán voltak bevételi források az egyetemi állással járó jövedelmen kívül. A bölcsészkar tanárok már a kiegyezés előtt is többször szóvá tették silány, tudományos munkájuk fontosságával aránytalan fizetésük ügyét.

„De minden kérelmezés hiába volt, egészen addig, míg a bölcsészeti kar 1868/69-ben egyenesen az országgyűléshez fordult kérvényével, melyet Deák Ferencz terjesztett elő. Kisérő szavaiban egyenesen botrányosnak jelentvén ki az egyetemi tanárok javadalmazását, a közoktatási miniszterrel együtt kieszközölte, hogy 12,000 frtnyi többlet ajánlatván meg, ebből a rendes tanári fizetés 2500, a rendkívüli pedig 1300 frtra egészítettet ki.”⁵¹

Ha beletekintünk azokba a dualizmus kori pályázati hirdetményekbe, amelyeket bölcsészkar egyetemi tanári állás elnyerésére írtak ki, még 1868 után több mint két évtizeddel is ilyen nagyságú fizetéseket találunk bennük. A kolozsvári egyetemen 1891-ben írtak ki a Hegedűs István Budapestre távozásával megüresedő klasszika-filológiai tanszékre pályázatot. A hirdetményben a következő fizetést ígérték az állást elnyerő professzornak:

„A tanszékkal, ha nyilvános rendes tanár neveztetik ki, 2500 ft fizetés, 400 ft lakáspénz, minden tíz évi tanárkodás után 300 forint fizetéspótlék és a szabályszerű tandíj, ha pedig rendkívüli tanár lesz kinevezve, 1500 ft fizetés, 300 ft lakáspénz és a szabályszerű tandíj van egybekötvé.”⁵²

⁵¹ Breznay Béla et al. (1896): A felső oktatásügy Magyarországon. Budapest, Hornyánszky Ny., 219.

⁵² T. Szabó Levente-Zabán Márta (2012): i. m., 339.

A XX. század első éveiben sem növekedett olyan mértékben az egyetemi tanárok dotációja, mint illett volna, helyzetük hasonló volt a közigazgatásban működő hivatalnokokéhoz. Schwarz Gusztáv 1911-ben ezt írta a professzorok javadalmazásáról:

„...húsz év után odajutottunk, hogy VI-ik osztálybeli tanhivatalnokot csináltak az egyetemi tanárból, akinek 3200 frt. fizetése van és kinek legújabb vívmánya az, hogy 20 évi szolgálat után kilátásba helyezik neki a miniszteri tanácsosi rangot és fizetést. [...] ezt a külső előmenetelt megkapja bármily átlagos képességű, közönséges, normális fiatalember, ha állami szolgálatba lép.”⁵³

Schwarznak a fent közltekben teljesen igaza volt, hiszen ha a korabeli miniszteriumi ranglétrát nézzük, azt konstataálhatjuk, hogy az adminisztráció emberei, akik segédfogalmazóként indultak pályájuk kezdetén, 50 éves korukra kevés kivétellel megkapták – mintegy „korjáradékként” – a miniszteri tanácsosi előléptetést. Ebben a vonatkoztatási rendszerben már nem is annyira lehet vonzónak találni a 100 évvel ezelőtti egyetemi tanári állást, bár az is igaz, hogy a bölcsész katedrák birtokosai, akik közül sokan középiskolai tanárként kezdték (és kishivatalnoki rétegből származtak), így is tekintélyes, irigylendő pozíciót láttak benne, s a körülményekkel is csak akkor voltak elégedetlenek, ha alkalmuk nyílt azokat összehasonlítani a nyugati kollégáik, tudóstársaik egzisztenciájával.

Az egyetemek belső világában a professzorok mint szimbolikus hatalommal rendelkező aktorok elvárták az általuk betöltött pozíció és a személyes kvalitásaik alapján őket megillető tiszteletet. Az egyetemek világának sajátos autonómiáját jelzi az a tény, hogy ez az intézmény saját belső „etikettel” rendelkezett, amely felülírta a korban elfogadott társasági (voltaképpen középosztályi) etikettet. Pázmány Zoltán, aki az 1933/34-es tanévben a pécsi Erzsébet Tudományegyetem rektori tisztét betöltötte, az 1933. szeptember 27-i rektori tanácsülésen éppen ennek a belső (egyetemi) etiketnek az elsőbbségét, minden más illemtörvény felett álló mivoltát hangsúlyozta. Az említett ülés jegyzőkönyve szerint ugyanis a frissen hivatalba lépett rektor

„...kifogás tárgyává teszi azt a viselkedést, amit az egyetemi ifjúság – különösen a nő hallgatók – az egyetemi professzorok iránt tanúsítanak azáltal, hogy köszönés nélkül haladnak el mellettük [...] A hallgatóságnak ez a tiszteletlen magatartása [...] szégyenletesen szembeütő akkor, amikor [...] az egyetem egy-egy előkelő vendége is szemtanúja. Az ifjúság azáltal, hogy a kötelező tiszteletnyilvánítást, a köszönést az egyetemi professzorokkal szemben elmulasztja, a tanulmányi és fegyelmi szabállyal jön összeütközésbe. Múlhatatlanul szükségesnek tartja tehát elnöklő Rector, hogy az egyetemi polgárok, mint a magyar középosztály leendő vezető tagjai professzoraik iránt tartozó ezen leg-
elemibb tiszteletadásra nemkülönbség nélkül még a büntető sanctiók alkalmazásával is rákényszeríttessenek...”⁵⁴

⁵³ Vélemények új egyetemek alapításáról (1911): i. m., 70–71.

⁵⁴ Benke József (1998): Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai. Pécs [Pécsi Orvostudományi Egyetem], 164.

Bár Pázmány rektor követelését nyilván lehetetlen volt keresztülvinni, nem foglalmaztak meg olyan büntetőszankciókat, amellyel elejét vehették volna a hallgatói viselkedés udvariatlanságként, tiszteletlenségként érzékelt megnyilvánulásainak, már önmagában a téma felvetése, megjelenése egy egyetemi tanácsülésen ékes bizonyosága annak, hogy a professzorok úgy érezhették, hivatásukból adódóan az említett „belső”, íratlan egyetemi viselkedési szabályrendszernek is az őrei, s ezen a ponton kapcsolódtak a klasszikus európai egyetemi hagyományhoz, hiszen e felfogás értelmében az egyetem voltaképpen egy, a tagjainak új identitást adó exkluzív társulás, melynek polgárait a tudományos tanulmányozás és kutatás iránti elkötelezettség fűzi össze.

A professzorok nagyobb működési tér iránti igénye

Befejezésül szeretnék néhány szót ejteni a magyar professzori rend azon elvárásairól, igényeiről, amelyek a XX. század első felében működő egyetemi tanártestületekben sok megbeszélés tárgyát képezték, s így meglehetősen explicit módon megnyilvánultak. A XIX. századi professzorkép, amely a világtól elvonuló, csendben, feltűnés nélkül kutató egyetemi tanár alakját tüntette fel ideálisnak és tipikusnak, a XX. század elejére önmaga karikatúrájává vált. Azt ugyan maguk a professzorok sem tagadták, hogy némely kollégájuk számára az általa művelt tudomány elefántcsonttornyot jelent, amelybe elzárkózhat a világ elől. Erről a típusról jelentette ki Szász–Schwarz Gusztáv professzor az 1911-es felsőoktatási anketón a következőket:

„Lesznek ugyan mindig egyes jeles férfiak, kik szívesen fognak vállalkozni az egyetemi pályára, akármily alacsonyra srófolják is le a tanszék jövedelmét – vállalkozni fog az egyik idealizmusból, a másik éhínségből. Mert valljuk meg, ami az embert a tudós pályára viszi, az nem mindig erő, hanem sokszor bizonyos fogyatkozás is. Van egy fajtája a tudósoknak – és sokszor a legderékabbak épen ebből a fajtából valók – akik kénytelenek a tudománynak szentelni életüket egyszerűen azért, mert minden más, gyakorlati foglalkozásra alkalmatlanok. Nincs meg az a föllépésük, az az érvényesülési képességük, az az ellenállási erejük a mindennap gyakorlati nehézségeivel szemben, amely az élet küzdelmében szükséges – az ilyen egyoldalú tehetségekből tudósok válnak akkor is, ha koplalniuk kell.”⁵⁵

Ezzel a típussal a XX. századi magyar egyetemeken már ritkán lehetett találkozni. Egy teljesen más mentalitású professzornemzedék jelentkezett az első világháború után.

A hazai egyetemi tanárok a 20-as években a korábbi „splendid isolation” típusú magatartás helyett ekkor már jóval hangsúlyosabb részt kértek maguknak a közéletben is. Míg a XIX. századi professzorgárda megelégedett a tudományos munka és a tanítás

⁵⁵ Vélemények új egyetemek alapításáról (1911): A Felső Oktatási Egyesület együttes ülésében Budapesten, 1911. évi május 15., 16., 17. és 19. napjain a M. T. Akadémia palotájában tartott enquete tárgyalásai. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája, 72.

kettős feladatával, a XX. századi egyetemi tanár számára már szűknek tűnt az elődei által használt játéktér. Ezt bizonyítja Karácsony Sándor egészséges professzori öntudatról árulkodó megjegyzése is a *Megrendült professzori tekintélyünk helyreállítása* című írásában.

„Csak példának hadd hozzam fel a magam helyzetét: illetékességemből kifolyólag nem engedhetem, hogy Debrecenben és vidékén valami is megeshessék, ami pedagógia, az én részvételem és jóváhagyásom nélkül. [...] Ugyanígy kell cselekednie szerény véleményem szerint az egyetem minden egyes professzorának. Péccsett például az archeológia professzora tagja volt a város építészeti és múzeumi bizottságának s ezt mindenki úgy tekintette, mint magától értetődöttséget.”⁵⁶

Az akkori professzori testületek egyes tagjai nem zárkóztak volna el az intenzívebb politikai szerepléstől sem, de erre – kevés kivétellel (pl. Imre S., Kornis Gy., Hóman B.) – nem sok alkalmuk volt. Némi sértődöttséggel említi ezt a tényt Medveczky Frigyes is *Felső oktatásügy, társadalom és kultúra* című beszédében. A következő összefüggésben mutatja be az egyetemi tanári rétegnek ezt a sérelmét:

„...nálunk a vezető kormányzati állások betöltésénél (nevezetesen a szakszerű tudás szempontjából speciálisabb igényeket támasztó »második« politikai és adminisztratív állások betöltésénél is) az egyetemi testületek tagjai csak ritka kivétellel jönnek tekintetbe. Holott nem csak Franciaországban, Olaszországban és az egyes német államokban, hanem Ausztriában is ezen keretek betöltésénél az egyetemek mai nap jelentékeny kontingenst állítanak; egyes nagy szolgálati ágaknak a legfőbb igazgatását pedig szembetűnő előszeretettel egyetemi tanárookra bizzák.”⁵⁷

Természetesen maradtak olyan professzorok a 30-as években is, akik a korábbi professzoreszményre hivatkozva nem szemlélték örömmel egyes tanártársaik politikai ambícióit, nagyobb működési tér iránti igényét. Ők úgy gondolták, az egyetemi katedrákon nem nagyhangú ideológusokra, nagy hatású szervezőkre, hanem továbbra is csendes tudósokra van szükség. Nem is tartották alkalmasnak az olyanokat egyetemi tanárnak, akik sokat szerepeltek, „nyüzsögtek” a közéletben, akik aktívan bekapcsolódtak a politikai harcokba. 1938-ban a kultuskormányzat a szegedi egyetemen török nyelvi és irodalmi tanszéket kívánt létrehozni az addigi török nyelvi szakelőadó, Mészáros Gyula részére. Zolnai Béla, a francia nyelv és irodalom tanára a szegedi egyetemen, Mészárost éppen habitusa alapján tartotta alkalmatlannak a professzorságra. Véleményét a következő módon fogalmazta meg:

⁵⁶ Karácsony Sándor (1945): *Megrendült professzori tekintélyünk helyreállítása*. In Karácsony Sándor: *A magyar demokrácia*. Budapest, Exodus, 89.

⁵⁷ Medveczky Frigyes (1913): i. m., 8.

„Az a tény, hogy valaki az ellenforradalomban részt vesz, hogy a kommün alatt halálra ítélik, hogy a Felvidéken irredenta mozgalmat szervez, (Mészáros ezekre hivatkozik a curriculum vitaejében): nem jogcím arra, hogy az illető egy autonóm egyetemen tanszéket kapjon. Ha nemzeti szolgálatot tett, ezeket módjában van a kormánynak különféle módon rekompenzálni. Mészáros Gyulának szellemi habitusa nyilvánvalóan nem az egyetemi tanáré és a közélet zajától elvonuló kutató tudósé.”⁵⁸

A kielégítetlen igények és a – nyugati professzorokéhoz képest – szerényebb körülmények ellenére is elmondható, hogy hazánkban a magukban elég tehetséget érző tudósok szívesen és akár nagyobb áldozatok – hosszas várakozás, aszketikus életmód – árán is vállalták az egyetemi katedrához vezető utat, s különösen a bölcsész tudósok számára jóformán egyedül ez a lehetőség kínálkozott a középiskolai tanárságból való kiemelkedéshez és a kutatásban való elmélyüléshez. (A múzeumi/könyvtári munka nyugalma keveseknek adatott meg, a tanügyigazgatási pozíciókba pedig – többnyire – nem tudományos érdemek alapján nevezték ki a tanárokat.)

⁵⁸ Idézi Miskolczy Ambrus (2001): *Szellem és nemzet*. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról. Budapest, Napvilág Kiadó, 41.

A hazai egyetemi magántanári rendszer sajátosságai, belső ellentmondásai

Az eredeti eötvösi koncepció kudarca

Az egyetemi magántanári intézmény magyarországi meghonosodásáról, hétköznapijairól, a magántanári cím koronként változó értékéről az utóbbi három évtizedben Bíró Judit írt a legrészletesebben.⁵⁹ Kutatásaiból világosan kiderül, hogy nálunk – az eredeti elképzeléstől eltérően – nem vált ez az intézmény az egyetemi rendszer megújítójává, a reformok hajtómotorjává, a hazai magántanárok nem tudtak felnőni a „rendszeren kívüli, nemes versenyre ösztönző rivális” szerepéhez, egy ilyen szerepet játszó csoport kialakulásának merészen ellenállt a rendszeren belül elhelyezkedők köre, a nyilvános rendes és rendkívüli egyetemi tanárok „kasztja”. Eötvös azt szeretne volna, ha a magántanári intézmény hazai meghonosodása versenyhelyzetet teremt az egyetemen: a magántanárok előadói és kutatói sikerei a státuszban lévő (rendes és rendkívüli) tanárokat arra inspirálhatták volna, hogy ne kényelmesedjenek el a megszerzett katedrán, őrizték meg kutatói szenvedélyüket. Az egyetem azonban – Bíró Judit jelzőjét kölcsönvéve – „erőszakos” jellegű intézményként működött, amely a benne helyet kapókat a status quo, a változatlanság, a mozdulatlanság fenntartására ösztönözte. Így maga az egyetem és annak státuszban lévő tanárai voltaképpen ellenérdekeltek voltak abban, hogy bárminemű változásnak – ihlesse azt akár nemes versengés – megadják magukat. Ehelyett inkább a státuszban lévők gyakoroltak elég erős nyomást a „vendégszereplőkre”, akiknek a funkciója eredetileg éppen az lett volna, hogy elősegítsék a rendszer elmozdulását, fejlődését. Így aztán a magántanári rétegnek nem maradt más útja, mint a rendszer belső törvényeinek, az egyetemi közszellemnek való megfelelés. Ennek következtében a magyarországi egyetemeken a magántanári szerep is gyorsan átértékelődött, újrafogalmazódott: a habilitáció által kínált pozíció a valódi tudóspálya első lépcsőfokának számított (és valóban az elsőnek, mivel a doktorátus nem jelentett egyértelműen ilyen jellegű elköteleződést – egyrészt alacsony presztízse, másrészt egyre szélesebb körű elterjedése, „divattá”, az egyetemi tanulmányok lezárásának „elegendős kivitelezésévé” válása, harmadrészt a fokozat megszerzésének viszonylag könnyű módja, alacsony követelményrendszere miatt), egy-egy tudományágban a habilitált egyete-

⁵⁹ E művek a következők: Bíró Judit (1990): Egy sikertelen értelmiségi vállalkozás: a magántanárság. In Logosz. Tanulmánykötet. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet; Bíró Judit (1991): Egy sajátos értelmiségi szerep: a magántanárság. *Magyar Felsőoktatás*, 6–7. sz.; Bíró Judit (1990): Magántanárok a pesti tudományegyetemen 1848–1952. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 12. Budapest, ELTE.

mi magántanár jelenthetett komolyabb ígéretet. S mivel voltaképpen némileg „zavaró tényezőként” voltak jelen a magántanárok az egyetemi rendszerben (félíg-meddig ki is lógtak belőle), a rendszeren belül lévők, a nyilvános rendes egyetemi tanárok nagyon meggondolták, kiket juttatnak a habilitáció által biztosított privilégiumokhoz és presztízshöz. Tehát nálunk a rendszer hatásos önvédelméből következően az egyetemi magántanári réteg a nyilvános rendes egyetemi tanári rekrutáció bázisává vált, s éppen utánpótlásadó szerepéből adódóan az volt az érdeke, hogy minél simulékonyabban alkalmazkodjon a meglehetősen feudalisztikus egyetemi rendszer kimondott és kimondatlan szabályaihoz. Ennek ellenére természetesen szó sincs arról, hogy a habilitáltak csoportja tehertételt, kellemetlen koloncot jelentett volna az egyetem számára: a magántanárok olcsó és lelkes tanerőnek számítottak, és sok esetben tehermentesítették a professzorokat bizonyos „nemszeretem” tárgyak előadása alól.

Az eredeti ötvösi koncepció teljes visszajára fordulásával tehát a magántanár újabb láncszemként kapcsolódott be ebbe a „szellemi hűbéri láncolatba”, s a habilitáció aktusa felért egy hűbéri esküvel, melyben az egyetemi oktatás újonnan felkent szereplője ünnepélyesen is elköteleződött az őt habilitáló professzor által követett tudományos irányzattal, nézetekkel. Ha később mégis eltért a professzor képviselte iránytól, s új, önálló utakra lépett, könnyen kivívhatta egykori „jötevője”, „protektora” ellenszenvét, és saját tanszéki utódlási jogait is veszélyeztette. (Ez történt pl. Karácsony esetében, aki ugyan Mitrovics Gyulánál habilitált, de az őt befogadó professzor magatartása pár év alatt gyökeresen megváltozott vele szemben: Mitrovics több lépést megtett – sikertelenül – annak érdekében, hogy katedráját ne Karácsony Sándor örökölje.) A „hűbéri rendszer” tökéletesen működött a feudalisztikus szellemű egyetemen, s ebben a struktúrában természetesen nemcsak a hűbéreseknak, de a hűbéruraknak is voltak bizonyos kötelességei. A hűbéri lánc tetején állók értékelték a hűbéreseik odaadó szolgálatát, s a jutalom sem maradt el: a tekintélyelvű struktúra kedvezményezettjei, a professzorok néha kisebb koncokat odavettek az ígát csendesen és szerényen húzó, lojalitásukat megfelelően bizonyító magántanároknak. Bíró Judit több ilyen esetet is idéz a pesti tudományegyetem magántanáraitól írott munkájában. Fensőbbeséges, vállveregető gesztusok ezek, melyek az elismerés mellett jelezték azt is, kinek hol van a helye a rendszerben: ki oszthat kegyeket, ki minősítheti a másikat. Amikor pl. Császár Elemér, a különben középszerű irodalomtörténész, még magántanár korában 100 pengőt szerzett a pesti bölcsészakadémiának Ruszt Józseftől, a professzori gárda kitüntette őt azzal, hogy akciójáért jegyzőkönyvben megörökített dicsérettel mondtak köszönetet.⁶⁰ De talán ennél is beszédesebb példa annak a jogi magántanárnak az esete, akit 50 éves (!!!) magántanári tevékenysége megjutalmazásául kitüntetésre terjesztett fel a jogtudományi kar a miniszterhez intézett kérelmében az egyetem háromszáz éves jubileuma alkalmából.⁶¹ A hosszú, kitaró szolgálatot, a karhoz való hűséget ebben az esetben – inkább később ugyan, mint soha, de – értékelték. S hogy az analógia teljes

⁶⁰ Bíró Judit (1990): Magántanárok a pesti tudományegyetemen 1848–1952. Budapest, ELTE, 100.

⁶¹ Bíró Judit (1990): i. m., 100.

legyen, említsünk meg egy harmadik kegyes, hűbérúri gesztust is. Jól tudjuk a középkori történelemből, hogy a hűbérúr köteles volt gondoskodni az elhunyt hűbéresének özvegyéről, árváiról is. 1927-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának egyik ülésén egy elhunyt magántanár özvegyének szavaztak meg 100 pengős segélydíjat.⁶²

A magántanári intézmény lényege az eredeti eötvösi felfogás szerint az lett volna, hogy „minden tudományos erő előtt lehetőleg nyitva legyen az út az egyetemi működésre”.⁶³ Ez a szabályozás a tudományos kutatásra és a felsőfokon való előadásra való alkalmasságon kívül alapvetően nem épített be más szűrőt a rendszerbe (bár a „személyes minősültség” kritériuma és jó ideig a nemi leszűkítés – csak férfiak lehettek a 30-as évekig magántanárok –, nyilván kirekesztett néhány arra érdemes jelöltet az egyetemi oktatásból⁶⁴), megállapítható tehát, hogy nagy vonalakban a szabad verseny elvei alapján épült volna ki a docensi hálózat. Mivel azonban a gyakorlatban az említett hűbéri struktúra „felszívta”, maga alá rendelte ezeket a tanerőket, így egy erőteljes, meghatározó szűrő épült be az eredendően egyéb szűrő nélkülinek tervezett rendszerbe: ez a minden más szempont felett álló szelekciós kapu pedig a jelölt által kérvényezett tárgykör egyetemi tanárának támogatása, szimpátiája volt. Így vált a paralel struktúrának megálmódott intézmény a szubordináció mintapéldjává.

Íratlan szabályok, rítusok a habilitációs eljárás folyamán és a cselekmény előkészítése során

Az intézmény ilyenfajta torzulásának, szereptévesztésének folyamatát Bíró Judit tanulmányai kielégítően bemutatják, ám azokról a rítusokról, iratlan szabályokról, kötelező formaságokról, melyek a magántanári cselekmény megindítását előkészítették, majd az egész folyamatot végigkísérték, nem tesz említést az írásaiban. Pedig ezek a rítusok kiválóan demonstrálják egyrészt az akkori egyetem feudális jellegének vitathatatlan voltát, másrészt az egykori eötvösi koncepció teljes csődjét, a magántanári szerep megváltozását, a vazallusi funkció megerősödését. A magántanári habilitációval kapcsolatos „rítusok”, kötelező formaságok közül mindjárt az első igen sokat elárul az intézmény szervilizálódásáról: ez pedig a cselekmény kezdeményezésének aktuusa. A magántanári intézmény eredeti rendeltetése azt a „menetrendet” diktálta, hogy a magukban tudományos munkához és egyetemi oktatáshoz elég ambíciót érző szakemberek, tudósjelöltek első lépésként keressék meg a szakterületüknek megfelelő egyetemi tanszék gazdáját, s így ők – a jelöltek – kezdeményezzék a habilitáció beindítását,

⁶² Bíró Judit (1990): i. m., 100.

⁶³ Báró Eötvös József: A pesti kir. Magy. Egyetem újból szervezése tárgyában előterjesztett törvényjavaslat indoklása, 4 §. In Képviselőházi Irományok 1869/71. IV. kötet, 167. Idézi Bíró Judit (1990): i. m., 112.

⁶⁴ Láng Margit archeológus-művészettörténész 1913-as habilitációs kérelmét is arra hivatkozva utasították el, hogy az egyetemi habilitációs szabályzat csak férfi magántanárokról rendelkezik.

előkészítését. Az önkéntes folyamodásnak ez a gyakorlata azonban nem terjedt el a magyar egyetemi rendszerben. Helyette a fordított irányú folyamat vált jellemzővé – a feudálisztikus szemléletet jól tükrözve –, tehát „illett” megvárni a professzorok felkérését, kezdeményezését, s csak utána kezdődhetett el a cselekmény részleteinek megtárgyalása. Így alakult ki a belső nevelésű magántanári gárda kiválasztódásának klasszikus rítusa: nem illett önként felajánlkozni, meg kellett várni a professzori részről történő meghívást. A budapesti egyetemen már az 1870-es években nyilvánvalóvá vált a tanári testületnek az a szándéka, hogy a saját volt növendékeiből, a famulussorsot büszkén vállaló fiatalokból válogatja ki a jövőendő magántanárokat.⁶⁵

Hogyan, milyen formában történt egy ilyen jelentős, az adott fiatal tudósjelölt egész további életére kiható felkérés? Mivel a professzorok általában figyelemmel kísérték a legtehetségesebb tanítványaik életét és szakmai munkásságát az egyetemi tanulmányok lezárása után is, könnyen rá tudták állítani az utódjelöltet egy kezdetben talán csak halványan, később annál élesebben körvonalazódó téma kutatására. Jól ismert esete a neveléstörténeti irodalomban ennek a tudományos „vágányra állításnak” Schneller István bábáskodása a fiatal Kemény Gábor induló karrierje felett. Mikor az ifjú tordai tanár egyéves párizsi ösztöndíjat kapott, az a probléma foglalkoztatta, miként lehetne korszerűsíteni a klasszikus nyelvek oktatását. Ennek tanulmányozása céljából utazott a francia fővárosba, ahol Csengery János klasszika-filológus professzor instrukciói alapján látott neki a probléma körülményének. Szorgalmas kutatásai közepette érkezett meg hozzá egykori pedagógiaprofesszora, Schneller István levele, melyben az idős tudós kinyilvánította vele kapcsolatos terveit: habilitációra biztatja, franciaországi ösztöndíjashoz illő neveléstudományi témát ajánlva neki.⁶⁶ A megtisztelő felkérést a levél következő mondatai tartalmazzák:

„Engemet is helyzetében különösen Rousseau érdekelné. A szellemeskedő franciának éppen az antitézisek tetszenek. Problematikus individuuum. Elveit és életét két külön lapon kell tárgyalni: s még csak azután lehet keresni a pszichológiai probléma megoldását. Feküdjön e témának, s akár magyar, akár francia nyelven dolgozza ki azt az erudícióról tanúskodó apparátus bemutatásával. Szívesen elfogadnám azt magántanársága alapjául. Ha Isten kegyelméből élek is még néhány évig, az új klasszikus nyugdíjtörvény szerint csak néhány évig tanároszkodhatom. Addig is szeretném azt, hogy azokat, akiket szeretve becsülök, akadémiai pályára ráállíthassam.”⁶⁷

Ebben a levélrészletben két fontos árulkodó momentum is van. Egyrészt megfogalmazódik benne az utód kiválasztásáról való döntés igénye, annak a szándéka, hogy a professzor maga kíván rendelkezni a katedrája sorsáról, s ő kívánja kiválasztani a felsőoktatásra érdemes tudósjelölteket, s ennek az intenciónak a levélben megtalálható

⁶⁵ Bíró Judit (1990): i. m., 66–67.

⁶⁶ Kemény Gábor (1966): Válogatott pedagógiai művei. Szerk.: Köte Sándor. Budapest, Tankönyvkiadó, 367. (Schneller István 1912. dec. 26-án kelt levele.)

⁶⁷ Kemény Gábor (1966): i. m., 367.

kifejeződése teljesen megfelel a magántanári szerep szerializált formájú felfogásának. Másrészt a téma kijelölése s a kidolgozáshoz kapcsolódó figyelmeztetések felvázolása is utal egyrészt az atyai gondoskodásra (a professzor és leendő magántanára közötti szinte patriarchális viszonyra), de megmutatja azt is, hogy milyen határozottan meg tudta szabni egy volt tanítványát támogató professzor a fiatal kutató vizsgálódásainak irányát. Bár Kemény Gábor habilitációja később megakadt, és így sosem lett belőle egyetemi magántanár, az életében döntő fordulatot jelentett Schneller levele. Önéletrajza szerint ez a levél döntötte el a lelkében a klasszika-filológia és a neveléstudomány küzdelmét, az utóbbi javára.⁶⁸ A későbbi években megszületett Rousseau-tanulmányai is a Schneller által felébresztett ambíció gyümölcseiként értékelhetők. Az 1912 decemberében írt Schneller-levelet még több olyan levél követte, melyben a pedagógia nesztorja a habilitációra ösztönzi Keményt.⁶⁹

A professzori támogatás, a magántanári karrier lehetőségének felcsillantása természetesen a legritkábban érhető tetten személyes hangú levelekben. Nem is minden egyetemi tanár volt olyan kitartó a bátorításban, mint Schneller. Azt viszont ékesen bizonyítja Kemény példája is, hogy „biancora” ritkán kértek fel valakit habilitálni, előtte a jelöltnek valamilyen módon (elnyert ösztöndíj, megjelent könyvek, kiválóan sikerült doktori védés) bizonyítani kellett a tudományos karrierre való alkalmasságát. S bár a doktorátus értéke akkoriban – éppen népszerűsége és elnyerésének viszonylag egyszerű módja miatt – jóval csekélyebb volt, mint a későbbi időszakok minősítési rendszereiben, a habilitációhoz vezető utak körül mégis az látszott a legsimábbnak, melynek kiindulópontját éppen a nagy reményekre jogosító doktori cselekmény jelentette. Az a magántanári karrierre való biztatás, amely közvetlenül a doktori védés után hangzik el, egyben a habilitációt is belehelyezi egy kontinuumba, a szakmai fejlődés egyik mérföldköveként fogva fel az egyetemi oktatói szerep iskolájának tekinthető minősítés megszerzését.

A két világháború közötti magyar tudományos világ légkörét megidéző visszaemlékezések közül Várkonyi Nándor olvasmányos memoárkötete számol be olyan körülmények között történt felkérésről, amikor a doktori értekezés védésén nyújtott bravúros teljesítmény indította a jelöltet támogató professzort a disszerens további esélyeinek mérlegelésére, a magántanári pozíció lehetőségének felvázolására. Ennek a kellemes hangulatú doktori cselekménynek és az utána lezajlott sorsfordító beszélgetésnek az emlékét így idézte fel Várkonyi öregkorában:

„A vizsgára készülést viszont én engedtem el magamnak, csupán Tolnai nyelvújításról írt, akkor megjelent könyvét néztem át, hogy hacsak lehet, megemlítsem: ennyi hízelt igazán jár minden szerzőnek. Így is történt. Egyébként nem annyira examináltak, mint inkább a véleményemet kérdezték egyről-másról. [...] Egyszóval kellemesen csevegtünk, míg Birkás főleszmélt: »Ja igaz, a bizottság vizsgálatát elfogadta, summa cum laude minősítéssel.« Őszinte

⁶⁸ Kemény Gábor (1972): *Az egyszerűség útja*. Budapest, Tankönyvkiadó, 94.

⁶⁹ Lásd a Kemény Gábor válogatott pedagógiai művei c. kötet (7. jegyzet) Függelékében közölt 1915. december 1-i és 1917. december 13-i keltezésű Schneller-leveleket.

megilletődéssel mondtam köszönetet jószágukért. Mindez dicsekvésként hangzik, de szó szerint igaz; ám az is igaz, hogy harminchárom évemmel rég túl voltam a szokott doktorandus-koron. A vizsga után Thienemann sétálni hívott, s közölte, hogy az előírt három év múlva nem lesz akadály a magántanári képesítésemnek világirodalmi tárgykörből. – De – mondtam, – színlelt aggodalommal – a süketek fahangon beszélnek, rossz előadók. – »Nem – felelte szokatlanul határozottan –, nagyon jó előadó vagy, fényesen, szépen beszélsz.« (Szóhíven idézem.)⁷⁰

Várkonyi esetében a habilitáció előkészítése mégsem ment olyan zökkenőmentesen, ahogy azt maga a jelölt és Thienemann Tivadar gondolták. A pécsi könyvtáros-tudós habilitáció előtti „kálváriája” jól tükrözi azt, hogy milyen lényeges volt a cselekmény megindításában a pártfogó professzor (és az ő kapcsolatrendszerének) szerepe. Várkonyi visszaemlékezése egyben azt is bizonyítja, mennyire szigorú (és szinte áthághatatlan) volt az az íratlan egyetemi protokoll, amely a professzorok és támogatóikkal kommunikációját szabályozta. A magántanári cselekmény megindítása előtti, számára érthetetlennek tűnő, bizonytalansággal teli várakozás idejét így idézte fel a memoáríró:

„Mikor a doktorátus után az előírt három év letelt, vártam valamiféle intést, biztatást, de semmi. Vártam egy teljes esztendőt, semmi nesz. Holott közben a többi várományos, kettejük az ő [Thienemann] jelöltje, simán elnyerte a habilitációt.”⁷¹

Végül Várkonyi – felrúgva az említett íratlan egyetemi etikettet – felkereste proktort, s személyesen érdeklődött a habilitációja kilátásairól. Thienemann szavaiból és viselkedéséből azt a következtetést vonta le, hogy az őt egykor magántanári grádus elnyerésére ösztönző germanista professzornak már nincs terve vele, nem szándékozik előmozdítani az érvényesülését. Várkonyi keserősége csak akkor enyhült, amikor évek múlva megtudta a teljes igazságot. Az egyetemi belpolitika hátterének ismeretében már kevésbé szigorúan, indulatok nélkül nyilatkozott pártfogója látszólagos közömbösségéről.

„Csak később tudtam meg – vallotta be önkritikusan emlékezésében –, hogy ezúttal is merő diplomatikus óvatosságból volt tartózkodó, a javamra okos. A másik három jelölt valóban előnyt jelentett az egyetem bonyodalmas érdekharcaiban, míg nálam elő kellett készíteni a talajt, s megvárni a kedvező csillagállást.”⁷²

Végül Birkás Géza és Tolnai Vilmos pártfogásába ajánlotta a habilitációja ügyét, akik meg is adták számára a kívánt támogatást. Így – ha nem is három, de – hat esztendővel a szép emléké doktori szigorlat után a docentúrát is elnyerte, „A magyar és a külföldi irodalmak kapcsolatai” tárgykörben.

⁷⁰ Várkonyi Nándor (1976): Pergő évek. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 335.

⁷¹ Várkonyi Nándor (1976): i. m., 339.

⁷² Várkonyi Nándor (1976): i. m., 339–340.

Az olyanfajta huzavonák, mint amelyet Várkonyinak, a későbbi neves polihisztornak is át kellett élnie, amellett, hogy az egyetemi tudományos utánpótlás-nevelés visszasságaira rávilágítanak, jól érzékeltetik a jelölt kiszolgáltatottságát, eszköztelenségét is. Ha az önkéntes jóakaró, a pártfogó professzor levette a kezét a korábbi védencéről, annak további tudományos előrehaladása, a szükséges minősítések megszerzéséhez vezető útjának sikere rögtön kétségessé vált vagy végképp illúzióvá foszlott. Teljes biztonságban csak azok a jelöltek érezhették magukat, akik tudatában voltak annak, hogy habilitációjuk „jó üzletet” jelent az egyetem számára. A pécsi egyetem esetében ilyen remek fogásnak számított – éppen Várkonyi tehetetlen vergődésének idején – Fitz József, aki az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójának volt kiszemelve. Mivel azonban Fitz a habilitációja révén az egyetemnek is lekötelezettje lett, amikor „e legmagasabb könyvtárosi stallumot elnyerte”, az őt befogadó egyetem javára is fel tudta használni új pozícióját és összeköttetéseit.⁷³ Nagyon ritka volt az, hogy valamilyen előmozdítást, pályaalapozást, támogatást a vizsontszolgálat reménye nélkül ajánljon fel egy egyetem vagy annak valamelyik professzora. Még azok a fiatalok is, akik – koruknál és helyzetüknél fogva – nem ígérhettek sem méltó viszonzást, sem előnyös kapcsolatokat az őket habilitáló intézménynek, egy szívességet mindenképpen meg tudtak tenni az őket lekötelező egyetemért: nevezetesen azt, hogy a befogadó professzor érdekeit szolgálták, a másokét pedig nem.

Természetesen joggal vetődik fel a magántanárok kiválasztásának fent bemutatott működése kapcsán a kontraszelekció gyanúja. Ha ennyire szubjektív volt a szűrő (hiszen voltaképpen egyedül a „befogadó professzor” rostáján kellett átmennie a jelöltnek, ha ezen sikeresen túljutott, a habilitációt már éppen a protektor tekintélye és kapcsolatai is akadálymentessé tehették), mi garantálta, hogy a támogatott „szakember” valóban méltó azokra a jogokra és előnyökre, amelyeket a venia legendi biztosított a számára? A kérdés nyilvánvalóan költői.

Ez az erősen feudalisztikus és szubjektív ítéleteknek is teret engedő képesítési eljárás sikeresen kivédte az esetleges új szellemi áramlatok betörését is az egyetemre (holott az eötvösi koncepció szerint a magántanári intézmény meghonosodásának és elterjedésének éppen az lett volna az egyik nem titkolt célja és hivatása, hogy – legalább „oldalirányból” – bekerülhessenek olyan eszmék, nézetek, vizsgálódási szempontok és módszerek is az alapvetően konzervatív intézmény szellemi vérkeringésébe, amelyek hozzájárulhatnak az egyetem megújulásához, az egyes tudományszakok korszerűsödéséhez). Azok a magántanárok, akik egy-egy professzor mellett „nőttek fel”, egyrészt automatikusan belenevelődtek az őket felkaroló tudós által képviselt irányzatba, másrészt – ha meg is ismerkedtek más iskolákkal és megközelítésekkel – nem szívesen veszélyeztették kibontakozó karrierjüket szakmai konfliktusokkal. Azok a habilitáltak pedig, akik nem tartoztak a „belső nevelésű” magántanári gárdához, hanem már kész tudósként nyertek befogadást valamelyik professzor tanszékére, általában még óvatosabbak és hálásabbak voltak, hiszen az ő habilitációjukkal nagyobb kockázatot

⁷³ Várkonyi Nándor (1976): i. m., 336.

vállalt az egyetem: egy máshol megszerzett tudást ismert el. Kényes helyzeténél fogva ez a magántanári csoport is hajlott az asszimilációra, különutas magatartást kevesen engedtek meg maguknak.

A támogató professzor szerepe

Mivel a jelölt egész további tudományos pályafutását meghatározhatta a pártfogó professzor hozzáállása, tanári-támogatói attitűdje, a magántanári képesítésre készülő kutatónak érdeke volt, hogy minél szorosabb, mélyebb kapcsolatot építsen ki az őt és témáját befogadó tudóssal. Ezért hasznosnak tűnt, ha az őt foglalkoztató kérdéseket, tudományos problémákat minél részletesebben feltárta a protektora előtt. Így a tanészék gazdájának is alkalma nyílt megbizonyosodni jelöltje képességeiről, „használhatóságáról”. Az elmélyültebb kapcsolat arra is lehetőséget adott a pártfogóknak, hogy magántanárjelöltjeik ambícióit helyes mederbe tereljék, ha szükséges volt, biztatással, egyéniségükhöz illő feladatok, útmutatások kijelölésével, ha pedig csalódtak védenük teljesítményében, akkor a jelölt tárgykörének vagy akár habilitációs szándékának megváltoztatására tett javaslattal. A XX. századi mesterek és tanítványok levelezésében mindkétfajta beavatkozásra lehet példát találni. Az ifjú Lukács György és Max Weber 1916-os leveleiben a magyar tudósjelölt heidelbergi habilitációjának esélyeiről, lehetőségeiről lehet olvasni.⁷⁴ Lukács, akinek a habilitációs kérelmét a budapesti egyetem professzorai, élükön Petz Gedeonnal, 1911-ben elutasították, ekkor már Németországban keresett magának befogadó egyetemet és pártfogó professzort. A Weber testvérekben hathatós támogatóra talált, bár ekkor még nem tudta eldönteni, hogy Alfred Webernél jelentkezzen-e habilitációra szociológiából, vagy Heinrich Rickert professzornál filozófiából. Max Weber, aki gondosan figyelemmel kísérte Lukács terveit és munkáit, jóakaratóan, de korrekt udvariassággal és előrelátással tárta a fiatal magyar tudósjelölt elé a vele és egyetemi karrierjével kapcsolatos kételyeit. Először egy közös ismerősük, Emil Lask meglátására hivatkozott óvatosan.

„Ha őszinte akarok lenni – írta –, el kell mondanom valamit. Egy nagyon jó barátja – szóval Lask – azon a véleményen volt: született esszéista, nem fog megmaradni a szisztematikus (szakszerű) munkánál: ezért nem kellene habilitálnia. Az esszéista persze egy hajszállal sem kevesebb a szakszerű szisztematikusknál – talán éppen ellenkezőleg! – De nem való egyetemre, és nem tenne jót sem a cégnek, sem pedig, ami még fontosabb, saját magának.”⁷⁵

⁷⁴ E levelezésből idéz Bendl Júlia Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig c. könyvében. A mű adatait lásd a következő jegyzetben.

⁷⁵ Bendl Júlia (1994): Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig. Budapest, Scientia Humana Társulás, 191.

Weber aztán kendőzetlenül kifejti a saját álláspontját is, nem titkolva rosszálló véleményét Lukács akkoriban megjelent könyvéről, *A regény elmélete* c. tanulmányról. Végül egészen szárazon közli az útját kereső fiatalemberrel a javaslatát:

„Ha Önnek valóban kibírhatatlan kín és gátlás, hogy egy szisztematikus művet befejezzon és közben máshoz ne fogjon – akkor nehéz szívvel de azt tanácsolnám: hagyja a habilitációt. Nem azért, mert »nem érdemli meg«. Hanem mert nem használ Önnek és végső soron a diákoknak sem, a legmélyebb értelemben. Akkor más a hivatása.”⁷⁶

A jó szándékú intelem ellenére Lukács két év múlva, 1918-ban mégis benyújtotta habilitációs kérelmét a heidelbergi egyetemre, azonban ez a próbálkozása kudarcba fulladt, s néhány hónap múlva a bölcsészkar dékánja arra kérte, vonja vissza a kérelmet, mert azt elfogadni nem tudják, elutasítani pedig nem akarják. A Max Weberrel váltott 1916-os levelek mindenesetre jól bizonyítják, hogy az induló fiatal tudósok jóakaróinak – a pártfogoltjuk jövőjének alakítása mellett – az egyetem tekintélyének védelmét és érdekeit is szem előtt kell tartani, s ez utóbbi szempontok kétségtelenül előbbrevalók, mint a feltörekvő fiatalok egyéni ambíciói. Lukács esetében tehát – e fiatalkori habilitációs reményei idején – éppen arra volt szükség, hogy a pártfogó professzor tükröt tartson elé és keményen szembesítse a tudományos tevékenység folytatásához szükséges képességek hiányával. Bár ez a példa csak félig magyar vonatkozású, hiszen a fiatal magyar tudós – a pesti kudarc után – idegen környezetben próbálta kamatoztatni a képességeit, s megmérettetni magát, a levelezésből idézett mondatokat bármelyik akkori pesti bölcsészprofesszor is leírhatta volna.

Természetesen a habilitációról való lebeszélés volt a ritkább eset, a mester-tanítvány kapcsolatok nagyobb részében éppen az ellenkezője volt jellemző: a befogadó professzor általában inkább megerősítést nyújtott a saját adottságaiban vagy munkájának értékében elbizonytalanodott jelöltnek. Imre Sándor és Tettamanti Béla levelezéséből tudjuk, hogy a 30-as évek elején már nem is olyan fiatal Tettamanti mennyit vívódott, hezitált a habilitációs eljárás megindítása előtt. A szegedi tanár, bár „summa cum laude” minősítéssel védte meg bölcsészdoktori disszertációját, és nem sokkal utána a Schneller István nevelélméletét tárgyaló könyve is megjelent, nem érezte magát alkalmasnak a tudományos munkára. Súlyos belső konfliktusairól, mély válságáról árulkodik egyik Imréhez írt levelének az alábbi részlete is:

„Nem egészen véletlen, hogy értekezéseim ismertető jellegűek. [...] Kísérletek arra, hogy idegen gondolatrendszerekbe hatoljak bele, azt öntöm valamilyen formába a bennem lévő megformálhatatlannal szemben. Tulajdonképpen csak a másokba, a mások gondolataiba, nézeteibe, tudományos felfogásába való passzív beletemetkezés, az olvasás, a szemlélődés nyugtat meg. [...] Abban a pillanatban azonban, amikor mindazt, amit olvasok, a magam szerencsétle-

⁷⁶ Bendl Júlia (1994): i. m., 191.

nül destruáló kétségeihez mértem, szóval amikor személyesen foglalkozok állást az illető elmélettel, rendszerrel vagy gondolattal szemben, kicsúszik alólam a talaj...”⁷⁷

Egy másik levelében még önostorozóbb szavakkal, még keserűbb önmarcangolással jellemzi saját lehetőségeit a tudományos pályán.

„Nem vagyok fiatal – írta 1931. november 15-én Imre Sándornak –, s így nem számíthatom magamat azok közé, akik, ha eddigi eredményeik még jelentéktelenek is, de biztos ígéretet jelenthetnek a tudományos munka tekintetében... Józan tárgyilagossággal látom magamat. Konkrét bizonyítékok állnak rendelkezésemre, arra nézve, hogy tudományos szempontból egészen jelentéktelen az én tájékozottságom.”⁷⁸

Hogy mennyi volt ezekben a sorokban a kötelező álszerénység és mennyi valós önanalízis, utólag nehéz eldönteni. Az mindenesetre bizonyos, hogy Tettamanti megijedt a habilitációs megmérettetéstől, nem érezte magát kellőképpen felkészültnek a magántanári képesítéssel járó feladatokra. A róla szóló kismonográfia szerzői így írják le a lelkiállapotát ebben az időszakban: „*Saját képességeit alábecsülve fenyegető, életközeli valóságként élte át az új pálya veszélyeit, a kudarcok lehetőségét.*”⁷⁹

Egy Imre Sándornál kevesebb emberismerettel rendelkező professzor könnyen sorsára is hagyhatta volna az önmagában ilyen erősen kételkedő, saját addigi tevékenységét pusztá recepciónak beállító jelöltet. Imre azonban úgy gondolta, hogy ebből a mély lelki válságból és elbizonytalanodásból éppen a habilitáció megszerzése fogja kiemelni az alacsony önértékelésű tanárt. Ezért biztatta fáradhatatlanul a habilitációs pályázat benyújtására, s ezért javasolta a karnak, hogy jelöltje esetében mellőzzék a szóbeli kollokviumot. Imre Sándor ösztönzése nélkül Tettamanti soha nem ugrik neki ennek az erőpróbnának, s az így az ő magántanári képesítését elősegítő tényezők sorában elsőként kell említeni a befogadó professzor és a habilitációra jelentkező közötti szinte baráti, közvetlen kapcsolatot is. Imre meg volt győződve a protezsáltja alkalmasságáról, a habilitációs kérelemről írt bírálatában is a legpozitívabban nyilatkozik jelöltje tudásáról és képességeiről.

„...az a véleményem – írta –, hogy a folyamodó eddigi irodalmi működése teljesen megfelel annak a tárgykörnek, amelyre képesítését kéri s hogy neki e tárgykörnek, a neveléstudomány történetének, további önálló művelésére mind elméleti, mind történeti szempontból megvan a készültsége. Az előadások tervezete bizonyítja, hogy tárgykörének egész terjedelmét látja, ez és közvetlen szándékainak ottani megjelölése lehetővé teszi, hogy a neveléstudományi

⁷⁷ Tettamanti Béla Imre Sándorhoz írott levelét idézi az OPKM „Magyar Pedagógusok” c. sorozatában megjelent, Tettamantit bemutató kismonográfia. Gácsér József–Pukánszky Béla (1989): Tettamanti Béla. Budapest, OPKM, 14.

⁷⁸ Gácsér József–Pukánszky Béla (1989): i. m. (lásd előző jegyzet), 3. (Az idézett levél az MTA Könyvtárában található.)

⁷⁹ Gácsér József–Pukánszky Béla (1989): i. m., 3.

tanszék feladataiban rendszeresen részt vegyen. Ezért jelentkezését örömmel fogadom és nemcsak irodalmi, hanem tanítói tevékenysége elé is sok reménységgel nézek...”⁸⁰

Imre nagyon jól tudta tehát, hogy a habilitáció Tettamanti esetében gyógyír a korábbi csalódásokra, az önbizalom helyreállításának lehetséges eszköze. Azzal, hogy magántanárként órákat tarthatott az egyetemen, jó mederbe terelődött az a becsvágy is, amely annak idején a Tanárképző Intézetbe csábította. Így az utókor által ugyan súlytalannak ítélt Tettamanti példája is arra világít rá, hogy egy tudományos karrier kibontakozásában a befogadó tanszéknek és a pártfogó professzornak van kulcsszerepe.

A befogadó professzor tekintélye, szimbolikus hatalma olyan mértékű volt, hogy akár meg is tudta akadályozni egy már megkezdett habilitációs cselekmény sikeres befejezését, ha időközben megromlott a jelölttel a kapcsolata, ha megingott a bizalma a magántanárul kiszemelt fiatal tudósban. Ilyen esetben a professzor ellenséges indulata derékba törhette a jelölt karrierjét, sokszor életének további szakaszában is akadályozhatta az egykori tanítvány érvényesülését. Ha egy országban több egyetem volt, vagy egy tudományszakot több egyetemen is önálló tanszék képviselt, a probléma nem volt orvosolhatatlan, a jelölt megkeresett egy másik egyetemet, próbálkozott egy másik professzornál. A gondot az jelentette, ha egy tudományterületnek csak egy műhelye létezett egy országban, abban az esetben egy ilyen konfliktus minden szakmai továbblépés útját elvágta. Ez történt a művészettörténész Meller Simonnal is, az Országos Képtár és a Szépművészeti Múzeum tudós munkatársával, aki volt tanáránál, Pasteiner Gyulánál kívánta megszerezni a *venia legendi*. Kettejük kapcsolatának alakulását, Meller Simon drámáját Gosztonyi Ferenc értékes disszertációja tárja fel.⁸¹ Pasteiner és Meller konfliktusának részleteit nem kívánjuk ismertetni, pusztán azokra a mozzanatokra térünk ki – Gosztonyi elbeszélése nyomán –, amelyek Meller habilitációs eljárásának negatív kimenetelét meghatározták.

Meller Simon 1906 tavaszán nyújtotta be habilitációs kérelmét, amelyet természetesen Pasteiner, a volt mestere terjesztett elő az 1906. április 2-i kari tanácsülésen. Ekkor még felhőtlen lehetett a viszonyuk, vagy ha nem is volt minden apró nézetkülönbségtől mentes, oly mértékig még nem romlott meg, hogy Pasteiner ne támogatta volna tehetséges tanítványát a tudományos pályán való előrelépésben. Gosztonyi ennek bizonyítására megemlíti azt is, hogy Meller még jelen volt azon az 1906 januárjában rendezett zárt körű tanszéki ünnepségen, amelyet Pasteiner harmincéves tanári jubileuma alkalmából rendeztek. Az ezt követő két évben azonban történhetett valami kettejük között, illetve az eddig lefojtott konfliktus ebben az időszakban törhetett felszínre. Ez mutatkozott meg abban is, hogy Pasteiner két és fél évig húzta-halasztotta

⁸⁰ Gácsér József–Pukánszky Béla (1989): i. m., 15. (Imre Sándor véleményes jelentése Tettamanti Béla magántanári képesítése ügyében.)

⁸¹ Gosztonyi Ferenc (2008): A magyar művészettörténet-írás története. A „Pasteiner-tanszék”. Kézirat. http://doktori.btk.elte.hu/art/gosztonyiferenc/diss_nem.pdf. Letöltés ideje: 2010. november 11.

a Mellerről írandó vélemény elkészítését, s amikor már végképp nem térhetett ki a színvallás alól, akkor egy nyíltan ellenséges bírálatot fogalmazott meg Meller habilitációra benyújtott műveiről, s véleményes jelentése végén határozottan kijelentette, hogy elutasítja Meller további magántanári cselekményre bocsátását. A másik kijelölt bíráló, Hampel József korántsem volt ilyen rossz véleménnyel a jelölt addigi munkásságáról, s nem is volt negatívan elfogult a bírálendőval szemben, így kételemek nélkül támogatta Meller magántanári eljárásának folytatását.

A bölcsészkarban ilyen esetben, ami igen-igen ritkán fordult elő, egy harmadik bírálót kellett megbízni Meller munkásságának értékelésével, a harmadik bírálat döntötte el az ügy alakulását. A harmadik bíráló szerepére kijelölt Riedl Frigyes professzor szintén nem sietett a jelentése elkészítésével, csak 1910 májusában nyújtotta be az elkészült anyagot. Ebben azonban igen pozitívan, dicsérően nyilatkozott a magántanárjelölt műveiről, némelyik kapcsán még arra is utalt, hogy Meller felkészültebben ítélkezett egyes művészekről, mint mestere, Pasteiner. Riedl támogató bírálatának és a kari szavazásnak köszönhetően – amelyen Pasteiner elutasító indítványát elvetették –, megadták Mellernek a zöld utat: 1910. november 8-án sor kerülhetett végre a régóta várt magántanári kollokviumra. A kollokviumon Pasteiner, a sértett egykori mester is ott ült, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy megakadályozza a vizsga sikeres lefolyását. Már a kollokvium elején sem tudta magát türtőztetni, még mielőtt a szakmai kérdéseit feltette volna, több olyan szemrehányó kérdést intézett a jelölthöz, amely a személyes viszonyukra vonatkozott. Ezt a kínos incidenst követte a szakmai tételek megfogalmazása, ám Pasteiner ekkor sem tagadta meg magát, a jegyzőkönyv tanúsága szerint – ahogy Gosztonyi idézi – „félbeszakítások” és „észrevételek” hangzottak el mindvégig a szájából a jelölt felelete alatt, míg végül a professzortársai próbálták önmérsékletre inteni. El lehet képzelni, milyen lelkiállapotba került Meller Simon, mire a többi professzor kérdéseire is sor került.

Az összes kérdés megválaszolása után – már a jelölt távollétében – kínos vitára került sor: ekkor kellett döntenie a kollokvium elfogadásáról. Pasteiner természetesen nem fogta vissza magát, a lehető legelítélőbb véleményt fejtette ki Meller tudásáról, s arra is utalt, hogy erre a vizsgára nem került volna sor, ha rajta múlt volna. A jelenlévő kilenc professzor közül hét elfogadta a kollokviumot, a végig indulatos Pasteiner ellene szavazott, a prodékán pedig tartózkodott a véleménynyilvánítástól. Pasteiner hamarosan el is hagyta a kollokvium színhelyét, meglehetősen feldúltan, az ott maradt professzorok pedig már a próbaelőadás időpontjáról tanácskoztak. Mellelrel azt közölték, hogy elfogadták a kollokviumát, s felkérték, lépjen érintkezésbe a dékáni hivattal a próbaelőadása ügyében. A professzorok és Meller öröme azonban korainak bizonyult, Pasteiner nem nyugodott bele a vereségbe, bírálata leszavazásába, s még egy utolsó próbálkozásával megakasztotta Meller magántanári eljárását. A kollokvium utáni napon ugyanis *Különvélemény és tiltakozás* címmel feljegyzést nyújtott be a karhoz, amelyben nemcsak Meller kollokviumi tudását és a saját kollégái viselkedését bírálta, de formai kifogásokat is emelt az eljárás ellen, s egyben kérte a kollokvium érvénytelenítését. Ennyi idő elteltével nyilván nehéz lenne kideríteni, milyen szála-

kat mozgatott a háttérben a végig sértett professzor – erre Gosztonyi nem is vállalkozhatott –, tény azonban, hogy akcióját siker koronázta, mivel Békefi dékán 1910. december 21-i keltezésű levelében már a magántanári kollokvium megsemmisítéséről értesítette Meller Simont, s az egész kar előtt tartandó, újabb kollokvium lehetőségét kínálta fel a számára. Talán nem csodálkozunk azon, hogy Meller nem élt a lehetőséggel, visszavonta kérvényét, s várta a számára kedvezőbb időket. Később, az 1919-es kommün idején egyetemi tanárrá nevezték ki, majd a kommün bukása után rövid időre emigrálnia kellett, de ez már nem tartozik a történethez. Az ismertetett eset tanulsága egyértelmű: a befogadó professzorral ápolt viszony döntő fontosságú volt a jelölt pályájának alakulásában, hiszen még az utolsó pillanatban is képes volt keresztülhúzni a professzor egy jól induló habilitáció sikerét, megvoltak hozzá az eszközei, s ami talán a legfontosabb: a befolyása is. Ez a sikertelen habilitáció jól mutatja magának az egész eljárásnak a sebezhető pontjait is, többek között azt, hogy formai okokra hivatkozva meg lehetett vétőzni már befejezett, a többség által elfogadott kollokviumot, szembe szállva a társtudományok professzorainak – vélhetően megalapozott, nem felelőtlenül meghozott – döntésével.

Befogadó professzor vagy befogadó tanszék?

Ezen a ponton jutottunk el egy látszólag periferikus, ám valójában nagyon is lényeges kérdéshez. Már eddig is többször hangsúlyoztuk a befogadó professzor szerepének fontosságát, majdhogynem omnipotens személynek definiálva a protektort a jelölt előrehaladása szempontjából, most viszont azt is le kell szögeznünk, hogy a habilitációs eljárás előkészítésében, megindításában a befogadó professzor támogató hozzáállása még a befogadó tanszék létezésénél is fajsúlyosabb tényező. Bár a habilitációra készülők általában olyan témaköröket jelöltek a kérelmükben, melyek egy meghatározott befogadó tanszékhez voltak köthetők, mégis előfordult, hogy egy másik tanszék professzora vállalta a pártfogó tisztségét. A magyar felsőoktatás történetében többször kialakult az a helyzet, hogy egy-egy tanszék megszűnt valamelyik egyetemen, s ilyenkor egy rokon szak, egy másik tudomány gazdája biztatta a habilitálni kívánó pályázót, ő teremtette meg a feltételeket ahhoz, hogy a jelölt benyújthassa a folyamodványát. Ez a gyakorlat is azt a feltevéssünket erősíti, hogy a protektor megléte volt igazán a döntő a habilitációs folyamatban, a tárgykörnek megfelelő tanszék megléte ehhez képest másodlagos jelentőségű kérdésnek számított. Az említett különös gyakorlatra Ortutay Gyula habilitációja szolgálhat példaként. Az közismert tény, hogy a magyar oktatáspolitikai történetében is nyomot hagyó néprajztudós pályája Szegeden indult, azt viszont kevesen tudják, hogy Ortutay egy olyan időszakban lett a szegedi egyetem magántanára, amikor ott a néprajz tanszék működése éppen szünetelt. 1934-ben, Solymossy Sándor nyugdíjba vonulásával ugyanis a néprajzi professzúrát áthelyezték a pesti egyetemre, ettől fogva 13 éven át csak magántanári előadások formájában volt jelen a Tisza-parti városban a néprajztudomány. (A pesti egyetemen Györffy István

lett a néprajz nyilvános rendes egyetemi tanára.) Solymossy még annyit el tudott érni, hogy két tehetséges tanítványa, Cs. Sebestyén Károly és Bálint Sándor elnyerje a magántanári képesítést, de a tanszékét már nem tudta megmenteni. Így Ortutaynak, amikor habilitálni kívánt az anyaegyetemén, néprajzprofesszor híján az irodalom professzora, Sík Sándor lett a protektora.⁸² Sík Sándor már korábban is támogatta Ortutayt, amikor pedig az egykori tanítvány a magántanári cím megszerzésére készült, a tőle megszokott természetességgel, jóakarattal fogadta be az irodalom és a néprajz határterületeit érintő tárgykört és annak előadójelöltjét. Ortutay 1940. május 3-án nyerte el a magántanári fokozatot „A magyar népköltészet” tárgykörében.⁸³ Szegedi előadásainak már a címe is arra utal (*Népköltészetünk műfajai, Népköltészeti gyűjtőmunka, Népi műveltségünk szerkezete*), hogy következetesen igyekezett megmaradni a területen, amelyen az irodalomtudomány és a néprajz érintkezési pontjai voltak.

A befogadó professzor személyének jelentőségét jól mutatja Bencsik Béla, a korán elhunyt filozófus habilitációjának története. A hagyományostól több szempontból is eltérő habilitációs eljárás történetét Lengyel András tanulmánya alapján foglaljuk össze.⁸⁴ Bencsiket is, mint több más fiatal tudósjelöltet, Halasy-Nagy professzor bátorította habilitációra. Halasy-Nagy akkoriban, amikor Bencsik benyújtotta a habilitációs eljárás iránti kérelmét, a pécsi Erzsébet Tudományegyetem filozófiaprofesszora volt, így Bencsik értelemszerűen a pécsi egyetem bölcsészkarától kérte a cselekmény elindítását.

„A kérvény kelte: 1940. január 22. S a habilitáció még 1940 tavaszán el is kezdődött. A pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarára már áprilisi rendes kari ülésén Halasy-Nagy előterjesztésében megtárgyalta Bencsik úgynevezett személyi minősültségét, s úgy találta, nincs akadálya a minősítő eljárás lefolytatásának.”⁸⁵

Az éppen csak elindított folyamat azonban hamar megszakadt, ugyanis közben átszervezték a hazai egyetemi rendszert, ennek következtében a pécsi egyetem bölcsészkarára megszűnt, s a professzorok legtöbbször Szegedre került át. Az 1940/41-es tanévtől már Halasy-Nagy professzor is a szegedi bölcsészkar oktatója volt. Bencsiknek, aki ragaszkodott a patrónusához, újra be kellett nyújtania a habilitációs kérelmét, immár a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem bölcsészkarához. Erre 1940. december 5-én került sor, majd egy hét múlva, december 12-én már tárgyalta is a kar Bencsik folyamodványát, s miután a személyi minősültségét rendben lévőnek találták, ki is jelölték a bírálókat. A habilitáció folyamatának további részéről itt nem kívánunk részletesen beszámolni, röviden csak annyit említünk meg, hogy az egyik bíráló helyett

⁸² Péter László (1986): Ortutay és Szeged. In Péter László: A szerette város. Írások Szegedről. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 491.

⁸³ Péter László (1986): i. m., 491.

⁸⁴ Lengyel András (2000): Bencsik Béla szegedi habilitációja. In Zombori István (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Studia Historica 3. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 257–272.

⁸⁵ Lengyel András (2000): i. m., 259.

később újat kellett kijelölni, ez is késleltette a cselekmény előrehaladását. A két bíráló, Halasy-Nagy és Bognár Cecil némileg zavarban volt Bencsik addigi munkásságának értékelésekor a folyamodó legutolsó műve miatt, amelyben világosan megmutatkozott a jelölt rokonszenve a nemzetiszocialista ideológia iránt. (A *Verfall und Aufstieg der Kulturen* c. munkáról van szó, amelyben a szerző individuális és antiindividuális kultúrákat különböztet meg.) A habilitációs eljárás végül révbe ért, de az új magántanár katonai szolgálata teljesítése közben 1943. március 11-én elhunyt, így a magántanári oklevelet a kar már csak az özvegynek tudta postán elküldeni. Bencsik habilitációja is kiváló példa arra, hogy a professzorához lojális jelölt követte a befogadó egyetemi tanárt egy másik egyetemre is, ha protektora sorsában változás állt be és más városba költözött.

Az egyetemi tanszékek gazdái, az egyes tudományszakok professzorai tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy pártfogásuknak óriási súlya van, ösztönző szavaikkal, elismerő bírálataikkal karriereket indíthatnak el, míg jóindulatuk hiányában ígéretes tehetségek kerülhetnek a süllyesztőbe. Azt, hogy kulcsszerepüknek és a vele járó felelősségnek maximálisan tudatában voltak (s így döntéseik későbbi következményeivel is el kellett számolniuk önmaguk előtt), kiválóan mutatja a korabeli jubileumi ünnepi beszédek, nekrológok, megemlékezések retorikája, szóhasználata. A mai olvasó számára például már kissé visszatetsző az a feudálisztikus mellékíz, amely Mitrovics Gyula Szelényiről írt nekrológiájában felfedezhető, a kortársak számára azonban nem volt szokatlan a fogalmazás mögött megbújó professzori fölény. Mitrovics az alábbi módon elevenítette fel elparentáló beszédében Szelényi „befogadásának” emlékét:

„Elhunyt társunk a fájdalmas csalódások útját róttá, mikor már-már belefáradva küzdelmeibe, ajtónk elé került. Igazáról meggyőződve, feltártuk azt előtte és az ő kifosztott lelkét még mindig elég gazdagnak találtuk ahhoz, hogy értékekkel gyarapítsa erkölcsi tőkéinket.”⁸⁶

A magántanári habilitáció tervezett tárgyköréből fakadó problémák

Mint ismeretes, a habilitálni szándékozó tudósok általában egy meghatározott, szűkebb tárgykör előadását kérelmezték habilitációs cselekményük megindításakor, s a folyamodványukhoz csatolni is kellett egy – olykor több félév anyagát felölelő – előadás-sorozat tanmenetét, amelyből kiderült, milyen témákat is kívánnak tárgyalni tervezett magántanári munkájuk során. A folyamodványokban megjelölt előadási tárgykör általában egy diszciplína jól körülhatárolható részterülete volt (nem szerették a túl általános, olykor magának a tanszéken művelt tudománynak pusztá megnevezésével történő – felületes – tárgymegjelölést, de ugyanilyen bizalmatlanul fogadták a

⁸⁶ Dr. Mitrovics Gyula (1932): Megemlékezés Szelényi Ödön egyetemi magántanárjáról. In *Az Országos Ág. Hit.v. Ev. Tanáregyesület Évkönyve az 1930–31. évről*. Szerkesztette: Dr. Oravecz Ödön titkár. Aszód, 19.

túl speciális témákat is, amelyek a kelleténél kisebb, partikulárisabb szeletet vállaltak az adott tanszék által gondozott tudományterületből). A legtöbb problémát nyilván az interdiszciplináris tárgykörrel benyújtott habilitációs kérelmek jelentették, ezekben az esetekben arra is vigyázni kellett, hogy a habilitációt befogadó tanszék ne sértse a megjelölt téma által magát szintén érintettnek érző (azonban mégiscsak mellőzött) másik tanszék érzékenységét. Sok esetben a benyújtott témakör szokatlansága, újszerűsége is inkább gyanakvást keltő, riasztó volt egy konzervatívabb kari testületben, s már csak óvatosságból, önvédelemből sem vállalhatott fel egy kar olyan előadási témaköröket, amelyek ellenkeztek a kar (vagy az egyetem, ill. az egyetem „felekezeti színezetét” meghatározó egyház) szellemiségével. Egyébként néhány esetben jó ürügynek is kínálkozott egy-egy problémásabb témakör az elutasító határozat meghozatalakor, amikor igazából a magántanári címre jelentkező tudós személyével, politikai felfogásával szemben voltak fenntartásai a professzori testületnek. Ez történt Róheim Géza esetében is: ő olyan tárgykör megjelölésével nyújtotta be habilitációs kérelmét a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára 1917. március 31-én, amely nehezen lett volna beilleszthető a kar akkori tárgyai és előadásai közé. Róheim az „általános etnológia” tárgyából folyamodott venia legendiért, s a folyamodványához csatolt tematikában szereplő címek némelyike aggodalomra adhatott okot egy erősen katolikus elkötelezettségű kar oktatóinak körében (pl. foglalkozni kívánt Róheim a varázslás jelenségével a magyar néphitben, az animizmussal, a totemizmussal stb.).⁸⁷ Elképzelhető, hogy Czirbusz Géza támogatása sem lehetett a legjobb referencia a bölcsészkar tanács előtt, mivel az általa képviselt kultúrföldrajzi irányzatot meglehetősen idegenkedve fogadta a szakma és a kenyéradó intézménye is. Az általános etnológia mint tantárgy pedig annyira kilógott az akkoriban működő tanszékek és szemináriumok által felkínált stúdiumok közül, hogy nem is igazán akadt volna gazdája, legfeljebb az egyetemes és összehasonlító földrajz keretei közé lehetett volna beerőltetni. A Pázmány akkori tanszéki struktúrája még nem kínált megfelelő befogadó keretet a tárgykörnek, Róheim habilitációs kérelmét el is utasították, s így évtizedekkel csúszott az etnológia oktatásának meghonosodása, beindulása a pesti egyetemen. A visszautasítás hátterében azonban – a felkínált tárgykör inkompatibilis, anorganikus volta mellett – Róheim zsidó származása is szerepet játszhatott. A tárgy rendszeridegensége ebben az esetben jó fogódzó lehetett a magántanárjelölt személyével kapcsolatos averzió leplezésekor.

Hasonló megokolással utasította el a budapesti egyetem bölcsészkar Lukács György habilitációs kérelmét 1911-ben, noha Beöthy Zsolt támogatta a fiatal esztétát. Nem arra hivatkozott a kar – ami az egy évvel korábban doktorált Lukács esetében jogos érv lett volna –, hogy nem telt el a doktori fokozat megszerzése és a habilitációs kérelem benyújtása között megszabott három év, hanem arra, hogy a folyamodó tárgya elfogadhatatlan, „... mert irodalmi *aesthetica* nincsen”.⁸⁸ Egyébként éppen a határterületi

⁸⁷ Verebélyi Kincső (1990): Róheim Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁸⁸ Idézi Bíró Judit (1990): i. m., 79.

tárgykörökből kívánt habilitációk számának növekedése ösztönözte arra a Pázmány Péter Tudományegyetem karainak professzori testületeit, hogy egy ún. interfakultásos bizottságot hozzanak létre, s e bizottság munkájának eredményeként 1910-ben egy függelékkel illeszthettek az érvényben lévő habilitációs szabályzathoz, amely *A határ-szakokból való magántanári képzés szabályzata* cím alatt nyolc paragrafusban foglalta össze az ilyen esetekben szükséges tudnivalókat, irányelveket, teendőket.⁸⁹

Olyan esetről is van tudomásunk, amikor a habilitáció tervezett tárgyköre nem állt ellentétben a kar szemléletével, jól is illeszkedett a tanszék oktatási kínálatába, csupán a befogadó professzor emelt kifogást ellene, ill. a befogadó professzor kívánta módosítani a folyamodványban eredetileg megjelölt tárgykört. Ez történt Karácsony Sándor habilitációs eljárásának előkészítésekor is, mivel Mitrovics nem vállalta fel a Karácsony-féle néplélektani alapvetésű pedagógia explicit megjelenítését a *venia legendi* odaítélésekor, így egy általánosabb megfogalmazású tárgykört jelölt ki leendő habilitáltja számára. Erről így számolt be azon a tanácsülésen, amelyen Karácsony tervezett habilitációját tárgyalták:

„Karácsony Sándor nagy nevelői egyéniségét könyvei hiánytalanul és nagy írói készséggel tükrözik, azért magántanári kérvényének »Az iskola nevelő munkája« tárgykörből további cselekmények alá bocsátását tisztelettel javaslom. Bezárólag csak még azt kell megjegyezmem, hogy eredeti kérvényében tárgykörét így írta körül: »A nevelélmélet néplélektani alapjai«. A vele folytatott tanácskozás eredménye gyanánt azonban március 1-i beadványában velem egyetértésben ezzel pótolta: »Az iskola nevelő munkája«. Ennek megfelelően módosította f. hó 21-én kelt beadványában négy félévi előadásának és a próbaelőadásnak is a tárgyait. Ezek szerint próbaelőadása »A nevelői lelkiismeret« szólna.»⁹⁰

Az elindított habilitációs cselekmény tárgykörének nagyon pontos megjelölése, korrekt körülhatárolása azért is igen fontos volt, mert a benyújtandó iratok között szerepelt az előadni kívánt tárgykör négy félévének előadásprogramja, amelyből világosan kitűnt, milyen problémákat, kérdéseket kíván majd érinteni a majdani magántanár, s milyen csoportosításban (és legfőképpen szellemben) kívánja találni a tervezetében feltüntetett tartalmakat. Általában négy félévben határozták meg azt az időszakot, amelyre a jelöltnek előadási programot kellett készítenie, ám néhány jelölt eltért ettől az időkerettől, s vagy rövidebb, vagy hosszabb időszakra állította össze a kívánt vázlatos programot. Szekfű Gyula például, aki 1914-ben kérelmezte és 1916-ban nyerte el a *venia legendi*, *A tartandó előadások vázlatos ismertetése* című mellékletét rögtön ezzel a mondattal indította: „Egyelőre csak három félévi előadásra való anyag áll rendelkezésemre.”⁹¹ László Gyula viszont 1940-ben benyújtott habilitációs kérelméhez, amint

⁸⁹ Bíró Judit (1990): i. m., 26.

⁹⁰ Mitrovics Gyula (1934): Bírálát Dr. Karácsony Sándor egyetemi magántanári habilitációja ügyében. Kézirat. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal, Kari tanácskozások jegyzőkönyvei, 1933/34. tanév.

⁹¹ Dénes Iván Zoltán (1976): Szekfű Gyula magántanári képzésének ügye 1914–1916. Budapest, ELTE, 36.

ezt a kolozsvári bölcsészkar üléseinek jegyzőkönyvében olvashatjuk, éppen kétszer annyi időre nyújtott be előadásprogramot, mint amennyire elvileg terveznie kellett volna. Ezt a kérvénye referálásával megbízott professzor elismerően említette meg a folyamodó benyújtott anyagainak ismertetésekor. A felsorolt csatolt iratok között mindjárt a második helyen szerepel László Gyula *„előadásainak tervezete, és pedig 8 félóra beosztva, ami nemcsak anyagismeretről, hanem elhatározásának komolyságáról is tanuskodik”*⁹² – a referens szavai szerint.

A rendszer mozdulatlansága

Az eötvösi koncepció visszájára fordulása és a torz módon kialakult magántanári kiválasztódás az ország legnagyobb egyetemén már az 1910-es években éreztette az egyoldalúvá vált struktúra csődjét. A XIX. század második felének végére az egyetemi tanári testületek sikeresen megmerevítették a hierarchiát, és elfogadtatták azt az állapotot, hogy a magántanárok ne párhuzamos (s így riválisként felfogható) oktatógárdát képviseljenek a rendszerben, hanem alárendelt tanségédszemélyzetként jelenjenek meg az egyetemi oktatásban. Ez az átalakulás – s a vele járó szemléletváltás – olyan jól sikerült, hogy egy-két évtizeden belül a habilitációra jelentkezők motivációi között is első helyre került az a halvány kilátás, amely a státushierarchiába – a rendes tanárok sorába – való bekerülés reményével kecsegtette a magántanárokat.

A magántanárok számának növekedésével, a rendszer telítődésével azonban ez a remény sokak számára egyre távolibb lett. „Örökös magántanárnak” lenni – különösen a bölcsészkaron – már nem volt „jó üzlet”, s így a magántanári cím is veszített korábbi vonzerejéből. Túl nagy lett a habilitáció által megkövetelt áldozat és túl bizonytalan a belőle származó haszon. A Felsőoktatási Egyesület 1912 májusi tárgyalássorozatán Szász-Schwarz Gusztáv így jellemezte a magántanárság – mindkét fél, tehát az egyetem és a jelölt számára egyaránt csapdává vált – megváltozott képletét:

„Némelyik érdemes fiatalember oly fáradsággal jut be az egyetemi magántanárság országába, mintha a szentírás szavai szerint egy teve akarna keresztüljutni egy tű fokán. És ha ezt a vágyat nagy nehezen elérte, 28-30 éves korában (pedig a legtöbb egyetemi magántanár a statisztika szerint csak a 30-as éveiben éri el ezt az állást), akkor elkezdhet koplalni. Mert a magántanárság nem jár fizetéssel, legfőbb egy pár száz korona tandíjjövedelemmel, ha van hallgatója [...] – ebből a jövedelemből pedig még a szükséges könyveket sem tudja beszerezni. Egyebekben pedig a magántanár most várhat, amíg az ő szakmájából valamelyik tanszék megüresedik. Ezidőszerint van minden fontosabb tárgyból egy-két, esetleg három-négy tanszék az ország két egyetemén. A mi magán-

⁹² Jegyzőkönyv a Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Karának 1940. dec. 19-i II. rendes üléséről, 132. sz. ügy. Szegedi egyetemi jegyzőkönyvek 1911–1980. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_KOLOZSVAR_BTK_KARL_1940-41/?pg=77&layout=s. Letöltés ideje: 2017. június 9.

tanárunk tehát várhat, amíg az ő szakmájának egyetlenegy, vagy esetleg 2-4 ordinariususa közül valaki meghal, vagy nyugalomba vonul.”⁹³

S bár a kultuszminisztérium folyamatosan emlékeztette az egyetemeket arra, hogy a magántanárság intézménye milyen céllal született, az egyetemi testületek felfogása változatlan maradt e tekintetben; továbbra is úgy vélték: a magántanári gárda az ő terveik hűséges szolgálatában álló tanszemélyzet, amelynek tagjai mintegy „a professzorok kegyelméből” és jóváhagyásával végzik oktatómunkájukat, s ilyen módon nem kívülálló, hanem mégiscsak részei az egyetemi hierarchiának. Zichy János kultuszminiszter éppen 1912-ben, a debreceni és pozsonyi egyetemek felállítására kapcsán fogalmazza meg, hogyan látná az oktatási kormányzat a magántanárok valódi feladatát és helyét az egyetemen. Szavaiból világosan kitűnik, hogy a magántanároktól mit remél: egy másfajta tudás, a hagyományos egyetemi tananyagot gyakorlatias tapasztalatokkal gazdagító, megújító ismeretrendszer bevonását, bevitelét az egyetemi oktatásba.

„A tanszemélyzet tekintetében – írta Zichy – bizonyos újításokat kívánok életbe léptetni. Tervem, hogy az új egyetemeken nemcsak állandóan alkalmazott tanárok legyenek, hanem megbízások alapján is akarok egyes feladatokat megoldatni, hogy így kiváló gyakorlati szakemberek tapasztalataikat, tudásukat időről-időre az egyetemre vihessék.”⁹⁴

Bíró Judit egyértelműen úgy veszi, hogy a fent idézett részlet – noha expressis verbis nem szerepel benne a „magántanár” vagy a „habilitált” kifejezés – az egyetemi magántanári gárdára s e gárda munkájának elismerésére vonatkozik.

A debreceni magántanárok

Zichy kultuszminiszter reményeit nem igazolta az idő: az új vidéki egyetemek igen hamar hasonultak a két idősebb intézménymintához a magántanári csoport szerepének megítélésében, helyzetének kialakításában. A debreceni magántanárookra vonatkozó adatokat Mudrák József kutatásaira támaszkodva ismertetjük az alábbiakban.⁹⁵ A debreceni egyetemen ugyanazon feltételrendszer mentén és forgatókönyv szerint zajlott a habilitációs eljárás, mint a többi univerzításon, a debreceni szabályzat semmiben sem tért el a pesti vagy a pozsonyi (pécsi) és a kolozsvári (szegedi) szabályozástól. Itt is ugyanúgy alapfeltételként fektették le, hogy

⁹³ A debreceni és a pozsonyi egyetemről szóló törvény. Szakvéleményezések. A Felsőoktatási Egyesület tárgyalássorozata 1912. májusában. Budapest, 1912. Szász-Schwarz Gusztáv beszéde, 38–39. Idézi Bíró Judit (1990): i. m., 81–82.

⁹⁴ Az új egyetemek felállításáról szóló 1911. december 1-i, 439. számú kultuszminiszteri levél. Idézi Bíró Judit (1990): i. m., 82.

⁹⁵ Mudrák József (2006): Magántanárok a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (1915–1949). Könyv és Könyvtár, XXVIII. évf., 269–272.

„...magántanári képesítést csak az nyerhet, aki valamely, nyomtatásban megjelent, önálló és szigorúan tudományos dolgozattal bizonyítja, hogy az egyetem valamelyik karához tartozó tudományszak egész körére terjedő ismeretei mellett, e tudomány önálló művelésére képes és akitől várható, hogy a tudomány s a felső oktatás terén hasznos tevékenységet fog kifejteni”.⁹⁶

Mudrák egyik – mellékesnek szánt – megjegyzése a magántanári rekrutációra vonatkozóan mindenképp elgondolkodtató, megállapítja ugyanis, hogy

„...míg a budapesti tudományegyetemen többször előfordult, hogy tudományos munkákkal alig rendelkező minisztériumi tisztviselőt vagy más politikust kormányzati nyomásra habilitáltak magántanárrá, a debreceni bölcsészkaron – már csak azért is, mert vidéki egyetemről van szó – ez ismeretlen: talán Márffy Oszkáré, Veszprémy Ferencé és Vatai Lászlóé érint ilyen problémát, de adatok hiányában ez sem meg nem erősíthető, sem nem cáfolható”.⁹⁷

Egyetérthetünk a fenti kijelentésben rejlő finom utalással: a „felsőbb utasításra” magántanárrá habilitáltak jelenléte nem feltétlenül azért nem volt jellemző a debreceni bölcsészkaron, mert itt tisztábban, rigorózusabban vagy konzekvensebben érvényesültek volna tudományos-szakmai szempontok, hanem azért nem találunk „szívességi” magántanárokat, mert a városban nem is volt olyan réteg, amelynek ilyen igényei, aspirációja lett volna. Míg a fővárosban a különböző minisztériumok hivatalnoki apparátusában bőven dolgoztak jelentéktelen tudományos tevékenységgel, ám annál nagyobb becsvágygal rendelkező tisztviselők, addig egy vidéki nagyvárosban a tudományos elismerésre vágyó, de tehetségtelen hivatalnokok szeme előtt is legfeljebb „csak” a doktrátus ábrándja lebegett.

Mudrák József statisztikája szerint a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán összesen 78 habilitációs eljárás zajlott le abban az időszakban, amikor ez a tudományos minősítési rendszer működött Magyarországon.⁹⁸ Mudrák tanulmánya közli a magántanárok tanszékek szerinti eloszlását is, a szerző azonban lábjegyzetben hozzáfűzi rendszerezéséhez a következő megjegyzést:

„Abban, hogy melyik magántanár melyik tanszékhez tartozik, hagyományosan az volt a döntő, hogy ki volt a habilitációjánál a két bíráló közül az első bíráló. Én is ezt vettem alapul, két kivétellel: Benigny Gyula mind a német, mind a klasszika-filológia, Fehér Géza mind a klasszika-filológia, mind a magyar történelem tanszékein tartott órákat.”⁹⁹

⁹⁶ Egyetemi magántanári habilitatív szabályzat. Debrecen, [é. n.], 4. §. Idézi Mudrák József (2006): i. m., 269.

⁹⁷ Mudrák József (2006): i. m., 270–271.

⁹⁸ Mudrák József (2006): i. m., 270.

⁹⁹ Mudrák József (2006): i. m., 6. sz. jegyzet (271).

Ez a kiegészítés azt a – nem lényegtelen – kérdést érinti, amelyre korábban már utaltunk is, nevezetesen, hogy a befogadó tanszéknél jóval fontosabb volt a befogadó professzor személye, maguk a habilitációs eljárások is elsősorban nem annyira a tanszékekhez, mint inkább a professzor személyéhez kapcsolódtak. A pedagógiából habilitált debreceni magántanárookra vonatkozó lényegesebb adatokat Brezsnýánszky László foglalta össze a tudományos minősítési rendszerek történetével foglalkozó tanulmányában.¹⁰⁰

A magántanári intézmény mérlege

Egy-egy egyetem színvonalát, szakmai erősségét – többek között – az is jellemezte, sőt meghatározta a két világháború közötti Magyarországon, hogy hány magántanárt habilitált, s emellett az is fontos mutató volt a benne folyó oktatás színvonalának értékelésekor, hogy kiket, milyen kiválóságokat sorolhatott a magántanárai közé. Egy-egy professzori munkásság mérlegének megvonásakor is döntő szempont volt, hogy az illető milyen magántanári gárdát épített ki maga köré. Magától értetődő, hogy egy tudományos iskola hírnevének öregbítésére és kontinuitásának biztosítására nem annyira a doktoráltak, hanem inkább – előadási joguknál fogva – a magántanárok jelentettek garanciát, feltéve, ha elfogadták és hitelesen képviselni is tudták az iskola irányvonalát, szellemiségét, módszereit.

Hogy egy tudósi életmű értékelésénél a professzort körülvevő magántanári csoport megléte és összetétele mennyire nem elhanyagolható kritérium volt, arra jó példa Zolnay László visszaemlékezésének egy passzusa, amelyben Kornis Gyula professzort mutatja be.¹⁰¹ Érdemes néhány mondatot kiragadni ebből a jellemzésből, mert jól tükrözi azt a felfogást, amely szerint a professzor munkájának megítélését az utánpótlás-nevelő tevékenység eredményes vagy eredménytelen volta is befolyásolja, valamint azt is igazolja a következő részlet, hogy a harmincas években a magántanárookra már nem is gondoltak másként, csak úgy, mint az egyetemi hierarchiába szervesen beépült tanterőkre. Zolnay az alábbiakat jegyzi meg Kornis iskolájáról:

„Amíg Brandenstein szellemi bűvészkedése – mint egy ködgyertya lobbanása – meglehetősen devalvált a budapesti egyetem Paulertől örökölt filozófiai nimbuszát, Kornis mellett kitűnő magántanárok nőttek fel. Ezek benne éltek korukban, s tőlük – vagy velük beszélgetve – többet lehetett tanulni, mint Brandenstein mester álmisztikus varázsköreiből. Akkoriban lett magántanár a fiatal Mátrai László. A filozófiai katedra körül kibontakozott lélektani pszichológiával Harkai Schiller Pál foglalkozott. Lassan felmagasodott egy remek

¹⁰⁰ Brezsnýánszky László (2007): A neveléstudományi kvalifikáció és tudósutánpótlás a Debreceni Iskolában. In Brezsnýánszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 359–375.

¹⁰¹ Zolnay László (1986): Hírünk és hamvunk. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 139–141.

festőnek, sportembernek, baloldali írónak és filozófusnak, dr. gróf Révay Józsefnek markáns alakja is. De itt volt magántanár Noszlopi László, a divatos nyugat-európai válságfilozófia elemzője. S tanított, mint magántanár, a nagyszerű Ivánka Endre, aki később Svájcban kapott katedrát.”¹⁰²

A magántanári cím fénye, presztízse sokszor nemcsak a habilitált oktató tekintélyét emelte, hanem arra a tanári rétegre is átsugárzott a dicsőségéből, amelynek képviselője volt az adott magántanár. Ennek manifesztálódását a próbaelőadásokon lehetett észrevenni, melyek általában ünnepélyes eseménynek számítottak és népes hallgatóság előtt zajlottak le. Az 1926-ban habilitált Greguss Pál így emlékezett vissza próbaelőadásának körülményeire:

„Magántanári előadásomat A kétlaki és egylaki növények virágporszeme címen tartottam meg. A bizottság egyhangúlag elfogadta, s a venia legendi megadását javasolta. Mellesleg megemlítem, hogy a Pedagógium történetében, illetőleg a magántanárság történetében ez volt az első eset, hogy a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolának egykori hallgatója tanítói diplomával elindulva, a természettudományokban magántanárságot szerzett. A próbaelőadáson a polgári iskolai tanárság is képviseltette magát, mert számára nagy megtiszteltetés és örömet jelentett az, hogy egykori polgári iskolai tanárjelölt magántanárságot szerez a tudományegyetemen.”¹⁰³

Bár a magántanároknak csak néhány százaléka jutott el reményei beteljesüléséig, a nyilvános rendes egyetemi tanári pozícióig, azért a magántanári cím mégsem volt teljesen öncélú dekórum, minden „világi” haszon nélkül való tudományos minősítés (ha anyagilag nem is számított „jó üzletnek”). Ezt a feltételezést támasztja alá Bíró Judit is, amikor kijelenti, hogy e képesítés birtokában könnyebb volt egyéb közéleti vagy szakmai beosztásba is bekerülni, egy bölcsészkar magántanár már elérhette a középiskolai tanárvizsgáló bizottság alelnöki posztját, s nem volt számára esélytelen a közoktatási tanács vagy akár az MTA levelező tagságának soraiba való bejutás sem.¹⁰⁴

¹⁰² Zolnay László (1986): i. m., 140–141.

¹⁰³ Greguss Pál (1979): Életem. Budapest, Tankönyvkiadó, 65–66.

¹⁰⁴ Bíró Judit (1990): i. m., 68.

A doktori fokozat elnyerésének módja és a doktorátus értéke a XIX. század végén és a XX. század első felében

A doktori cím devalválódása

Bár a XIX. század végi és XX. század eleji tudományos minősítési rendszerben – éppúgy, ahogy a mai kvalifikációs szisztémában – az egyetem által nyújtott doktori cím jelentette az első komolyabb tudományos fokozatot, az akkori felsőoktatásban az egyetemi doktorátusnak nem volt jelentős értéke. A viszonylag fiatalon és aránylag egyszerűen elnyerhető fokozat nem jelentett elköteleződést az adott tudomány művelésére – a doktori címet szerzett bölcsestisztek nagyobb részének a disszertáció volt az egyetlen nyomtatásban megjelent műve –, inkább a tanulmányok zárásának egy alternatív útjaként könyvelték el. Azok a bölcsestisztek-hallgatók, akik nem kívántak tanári diplomát szerezni (s a tanári diplomához vezető létrát – alapvizsgálat, szakvizsga, pedagógiai vizsga – így kikerülhették), doktori szigorlattal zárhatták tanulmányaikat. A gyakoribb eset természetesen az volt, hogy párhuzamosan mindkét képesítést – a középiskolai tanári oklevelet és a doktori diplomát is – megszerezték a tanulmányaikat sikeresen abszolváló hallgatók. Ebben az esetben sokszor előfordult, hogy már felavart bölcsestisztdokorként jelentkeztek a tanári diploma elnyeréséhez elengedhetetlenül szükséges pedagógiai vizsgára.

A 20-as, 30-as évek felsőoktatásról szóló folyóiratcikkei, napilapokban megjelent vitáit olvasva kitűnik, hogy az akkoriban működő egyetemi professzorok általában nem voltak elégedettek a doktorátus megszerzéséhez felállított követelményrendszerrel, s – jogosan – szigorítást javasoltak a doktoranduszok megmérettetésével kapcsolatban. Érvelésükben visszatérő fogás, hogy a középiskolai tanárképzés követelményeivel – különösen a szakvizsgával – hasonlítják össze a szerintük komolytalanra vált doktori szigorlatot, s a két vizsgatípus közül kétségtelenül – a kevésbé látványos eredménnyel járó – tanári szakvizsga bizonyult súlyosabbnak, nagyobb felkészülést igénylőnek. Melich János nyelvészprofesszor így jellemezte egy 1937-ben írt cikkében a fent bemutatott fonák helyzetet:

„Ma a bölcsestiszti doktorátus általában könnyebb feltételek mellett szerezhető meg, mint a középiskolai tanári oklevél. Sok ilyen könnyebb feltétel van s közöttük nem utolsók a főtárgy mellé önként választott melléktárgyak kérdése és a szigorlatok száma, szemben a tanári vizsgák számával. Pedig a bölcsestiszti

doktori diploma nem csupán tudós fokozatot jelent, hanem épp úgy, mint a középiskolai tanári oklevél, elhelyezkedést: kenyérkeresetet nyújtó diploma is. S épp azért elég gyakori eset, hogy a tanári alapvizsgálat, esetleg a szakvizsgálat után egyesek megszerzik a doktori fokozatot, s ha e diplomájukkal elhelyezkedtek, sohasem teszik le a tanári szakvizsgálatot, illetőleg a beféjező pedagógiai vizsgálatot.”¹⁰⁵

Melich professzornak az a megállapítása, hogy a doktori diploma – a bölcsészdoktori kvalifikáció – már önmagában is kenyérkereseti lehetőséget jelentett, csak némi jóindulattal fogadható el. Milyen elhelyezkedést lehetett remélni akkoriban egy bölcsészdoktori minősítés birtokában? Könyvtári, múzeumi, esetleg könyvkiadói állást, ám ezek száma eléggé korlátozott volt. A tanári oklevelet nem szerzett bölcsészdoktorok helyzetét jól érzékelteti Zolnay László visszaemlékezése. Zolnay 1938-ban szerezte meg a bölcsészdoktori címet a budapesti egyetemen, s az egyetemi évek utáni álláskeresés igen nagy problémát jelentett a számára. Reményeiről, dilemmáiról memóárjának következő részletében vall:

„Ami gyakorlati életem folyását illeti: 1938 tavaszán – amikor megírtam doktori értekezésemet – valami halvány reményem még volt arra, hogy valamilyen szerény kis állásában Kornis Gyula filozófiai katedrája mellett, az egyetemen maradhatok. Nyíltan nem kértem erre Kornist. Mint affajta »néma gyerek«, úgy éreztem, talán megilletne ez a poszt. [...] Az a tervem, hogy az egyetemen maradhassak – s erről csakis Kornis katedrája körül lehetett volna szó (Brandensteint kerültem, mint ördög a tömjénfüstöt) –, meghíusult. Egy ifjú évfolyamtársnőm hozzáment az egyik rokon tanszék idősödő agglégény professzorához. És így aztán ő került Kornishoz tanársegédnek. [...] Arról, hogy valami állami állásba igyekezzem, szó sem lehetett. Ennek is két oka volt: 1. látva családom tagjainak – nemzedékekre visszamenő – megyei, állami avagy katonai pályáit, minden akartam lenni, csak az állam szolgálja nem. Ezt már akkor eldöntöttem, amikor sem az Eötvös-kollégiumba nem törtem magam, de akkor is, amikor a Tanárképzőt – félévi unalom után – otthagytam, 2. doktori diplomámmal legfeljebb egyetemi tanár lehettem volna, de holmi szamarlétrai vonalon még falusi segédtanító sem; diplomámmal kitorölköttem – a szemeimet.”¹⁰⁶

Nem csoda, hogy a doktori dolgozatában – professzora, Kornis szerint – „oroszlán-körmököt” mutató fiatal Zolnay már annak is örült, hogy a Franklin Kiadónál kapott egy szerény lektorgyakornoki állást.

¹⁰⁵ Melich János (1937): A bölcsészeti oktatás és a középiskolai tanárképzés reformjához. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1937. évi márciusi füzetéből. Budapest, 281.

¹⁰⁶ Zolnay László (1986): Hírünk és hamvunk. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 174–176.

A doktori cselekmény korabeli súlya

Mag a doktori cselekmény nem állított túl magas követelményeket a jelöltek elé. Kornis Gyula ugyan 1926-ban a régi – 1873 előtti – „tudori vizsgával” összehasonlítva úgy állítja be a doktori szigorlatot, mintha az komoly megmérettetés lenne a doktori cím elnyerésére jelentkezők számára, de ebben az értelmezésben nyilván az egyetem mundérjának a becsületéről is szó volt, egy egyetemi professzornak óvatosan kellett nyilatkoznia az egyetem által odaítélt tudományos minősítésről. Az alábbi módon ír Kornis saját korának doktori eljárásáról:

„A tudományok nagyarányú szétkülönülése, másrészt az egyéni hajlam és képesség figyelembevételére megkövetelte a már anachronizumussá vált régi bölcsészdoktori vizsgálat újra való szabályozását. Az 1873-ban kiadott új szabályzat a doktori oklevél elnyerésére jelentkezőtől egy nyomtatásban is megjelent tudományos értekezést kíván, másrészt két óra hosszat tartó szóbeli szigorlatot, melynek tárgya három rokontudomány, ezek közül az egyik fő-, a másik kettő mellékszakként szerepel. Így a régi, szinte az érettségi vizsgálatához hasonló »szépművészeti tudorság« helyére a komoly tudományos szakszerűségű próbatétel lépett. A bölcsészdoktori szabályzat lényegét az 1881. és 1892. évi új rendelkezések nem érintették.”¹⁰⁷

Azzal kapcsolatban, hogy valóban „komoly tudományos szakszerűségű próbatétel” volt az 1873 utáni doktori szigorlat, az 1873-as szabályzatot olvasva (amely az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* hasábjain is megjelent), kétségeink merülhetnek fel. A szabályzat csak hároméves egyetemplátogatást szab előfeltételül (3. §), s a szóbeli szigorlat kapcsán is meglehetősen engedékenyen intézkedik:

„14. §. A szigorlónak szabadságában áll, a szóbeli vizsgálatot minden tárgyból egyszerre s egyfolytában, vagy tetszése szerinti időköz után kétszerre letenni; szabad választására hagyatván az is, vajjon a fő- vagy a melléktárgyakból akarja-e előbb letenni a szigorlatot? Ha ez iránt előre nem nyilatkozott: a szóbeli vizsgálat minden tárgyból egyszerre tarttatik meg. Azon szigorlók, akik kétszerre teszik le a vizsgálatot, a második szigorlatot azon egyetemnél kötelesek letenni, melynél az elsőt letették.”¹⁰⁸

Az egyes visszaemlékezésekből az derül ki, hogy a doktori szigorlatok légköre többnyire kellemes, harmonikus volt, s vizsgaszerű kérdés-feleletek helyett inkább kollegiális eszmecserék zajlottak a disszerens és a vizsgáztatók között. Vajthó László is

¹⁰⁷ Kornis Gyula (1927): Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest, Magyar Paedagogiai Társaság, 219.

¹⁰⁸ Szabályrendelet a bölcsészeti, s illetőleg-, nyelv-, történet-tudományi és matematikai természet-tudományi egyetemi karoknál tartandó tudorsági szigorlatok iránt (1873): a B. K. (Budapesti Közlöny) hasábjairól átvett rendeletszöveg. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 475.

ilyen hangulatú szigorlatról számol be memoárjában. Amikor 1929-ben, 42 éves korában nagy nehezen rászánta magát a doktorátus megszerzésére, nemcsak a középiskolai tanári munka terhei nyomasztották, hanem a Magyar Irodalmi Ritkaságok c. sorozat szerkesztése is elég sok idejét elrabolta. Így érthető, hogy Vajthó kezdetben hezitált, nem akart kötélnék állni, de pártfogói rendületlenül biztatták és sürgették.

„Annyira felkaroltak – idézte fel emlékeit Vajthó –, hogy egyszer – nyugtot remélve – kereken kijelentettem, hogy a »doktorátusra pedig egy pillanatig sem készülök«. Nem is kívánták, s mindjárt mentőcsónakommá varázsolódtak meghatottan, mintha legalább utólag maguk is könnyíteni akartak volna a lelkiükön a mulasztásaim miatt. Dézsi professzor, nyilván szakvizsgai kudarcomra gondolva, szinte kereste a helyet, ahová – maga mellé – ültessen, s most már nem töredékművek felől érdeklődött. [...] Summa summarum: summa cum laude doktoráltam. Együtt doktorált velem Schneller Edit, a kítűnő könyvtáros. Legnagyobb sajnálatomra ő egy fokkal kevesebb elismerést kapott. Pedig voltaképp őt illette volna meg a nekem juttatott babér.”¹⁰⁹

Egy olyan képességű és szakmai múltú tanár esetében, mint Vajthó, természetesen elfogadható – sőt: indokolt – a doktori szigorlat vizsgajellelgenek háttérbe szorítása, a 20-30-as évek doktoráltatási gyakorlatára visszaemlékező írásokból, riportokból azonban az derül ki, hogy a fiatal és minden különösebb munkásság nélkül doktori szigorlatra jelentkező jelöltek sem állították olyan erőpróba elé, amelyben igazán bebizonyíthatták volna az elmélyült tudományos kutatásra való alkalmasságukat.

Bár kellemetlen téma, mégis meg kell említenünk, hogy nem volt ismeretlen a két világháború közötti magyar bölcsészkarok életében a „pénzen vett” disszertáció (és szakdolgozat) fogalma sem. Zibolen Endre, a XX. századi magyar neveléstudomány egyik legsokoldalúbb alakja, a korszak hiteles tanúja így emlékezik vissza az említett jelenségre és a „csak doktorátusra” (nem pedig tanári diplomára) készülő egyetemi hallgatók csoportjára a vele készített nagyinterjúban:

„– Mit jelentett valójában az a szabadbölcsészet? – Ma már kevesen tudják. Az én időmben azokat a bölcsészkaros hallgatókat hívtuk így, akik nem készültek tanárnak, nem voltak a Középiskolai Tanárképző Intézet tagjai, és így nem vetették alá magukat tanulmányi előírásainak. Nyolc félév »lehallgatása« után disszertáció benyújtásával kérhették doktori szigorlatra bocsátásukat. Hogy hányan voltak, nem tudom. Én csak néhány művészettörténész hallgatónővel találkoztam, szemmel láthatóan nagypolgári családból való lányok voltak. Gerevich Tibor művészettörténész professzor szemináriumával való kapcsolatunk alapján Gerevich-görloknek becéztük őket. Egyébként az a hír járta, hogy egy bér munkában készülő disszertáció ára 600 pengő, azaz egy kezdő, de már kinevezett középiskolai tanár háromhavi fizetése.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Vajthó László (1969): Tanári pályám emlékezete. Budapest, Tankönyvkiadó, 190–191.

¹¹⁰ Sarkadi László (1988): Beszélgetés Zibolen Endrével. Budapest, Oktatáskutató Intézet, 70.

A „csak” doktorátusra készülőkkel kapcsolatban az jelentette a legnagyobb problémát, hogy a doktori vizsgájuk előtt nagyobb jelentőségű vizsgakövetelményük nem volt, maga a doktori szigorlat volt az első komolyabb számonkérés az egyetem részéről a tanulmányaik során, így alkalom sem nyílt arra, hogy a tudományos munkára való esetleges alkalmatlanságuk, képességeik hiánya kiderüljön. A legideálisabb feltételeket teremtette meg ezzel az akkori bölcsészkarok oktatás a kontraszelekció számára. Nem véletlen, hogy a 30-as évek közepére már a bölcsészkarok is megelégtettek azt az anomáliát, ami a doktorátus megszerzése körül kibontakozott, s komoly szigorításra szánták el magukat. Németh Gyula egyetemi tanár az 1936. december 10. és 16. között megrendezett Országos Felsőoktatási Kongresszuson a következőképpen vázolta az akkorra már tarthatatlanná vált helyzetet:

„Az a liberalizmus, amely most érvényben levő doktori szabályzatunkat megalkotta, bármilyen ideálisak voltak is az intenciói, ma már határozottan látjuk, hogy sokat ártott. Úgy gondolta ez az irányzat, hogy a doktorandus tanuljon négy évig, fejlődjék szabadon – ha nem óhajtja, ne álljon semmi ellenőrzés alatt – s azután a negyedik év végén tegye le a doktori vizsgát. Ebből azután a gyakorlatban nem az lett, hogy ezekből a szabadon fejlődő emberekből, kik a doktorátus előtt semmiféle vizsgát nem tettek, tömegével lettek volna a kiváló tudósok, hanem ellenkezőleg az, hogy akik a tudományos munka területén vitték valamire, rendszeren azok voltak, akik a tanári vizsgálatokat is letették, s viszont egész sereg hallgatónk, aki nem volt képes letenni a tanári vizsgálatokat, letette az egyes esetekben sokkal könnyebb doktori vizsgálatot, s összekötetési révén tudományos álláshoz jutott.”¹¹¹

Ezt az igazságtalan rendszert az ún. doktori előszigorlat bevezetésével kívánta megszüntetni a bölcsészkar. Az előszigorlat nehézsége alapján körülbelül a tanári alapvizsgálattal lett volna egyenértékűnek tekinthető, tárgya pedig természetesen megegyezett volna a választandó szigorlati főtárggyal, pontosabban a későbbi szigorlati főtárgy alapismereteinek és „módszertani feltételeinek” a körével. Az előszigorlatnak elnevezett szűrővizsga bevezetése azonban nem valósult meg. A doktori szigorlatra történő jelentkezés valódi alapfeltételének (a nyolc lehallgatott egyetemi félévnek) a teljesítése igazából semmi nehézséggel nem járt. A nyolc félévbe nemcsak a hazai, de a külföldi egyetemeken töltött szemeszterek is beszámítottak. (Az eredeti 1873-as doktori szabályzat ráadásul csak hat félév igazolását követelte meg.) Bizonyos esetekben azonban – például kivételes tehetségű vagy eredményes szakírói munkássággal rendelkező jelentkezőknél –, még ettől a könnyű előfeltételtől is eltekintettek. Ezt nem törvényellenesen tették, az egyes egyetemek doktori szabályzatában kivétel nélkül szerepelt az a „kiskapu”, amely éppen az olyan doktoranduszok miatt lett kitalálva, akik nem

¹¹¹ Mártonffy Károly (szerk.) (1937): Magyar Felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus Munkálatai. III. kötet (Bölcsészeti, orvosi és műszaki szakosztályok). Budapest, k. n., 21 (Németh Gyula előadása *A bölcsészeti oktatás és a középiskolai tanárképzés reformja* címmel).

tudtak megfelelő számú lehallgatott szemesztert felmutatni. Már az említett 1873-as szabályozás is intézkedik erről az esetről, a következők szabva meg az ilyen rendkívüli doktori eljárások feltételül:

„4. §. Ily leckelátogatási bizonyítványok nélkül is jelentkezhetnek tudorsági szigorlatok letételére azok, akik az egyetemi tanulmányokhoz szükségelt kö-zéptanodai előkészültségen kívül kellőképpen igazolják azt, hogy legalább is annyi idő alatt, mint amennyi az illető szigorlat letételére különben kívánatik, az illető tudományszakokkal oly módon s oly eszközök felhasználásával fog-lalkoztak, melyeknél fogva feltehető, hogy e tudomány-szakokban magoknak kellő jártasságot szereztek.”¹¹²

A szabályzat rendelkezik továbbá arról is, hogy a fenti esetben a folyamodók szigorlatra bocsáthatóságáról – a kar meghallgatása után – a közoktatásügyi miniszter dönt. Így tehát azok előtt is nyitva állt az út a tudományos fokozat megszerzésére, akik önhibájukon kívül nem tudtak egyetemi előtanulmányokat igazolni.

Példák az egyetemi tanulmányok nélküli doktorálásra

A magyar tudománytörténetben nem volt ismeretlen jelenség, hogy valaki éppen az említett „kiskapun” keresztül szerezte meg az elismerést autodidakta módon el-sajátított tudásáról. Ennek az útnak kicsit más volt a menetrendje, mint a szokásos doktori eljárásnak, de ez is járható út volt. Ezt a „B változatú” forgatókönyvet Cavallier József (1891–1970) katolikus újságíró példáján keresztül kívánjuk bemutatni, aki 1932-ben tett doktori szigorlatot a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészeti Ka-rán filozófiából. A doktori vizsgára való jelentkezéshez benyújtott folyamodványában külön meg kellett indokolnia, miért is kéri, hogy esetében a bölcsészettudományi kar szabályzatának 6. szakasza alapján engedélyezzék az eljárás előkészületeinek megin-dítását. A kérelemből egy küzdelmes pálya képe bontakozik ki az olvasó előtt. Ebből az is kitűnik, hogy a folyamodónak olyan munkahelyei voltak (2 és fél év a Fővárosi Könyvtárban, két évtized különböző lapok szerkesztőségében), amelyek alkalmat ad-tak ismeretei rendszeres bővítésére. A folyamodványban a következő módon mutatja be pályáját és ambícióit a doktori címre pályázó jelölt:

„Mint mellékelt életrajzi adataimból bővebben kitűnik, mostoha anyagi kö-rülményeim nem engedték meg, hogy szabályszerű iskolai tanulmányokat végezhessek. Ennek ellenére, már kora ifjúságomtól arra törekedtem, hogy ezeket a hiányokat a magam erejéből pótoljam. Elmélyedésre való hajlamaim a filozófia felé terelték érdeklődésemet és az elmúlt két évtized során min-

¹¹² Szabályrendelet a bölcsészeti, s illetőleg-, nyelv-, történet-tudományi és matematikai termé-szet-tudományi egyetemi karoknál tartandó tudorsági szigorlatok iránt (1873): a B. K. (Budapesti Közlöny) hasábjairól átvett rendeletszöveg. *Országos Középpiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 374.

den igyekezettel azon voltam, hogy a bölcelet különböző diszciplínáiban megfelelő szakismeretre tegyek szert. Idevágó készségem némi igazolására legyen szabad »A tudat problémája az amerikai neorealista bölcsészetben« című dolgozatot bemutatni. Újságírói pályámon mindenkor abban az irányban dolgoztam, amely a nemzeti gondolat ápolásán, valamint a magyar tudományosságunk és közműveltségnek emelésén fáradozik. [...] Amikor a Tekintetes Kart, mély tisztelettel, arra kérem, hogy adja meg számomra a lehetőséget, tudomásom és készségem igazolására, akkor voltaképpen szigorú ítéletet kívánok mondatni önmagamról és tudományos törekvéseimről. Ígérem, hogyha a Tekintetes Kar velem szemben azt az igazságszolgáltatást és megértést tanúsítja, amelyért a magamfajta ember nyugodtan fordulhat a legtöbb német és valamennyi angol egyetemhez, akkor a még hátralévő éveim tudományos munkássága bizonyosság lesz arra, hogy nem voltam méltatlan a Tekintetes Kar bizalmára. Kérésem teljesítése esetén, tisztelettel kérem, hogy a szigorlatot filozófiából mint főtárgyból, esztétikából és biológiából pedig, mint mellék tárgyból méltóztassék engedélyezni.”¹¹³

A kérvény megírásakor 41 éves Cavallier már sikeres publicistapályát tudhatott maga mögött. Bár csak egyetlen egyetemi szemesztert hallgatott a budapesti egyetem hittudományi karán (mint rendkívüli hallgató), a különböző lapok szerkesztőségében olyan feladatokkal bízták meg, amelyek ismeretei folyamatos bővítésére ösztönözték. Az első világháború elején Rákosi Jenő a *Budapesti Hírlaphoz* hívta meg zenekritikusnak, innen pedig 1921-ben az *Új Nemzedék* felelős szerkesztői székébe került. Azok közé a komoly műveltségű publicisták közé tartozott, akik bátran vállalhatták a magyar tudományos élet mozgalmainak és céljainak ismertetését. Így nem vakmerőségből vagy elbizakodottságból jelentkezett szigorlatra, számára a doktori diploma az addig meg nem szerzett oklevelek kései pótlását, kompenzálását jelentette, egy meglévő tudás elismerését.

Természetes, hogy ilyen különleges esetben a bírálóknak is hangsúlyozni kellett a dolgozatról írt véleményükben, hogy annak írója valóban hozza azt a tudományos színvonalat, amelyet a többi doktori disszertáció szerzőjénél megszoktak, s így megérdemli a kívánt fokozatot. Nem véletlen, hogy az opponensek, bár ez az akkori bírálatokban nem volt szokás, kitértek Cavallier addigi újságírói tevékenységének bemutatására is. Az egyik bíráló, Weszely Ödön szerint Cavallier ezzel a tanulmányával igazolta, hogy „nemcsak nagyképzettségű író és kritikus, hanem mélyen gondolkodó filozófiai elme is”.¹¹⁴ Weszely azt állapítja meg konklúzióképpen, hogy a benyújtott dolgozat „magasan fölötte áll a szokásos doktori értekezések színvonalának”.¹¹⁵ Ennél is alaposabban ecseteli Cavallier széles körű műveltségét és életkörülményeit a másik bíráló, Halasy-Nagy József, aki valóságos védőbeszédet fogalmaz meg az egyetemi tanulmányok szokásos grádcusait nélkülöző, ám önműveléssel annál inkább bizonyító publicista mellett. Erre

¹¹³ Idézi Saád Béla (1983): *Tíz arckép*. Budapest, Ecclesia, 84–85.

¹¹⁴ Idézi Saád Béla (1983): i. m., 87.

¹¹⁵ Idézi Saád Béla (1983): i. m., 87.

azért volt szükség, hogy a rendkívüli engedéllyel biztosított szigorlatra való jogosultságot, alkalmasságot minél inkább nyilvánvalóvá tegye Cavallier esetében. A filozófiai professzor védőbeszéddé átalakult opponensi véleménye így mutatja be a dolgozat szerzőjét:

„Cavallier József a mai magyar sajtónak egyik közismert munkása – az autodidakták közé tartozik. Ez a tisztas céh világhírű tudósok nevével is dicsekedhetik, mint pl. Faray, Pupin fizikusok, Edison, a nagy feltaláló és még igen sokan mások, akik mind nem végeztek iskolákat. [...] Mint a Fővárosi Könyvtár tisztviselője nagy bibliografiai jártasságot szerzett, s talán innen származik a könyvek iránt érzett szeretet, amely miatt ma Magyarország legszebb és leggazdagabb filozófiai magánkönyvtárának a birtokosa. Cavallier filozófiai munkája messze meghaladja a szokványos doktori értekezések színvonalát és terjedelmét. Egyetlen fogyatkozása, hogy a kritikai rész hiányos, még nem befejezett, de tudomásom van róla, hogy a szedés még áll és a könyvkereskedői forgalomba kerülő példányokban a befejező rész kibővítve fog szerepelni. Ilyen módon a könyv a szegényes magyar filozófiai irodalomnak figyelemreméltó terméke, s bizonyossága annak, hogy szerzője ezen a téren rendelkezik azzal a műveltséggel és tudással, amelyet a kari doktoroktól meg szoktunk kívánni.”¹¹⁶

A pozitív értékelést tartalmazó, támogató hangnemű bírálatok szabadabbá tették a disszerens előtt a szóbeli szigorlathoz vezető utat. A doktori szigorlatra egyébként 1932. június 23-án került sor Vargha Damján dékán elnöklete alatt. Érdekes és a pedagógia tudománya számára nem túl hízelgő momentum, hogy nem sokkal a szigorlat előtt a biológia mint második melléktárgy kérdésére kijelölt Fejérváry professzor elhunyt, így gyorsan változtatni kellett a szigorlati tárgyakon, s Cavallier második melléktárgyként a pedagógiát kérte ebben a helyzetben.

Nem Cavallier József volt az egyetlen kiemelkedő tehetségű, művelt hírlapíró, akit egyetemi előtanulmányok nélkül engedtek doktori szigorlatra. Tápay-Szabó László (1874–1941) újságíró hasonló utat járt be. Bár ifjúkorában többször belefogott jogi stúdiókba, de vizsgáit – idő és megfelelő körülmények hiányában – nem tudta teljesíteni. Hírlapíróként magasan kiemelkedett a kollégái közül, könyvei, tanulmányai jelentek meg, autodidaktaként több tudományba is belekóstolt. Kőrösi Henrikkel együtt az 1910-es évek első felében egy háromkötetes mű szerkesztésére vállalkozott: kettejük koordinálásával születtek meg *Az elemi népoktatás enciklopédiájának* szócikkei. E munka alapötletét Tápay-Szabó vetette fel, s emlékezései szerint a szócikkek jó részét is ő írta meg. A szócikkek anyagának összeállítása közben figyelemre méltó olvasottságra, pedagógiai tájékozottságra tett szert. Ekkoriban fordult meg a fejében az is, hogy otthagynya a zsrnalisztikát, és tanfelügyelői állást vállal. A tanfelügyelőséghez azonban olyan diplomára volt szüksége, amely meggyőzően bizonyította, hogy ért az

¹¹⁶ Idézi Saád Béla (1983): i. m., 87–88.

oktatásügyhöz. Így született meg az az elképzelése, hogy doktori címet szerez pedagógiából. Visszaemlékezésében a következőket írta Tápay-Szabó a doktori cselekménye előkészítéséről:

„Írtam tehát egy szép beadványt a kolozsvári egyetem bölcsészeti fakultásához, előadva, hogy én a tudományokkal már régóta foglalkozom; itt van a »Gyorsírázat módszertana«, »Jókai élete és kora«, »Az írás mestersége« és a Népoktatás Enciklopédiájának első tizenkét íve: a Nagytekintetű Kar ezekből megítélheti, hogy van-e annyi tudásom, mint azoknak, akik most végezték az egyetemet? Ha a Kar véleménye kedvező: kegyeskedjék a miniszter úrtól engedélyt kérni arra, hogy doktori szigorlatot tehessek, tekintet nélkül arra, hogy semminő egyetemi tanulmányok elvégzését igazolni nem tudom. [...] Két hét múlva már kezemben volt a miniszter leirata, amelyben értesít, hogy a fakultás egyhangú ajánlása és előterjesztése alapján megengedi, hogy doktori szigorlatot tehessek. Ez 1910 május 26. körül volt, – pár nap múlva volt a képviselőválasztás, ami engem a két újságnál, melynek dolgoztam, éjjel-nappal foglalkoztatott. Egy hét alatt megírtam a doktori értekezésemet, melynek tárgya – a pedagógiai kísérletezés volt és ki is szedtem. Kinyomtatás előtt óvatosságból megmutattam Imre Sándor kolozsvári egyetemi magántanárnak, aki Budapesten tanított a Pedagogiumban. Imre Sándor elolvasta a levonatot, egy sajtóhibát kijavított benne s azt írta, hogy az ő nézete szerint ez az értekezés doktori szigorlatnak egészen megfelel. Erre kinyomattam a munkámat (44 lapra terjedt az egész), és elküldtem Kolozsvárra. Egy hét múlva értesítést kaptam, hogy a bíráló az értekezést elfogadta és hogy a szigorlatomat június 25-ére tűzték ki.”¹¹⁷

Tápay-Szabó sikeresen levezgázott a kitűzött időpontban a szigorlatra kijelölt tárgyakból (pedagógia, magyar irodalom és történelem), így azon kevesek egyike lett, akik formális egyetemi tanulmányok nélkül nyertek doktori fokozatot. Ő ráadásul nem is állt meg a doktorátusnál, 1917-ben az egyetemi magántanári címet is megszerezte a „Tengermellék és Dalmácia története, különös tekintettel a művészettörténetre” tárgykörből. Tanfelügyelő soha nem lett belőle, azonban doktori címe jó ajánlólevél volt ahhoz, hogy néhány éven át óraadó tanárként alkalmazza őt a Pedagogium.

A száz évvel ezelőtti disszertációk fő jellemzői

Az egykori disszertációk értékelésekor figyelembe kell venni, hogy azok sem terjedelem, sem pedig a tárgyalt téma kidolgozottságának, „kikutatottságának” mértékében nem hasonlíthatók a mai egyetemi doktori disszertációkhoz, de még azokhoz a hagyományos „kisdoktori” értekezésekhez sem, amelyek a PhD-minősítés bevezetése előtti korszakban születtek. Ráadásul a bölcsészdoktori disszertációk mutatták mind között

¹¹⁷ Szabó László (1928): Szegény ember gazdag élete II. Budapest, Athenaeum, 254–256.

valóban a legváltozatosabb képet, mivel ezek az egészen átfogó, összefoglaló jellegű témáktól kezdve az apró részletkérdésekig a legkülönbözőbb problémákat dolgozták fel. Huszon-egynéhány oldalas, egy-két hét alatt elkészült tanulmánytól kilencven-száz oldalas, alapos forrásfeltáráson és részlettanulmányokon alapuló munkáig mindenféle színvonalú írás akad köztük. Ráadásul éppen a bölcsészkarokon megvédett disszertációk még a műfajukban is kevésbé egységesek, mint más fakultásokon megvédett doktori dolgozatok, a száz évvel ezelőtti bölcsészdoktori munkák között bőven akad esszé stílusú írás, némelyik valóban csak nagy jóindulattal illeszthető be a tudományos igényű értekező próza kategóriájába. Mivel az akkori doktori cselekményben nem is annyira a dolgozaton, hanem inkább a szigorlaton volt a fő hangsúly, nem csodálható, hogy ilyen tarka az összkép az egykori bölcsészdisszertációk műfaját, stílusát, színvonalát illetően.

A dolgozatok elkészülésének folyamatáról szintén lehet olvasni egy-két visszaemlékezésben, könnyen, hamar megírt dolgozatok mellett küzdelmes munkával, hosszas kutatások árán létrejött doktori értekezésekről is vannak beszámolók. Tanulságos ebből a szempontból elolvasni Fitz József emlékezését, aki egy Babitsnak írt levelében azt mesélte el, milyen előzmények után született meg a disszertációja. Azért is érdemes e helyt idézni a levélből, mert megtudjuk belőle, melyek voltak egy akkori bölcsészdisszertáció kötelező „tartozékai”. Fitz esete nyilván a kivétel, nem ez volt az általános, a tipikus, viszont jól mutatja, hogy ha egy témát befogadó professzor komolyan vette a kötelességét, akkor mennyire megnehezülhetett egy disszertáció védelméhez vezető útja.

Fitz József a következőképpen írja le dolgozatírási kálváriáját:

„Hát kérem, ne vegye tolakodásnak, hogy most bemutatkozom. Huszonhárom esztendő vagyok, filozófiát tanultam s a Brassairól való monografia doktori disszertációnak készült. Úgy tudom Ön is volt egyszer a Bölcsészeti Kar hallgatója, tudja tehát mint kell disszertációt gyártani. Először is be kell bizonyítani, hogy például Brassai nagy ember volt, ki méltó arra, hogy doktori disszertációt írjanak róla, – (»értékelés«) – mire szükségképpen azt is kell kutatni, mint lehet az, hogy eddig ezt a nagyságát nem vették észre. E korlátolt kérdésekre csak korlátolt feleletet találtam: azért mert nem volt reklámhős, – »holott a közönségnél inkább a név számít, mint maga a mű.« Ennek az állításnak a bizonyítására következett az a példazápor, melyen Ön cikkében jókat mulat. A példák egyik részét Georg Brandes műveiből, melyeket jól ismerek, másik részét Riedl Frigyes egyetemi jegyzeteiből, melyeket tanulnom kellett, valamelyik esti órában kiböngésztem. Hát mindez kétségkívül korlátoltság, minden affektálás nélkül elismerem. Magam is számár könyvnek tartom monografiámat, bizony Isten. Ki is vontam a könyvkereskedelemből. És most azt is elárulom, hogy a disszertációt tanárom – Riedl – jóakarató figyelmeztetésére visszavontam. Három döntő hiba volt benne. Az első az, hogy valahol azt állítom Balassi lefordította Aeneas Sylvius drámáját. Mert az – »amint tudjuk« – nem dráma, hanem dramatizált novella, novella, melyben párbeszédek és levelek váltakoznak. »Ez ép oly hiba, mintha azt írta volna, hogy Katona Bánkbánja eposz.« A másik hiba az az állítás, hogy Petőfi csak Magyarországon kóborolt. Petőfi, »amint tudjuk« eljutott Grácba is. A harmadik hiba, hogy a könyvbe»n« van-

nak rossz viccek, hogy kétszer előfordul a »demimonde« szó s mindez sérti az egyetem tekintélyét, más szóval a tudomány tekintélyét, mert a kettő ugyanaz. Kérem még ne dobja el nagy megvetéssel ezt a levelet, mert csak most jön a java. Új disszertációba kezdtem. De avval a bizonyos »makacs lelkiismeretességgel« /:ez:/ megint Brassairól szól; csak most már »kritikai elveiről«. »Mert éppenséggel nem véletlen, hogy a szerző Brassait választá tanulmánya tárgyául« – amint Ön írja. Anyám ugyanis székely unitárius, családja Brassaival rokonságban élt s otthon találtam egy csomó levelet Brassaitól s minden könyvét meg folyóiratát. Hát Ön ilyen helyzetben nem Brassait választotta volna? Az első könyvet két hét alatt meg is írhattam; az új disszertáción azonban – s ezt az Ön »c«-ikke után szégyelnem kell – két teljes esztendőig dolgoztam, – igaz megszakítással és ami enyhítő körülmény: Párisban.¹¹⁸

S bár nem minden disszerens útja lehetett ilyen rögs, mindenesetre sokatmondó, hogy milyen nevetséges apróságok miatt kellett Fitznek visszavonnia az első disszertációját. Az is érdekes momentum, hogy milyen motiváció vezette a témaválasztáshoz: a rokonsági kapcsolat, az otthon fellelhető források indították el a kutatás útján.

Szabó Dezső, az *Elsodort falu* írója gúnyosan szedi ujjhegyre *A magyar tanárság pszichéjéhez* című írásában, hogy milyen disszertációtémákat dolgoztak fel a század eleji doktori értekezésekben az akkori disszerensek. A Szabó Dezső által összegyűjtött témák ugyan a magyar nyelv és irodalom tárgykörébe tartoznak, viszont jól illusztrálják, milyen kidolgozásra váró problémák váltak a XX. század első éveiben egy-egy disszertáció alapjává. Nézzünk meg néhány kiragadott példát írónk felsorolásából:

„3. Analizáló esztétikából: végig kell mászni az író művén, prózává nyá lazni szét, metaphorákkal és hasonlatokkal higitni fel. Így születnek az ilyen témák: Petőfi és a természet, Arany metaphorái, A felhő a 19. század magyar lyrájában. 4. Halálra holt íróknak exhumálásából. Bicipelni a halhatatlanságba olyan írókat, kik mikor meghaltak, igazán hihették, hogy irodalmi munkásságuk biztosítja őket minden névvel nevezendő feltámadás ellen. Kisütni rokonságát, hogy mit csinált »már az iskolapadjain«, ki és mi hatott rája etc. Milyen dicsőség, ha olyannak adhatjuk a nyomdafesték resurrectióját, kit még senki sem emlegetett. Ha »felfedeztünk!« Nem ajánlanám Vergiliusnak, hogy ezeket a törekvő filologusokat spacioztassa a Poklon át. A Pokol minden fűzfapoétáját disszertációba lopnák. Ezek a törekvő Krisztusok a mult minden Lázárját feltámasszák: summa cum laude. 5. Vitás kérdések örökös felderítéséből: Ki volt Anonymus? Mikor és hol született Tinódy? Voltaképpen mikor született Gyöngyössy? A fő dolog, hogy új véleménye legyen az embernek: hogy az új disszertációban az legyen Anonymus, aki még sohasem volt és ott és akkor szülessék Tinódy, ahol és amikor még sosem született. Micsoda dythirambusos apparátussal mutatjuk ki pl., hogy X. író, ki eddig közhit szerint május 1-én született: április 30-án könnyített mamája helyzetén! A másik általános lelki trágya a finnugor nyelvészet. [...] És szeretném látni azt a sterilis embert, aki

¹¹⁸ Sáli Erika (szerk.) (2003): Babits Mihály levelezése 1911–12. Budapest, Magyar Könyvklub, 202–204. (1161. sz. levél, Fitz József 1912. okt. 15-i keltezésű levele Babitshoz.)

itt nem szül, azt a peches Columbust, aki itt nem talál Amerikákra! Előveszi az ember valamelyik rongy rokonságunk ostoba, kulturálatlan, értelmetlen termékét, pl. egy kötet vogult. Kell hozzá egy pár száz ív cédulákra vágott papiros. Ezekre kiírjuk pl. az m végű szavakat. Azután a cédulákat jelentésük szerint csoportosítjuk. Ebből aztán egy életem át variálhatunk, kombinálhatunk, permutálhatunk.”¹¹⁹

Bár az utolsó mondatok már valóban erős túlzásként hatnak és nem jó ízléssel karikírozzák finnugor nyelvészeink hangyaszorgalmú munkáját, abban van némi igaz az írónak, hogy a bölcsész kutatásokhoz akkoriban kevés teremtő fantázia, szintézisalkotó képesség kellett, inkább csak fáradhatatlan kitartásra volt szükség. Az is igaz, hogy a hasonló témákban íródott dolgozatok (Szabó Dezső nem jár egészen messze a valóságtól, az egyetemek doktori értekezéseinek jegyzékében lehet találni a fentiekre rimelő címeket) öncélú tudományos remeklések voltak.

A témavezető professzorok felfogása is különböző volt a disszertáció körüli bábkodásról, volt, aki csak a nevét adta (mint befogadó professzor) a készülő műhöz, de volt olyan professzor is, aki alaposan, lelkiismeretesen átnézte a dolgozat elkészült fejezeteit, kéziratát és gondos javításokkal ellátta a manuscRIPTUMOT. Zibolen Endre, aki Szociális érés az iskolában címmel jelentette meg később disszertációját, a vele készített nagyinterjúban azt mesélte, hogy Prohászka Lajos az utóbbi fajta professzortípusba tartozott.

„Még Heidelbergből elküldtem Prohászkanak az első hetven flekket, aprólékosan átnézte, javította. Elöttem részletesen sosem nyilatkozott róla. Hallomásból tudom, hogy a Magyar Pedagógiai Társaságban dicsőreően emlegette.”¹²⁰

Nem mondható el ugyanez a gondosság Várkonyi Hildebrandról, aki lazábban, nagyvonalúbban fogta fel témavezetői kötelességét. Tomori Viola, a falukutatóként indult pszichológus, aki *A parasztság szemléletének alakulása* címmel jelentette meg 1935-ben a doktori dolgozatát, így vall professzora kontrolljáról:

„A professzor bencés szerzetes volt, de engem, a reformátusnak is eretnek hajlamú, volt matematikust, aktív falukutató és tisztázatlan célkitűzésű, sőt zavaros fejű lázadót, nemcsak befogadott doktorátusra, hanem hamarosan egyetlen kinevezett asszisztense lettem az intézetnek. Elméleti tanszék lévén, fizetett asszisztencia nem volt. Díjtalan gyakornok lettem ismét, de különböző kutatói alapokból s ösztöndíjából még az anyagi honorálást is megszervezte ez a csodálatos ember. Kutatásaimat pedig olyan hosszú pórázra engedte, hogy disszertációmát is első korrektúrában látta először.”¹²¹

¹¹⁹ Szabó Dezső (1920): A magyar tanárság psychéjéhez. In Szabó Dezső: Egyenes úton. Tanulmányok. Budapest, Táltos, 99–100.

¹²⁰ Sarkadi László (1988): i. m., 80.

¹²¹ Váróné Tomori Viola (1985): Kukkó. Kolozsvár-Napoca, Dacia Könyvkiadó, 104.

A különböző hozzáállás okát – a teljesen eltérő tanári habitus és témavezetői szerepfelfogás mellett – abban is lehet látni, hogy – mint azt Zibolen Endre kifejti – Várkonyinál többen doktoráltak, mint Prohászknál, bár azt is megjegyzi egy fél mondatban Zibolen, hogy a Várkonyinál megvédett disszertációk voltak véleménye szerint a legszínvonalatlanabbak. Azt is megemlíti Zibolen, hogy Prohászka professzor nem fogadott volna el olyan szűk doktori témát, mint például az akkoriban életbe lépett német felsőoktatási törvény, amelyből Hanák Tibor írta a disszertációját.

Egy lényeges momentumról azonban egy disszerens sem feledkezhetett meg, függetlenül attól, milyen mértékű segítségnyújtásban részesült témája körvonalazásakor és kidolgozásakor a disszertációt befogadó professzor részéről: nevezetesen arról, hogy megtegye az ilyenkor szükséges (és illő) „tiszteletköröket”: konzultáljon a professzorral és hivatkozzon mestere munkáira. Aki ezt elmulasztotta, s már csak egy kész disszertációval állt a professzora elé, könnyen magára vonhatta tanára neheztelését. Az íratlan szabályok, rítusok a doktori cselekmény lefolyását is meghatározták. Tudunk olyan pedagógiai doktróról, akinek éppen az elmulasztott tiszteletkörök miatt lett szerényebb minősítésű a doktori diplomája. Imre Lajos teológus, aki 1913. november 8-án védte meg Schneller István előtt *Az erkölcsi nevelés viszonya a valláshoz* című doktori dolgozatát, életrajzírója szerint azért kapott „rite” minősítést Schnellertől, mert a különben igen szelíd professzor a tanári méltóságában sértve érezte magát. E sértettség oka az volt, hogy Imre Lajos nem konzultált vele a dolgozata elkészítése idején, s a disszertációban is elfelejtett hivatkozni a professzor munkáira. Schneller megbántottsága nyilvánvalóan kihatott a vizsga légkörére és eredményére is, Imre Lajos számára pedig egész életére fájó emlék maradt a gyenge minősítés.¹²²

A kor bölcsezsprofesszorainak tudományszaktól és egyéni felfogástól függően azzal kapcsolatban is megoszlott a véleménye, hogy mennyire szűkre szabott témát érdemes doktori dolgozat tárgyául felkínálni. Arról, hogy milyen horizontú (milyen kutatási perspektívát kínáló) témából lenne ideális megírni a disszertációt, azaz az első komolyabb tudományos munkát, Karácsony Sándornak is határozott elképzelése volt. A következőképpen írt erről K. F. bölcsezhallgató¹²³ disszertációjának bírálatában:

„Amilyen egyedüli helyes formája a filológiai, természettudományos vagy matematikai hasonló célú értekezéseknek az, ha az értekező részletfeladatot tűz ki maga elé és dolgoz ki aprólékos gondnal, éppolyan egyedül helyes eljárás filozófiai természetű studiumok során, ha az ifjú értekező dióhéjban azt a problémát vázolja fel, amelynek teljes kidolgozására életének későbbi évtizedei jó, ha éppen futják. (Herbart disszertációjában voltaképpen egész életműve bennfoglaltatik, a nyelvfilozófus Gombocz Zoltánban nem kevésbé.)”¹²⁴

¹²² Adorjáni Zoltán (1996): Imre Lajos. In Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonyágot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.* Kolozsvár, k. n., 243.

¹²³ Fabricius-Kovács Ferenc (1919–1977) későbbi nyelvész, pedagógus értekezése kapcsán fogalmazta meg Karácsony az idézett gondolatokat.

¹²⁴ Karácsony Sándor (1945): *Új egyetem felé.* In *A magyar demokrácia.* Budapest, Exodus, 104–105.

A doktori értekezéseket a jelölteknek ki kellett adniuk meghatározott példányszámban (általában 100 példányban határozták meg az egyetemek ezt a számot), ennek a rendelkezésnek a háttérében az állt, hogy a disszertációknak nemcsak a bírálói szerepre kijelölt professzorok mérlegén kellett súlyosnak bizonyulniuk, hanem a nyilvánosság próbáját is ki kellett állniuk. Sajnos tudunk olyan jelölről, aki éppen e rendelkezés miatt mondott le a doktorálásról, noha már elkészült a disszertációja kézírata. Viszont nem volt pénze arra, hogy 100 példányban megjelentesse az értekezését, így – más választása nem lévén – visszalépett a cselekménytől. Sajnos előfordultak a XX. századi magyar történelemben olyan ínséges időszakok, amikor nemcsak egy-egy doktoráló számára, hanem a doktori cselekményre készülők nagyobb csoportja számára vált megfizethetlenné a dolgozat kinyomtatása. Az 1920-as évek első felében a hazai középosztályt jellemző általános szegénység, a vesztes háború, az 1918/19-es események és a trianoni döntés következtében konstatalható életszínvonal-csökkenés a doktorálásra készülőket is nehéz helyzet elé állította: képtelenek voltak megfizetni disszertációjuk megjelentetésének költségeit. Ezen a gondon több egyetemi kar úgy segített, hogy nem követelte meg a doktori értekezések kinyomtatását, helyette egy-egy tanév végén nyomtatásban közölte az adott tanévben megvédett disszertációk tartalmi kivonatait – egy kötetben.¹²⁵

Az újabb ínséges időszakot a második világháború éveit jelentették, amikor szintén megugorhatatlan akadályként tornyosult a doktorátusra készülőkhöz a disszertáció megjelentetésének előírása. 1942. március 24-én, a kolozsvári bölcsészkar VII. rendes évi ülésén éppen a pedagógia professzora, Várkonyi Hildebrand terjesztette elő Deák Gábor nevű doktoranduszának és nyolc másik doktorálóinak (köztük Zörgő Benjáminnak, a későbbi neves pszichológusnak) a folyamodványát, amelyben a disszertáció megjelentetése alóli felmentésüket kérték. A folyamodók kérése a következő megfogalmazásban került a kar elé:

„Az értekezés kinyomtatása költségei a mai árak szerint a 700 pengőt is meghaladó összeget tesznek ki, ami a jelenlegi gazdasági körülmények mellett szinte lehetetlen feladatok elé állítaná az alúlírott igazoltan szegénysorsú hallgatókat. A fenti indokainkra való tekintettel, tiszteletteljesen kérjük, hogy a Tekintetes Kar, az értekezések kinyomtatásától eltekinteni méltóztassék s azok 10 írógépelt példányban való beadását engedélyezze.”¹²⁶

¹²⁵ Így tett pl. a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara az 1924/25-ös és az 1925/26-os tanévben elfogadott értekezésekkel, ugyanezt a megoldást választotta a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kara az 1924/25-ös és az 1925/26-os tanévben. A szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti Kara az 1920–21 és 1925–26 közötti időszakban megvédett disszertációk tartalmi kivonatait adta ki 1926-ban.

¹²⁶ A Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kara – 1942. márc. 24., VII. rendes ülés, 496. sz. ügy. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_KOLOZSVAR_BTK_KARI_1941-42_2/?pg=22&layout=s. Letöltés ideje: 2017. június 16.

Várkonyi professzor támogatta a doktorálni készülő hallgatók kérését, bár hozzátette, hogy a kar szabályzata alapján elvileg egyénenként lehetne csak megadni a kért felmentést, miután a professzorok egyénenként mérlegelik a kérelmezők helyzetét. A többi professzor azonban nem támogatta Várkonyi javaslatát. A jegyzőkönyv meglehetősen szűkszavúan tudósít a pedagógiaprofesszor felvetésének elutasításáról, mindössze ennyit foglaltak írásba:

„A Kar többek hozzászólása után kimondja, hogy a doktori értekezés kinyomtatása alóli felmentés joga nem a Kar hatáskörébe tartozik, a felmentést azonban elvi okokból egyébként sem tartaná megengedhetőnek.”¹²⁷

Ugyanilyen tartalmú kérelemről tárgyalt a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanácsa az 1944. március 23-i ülésén. Itt Eckhardt Sándor terjesztette elő a doktorálni szándékozó hallgatók kérését, végül a kar „*az értekezések kisebb terjedelmű, de kinyomtatott formája mellett foglal állást*”.¹²⁸

Az azonban, hogy egy jelölt kinyomtatta a disszertációját az előírt példányszámban, és bírálatra benyújtotta az illetékes karhoz, még önmagában nem jelentett garanciát arra, hogy védelemre is bocsátják a benyújtott dolgozatot. Nagyon ritkán az is előfordult, hogy „elfektették”, „elaltatták” az ügyet, el sem indították a cselekményt. A disszertációs személyes „minősültségét”, politikai hovatartozását, szimpátiáját találták ilyen esetben nem megfelelőnek, ezért állították le a doktori eljárást. Jó példa az ilyen ok miatt meghíúsult cselekményre Benedek Marcellné Győri Lujza esete. A képzett művészettörténész-nő a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán nyújtotta be értekezését, amely *Az empire építészet Pesten* címet viselte. A dolgozatot meg is jelentette, a Dante Kiadó ugyan szívességből ráírta a nevét a könyvre, de a nyomtatás költségeit a Benedek család állta. Utána azonban nem történt semmi, Győri Lujza nem kapott bírálatokat. Benedek István így emlékezett vissza édesanyja disszertációjának kálváriájára:

„Senki nem mondta sem azt, hogy igen, sem azt, hogy nem; sok-sok idő múltán Apám elkezdett utánajárni: senki sem tudott az »ügydarabról«, sem a disszertációról. Hogy így szórén-szálán elveszett, ebből ki lehetett találni, hogy Anyámból nem lesz dr. Tudta mindenki, kinek a kezén tűnt el az »ügydarab«, bennfentek még az indoklást is megsúgták Apámnak: »A kommunista Benedek Marcell felesége nem fog doktorálni nálunk; ha nem lenne ő is kommunista, elvált volna...« Anyám legyintett, Apám dühöngött, és »haragot tartott« az egyetemmel... Mit csinálnának ezek, ha csakugyan kommunista volnék? – mondta megvetően.”¹²⁹

¹²⁷ A Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész- és Történettudományi Kara – 1942. márc. 24., VII. rendes ülés, 496. sz. ügy. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZEGED_KOLOZSVAR_BTK_KARI_1941-42_2/?pg=25&layout=s. Letöltés ideje: 2017. június 16.

¹²⁸ Jegyzőkönyv a Pázmány Péter Tudományegyetem 1944. márc. 23-i VI. rendes üléséről, VI. napirendi pont. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jegyzőkönyvei 1944–1963. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_BTK_KARI_1944-1945_1945-1946/?pg=9&layout=s. Letöltés ideje: 2017. június 20.

¹²⁹ Benedek István (1977): Benedek Marcell. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 271.

A doktori szigorlat menete és kérdései

A mai és a hetven-nyolcvan évvel ezelőtti doktori eljárások között – sok más mellett – talán az a legfőbb különbség, hogy míg napjainkban a jelölt értekezésén van a fő hangsúly, s a szigorlat csak másodlagos jelentőségű, addig Mitrovics korában éppen fordítva volt: a doktori dolgozat csak egyfajta belépő volt a szigorlatra, de a cselekmény egészének értékelésében a szóbeli teljesítmény volt a döntő. Az 1930-as debreceni egyetemi doktori szabályzat egyes paragrafusai is ezt támasztják alá. A disszertációk elfogadásáról – a bírálók véleménye alapján – a kari tanács döntött, a doktori szigorlatra pedig a dékán vagy a prodeán jelenlétében került sor. A szóbeli megmérettetés tárgyairól a következőképpen intézkedett az említett szabályzat:

„A doctori szigorlat az illető karban előadott tudományszakok közül egy fő- és két melléktantárgyból teendő le. E tárgyakat a szigorló maga választja, úgy azonban, hogy az egyik melléktárgy a főtárgy tudományos művelésére szükséges tudományszak legyen.”¹³⁰

A bölcsészdoktori szabályzat például a pedagógia főtárgyhoz a filozófia és az esztétika melléktárgyakat ajánlja, ezért volt leginkább jellemző Mitrovics doktoranduszaira ez a tárgykombináció. Az akkori doktori szigorlatok értékéről, komolyságáról akkor lehet leginkább meggyőződni, ha utánanézzünk – az egykori doktori szigorlati jegyzőkönyvekben – a professzorok által feltett kérdéseknek, ekkor körvonalazódik számunkra igazán, milyen mélységben, milyen alapossággal kérték számon a vizsgázók tudását egy-egy tudományszakból. Az 1918 és 1949 közötti debreceni doktori szigorlatok jegyzőkönyveiből azokat a doktori cselekményeket vizsgáltuk meg alaposabban, melyek választott főtárgya (vagy egyik melléktárgya) a pedagógia volt, így Mitrovics Gyula és Karácsony Sándor szigorlati kérdéseinek összegyűjtésével és elemzésével árnyaltabb képet kaptunk a szóbeli szigorlatok színvonaláról, közelebbi tartalmáról.

Először tekintsük át azokat a vizsgakérdéseket, amelyek Mitrovics professzor idején a pedagógiai doktori szigorlat gerincét alkották! Általában a neveléstudomány három területére vonatkoztak Mitrovics kérdései: legtöbbször a neveléstudomány alapfogalmait, alapproblémáit és az általa meghatározott pedagógiai rendszer összetevőit kérte számon a jelöltektől (ezeket *A neveléstudomány alapvonalai* című könyvének felosztása és gondolatmenete szerint kellett megtanulni); gyakran fogalmazott meg kérdéseket az egyetemes neveléstörténet nagy alakjainak munkásságáról, és néhány szigorlatról nem maradhattak ki az általa kutatott kísérleti pedagógiát és az intelligenciavizsgálatokat boncolgató kérdések sem. Sokszor egész széles spektrumot öleltek át a professzor kérdései, igyekezett a neveléstudomány több részterületén is feltérképezni disszertációjának tudását. Érdemes ennek igazolására bemutatni azokat a kérdéseket, amelyeket Somos Lajoshoz intézett az 1933. június 9-i szigorlaton. Somos *Vizsgálatok a helyesírás és írászavarok köréből* címmel készítette el doktori értekezését, s ekkor már több éve az egri

¹³⁰ A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem tanulmányi és vizsgálati szabályzata. 1930, 59.

érseki tanítóképző magyartanára volt. A szigorlat főtárgya – az értekezés témájából adódóan – természetesen a pedagógia lett, s Mitrovics az alábbi témákról kérdezte jelöltjét a szigorlaton: a nevelés célja és határai; fejlődési fokozatok; humanisztikus nevelés; a beszéd alapvető kulturális jelentősége; a nyelvtanítás szerepe a humanisztikus képzésben; Pestalozzi; az egyetemi rendszer fejlődése.

A jegyzőkönyvek azt is elárulják, hogy a pedagógiai doktori szigorlat indító kérdései Mitrovics esetében általában ugyanazok voltak (a neveléstudomány helye a tudományok rendszerében, a nevelés célja és határai), majd egy-egy alapfogalom kifejtése következett, ezt követte azután egy pedagógiai gondolkodó életének és műveinek ismertetése. Ezt a jól bevált forgatókönyvet tükrözik azok a témakörök is, amelyeket Mitrovics professzor a később eredményes és ismert pedagógiai kutatóvá vált Kiss Tihamértól kért számon az 1936. február 26-ai szigorlaton: a nevelés lehetősége és határai; a kérdés történelmi kifejtése; az intellektuális nevelés az erkölcsiség szolgálatában; a kérdés történeti vonatkozásai; a neveléstudomány és segédtudományai; fejlődési fokozatok; Luther pedagógiája. Hasonló szigorlati menetrendet mutatnak az 1936. május 7-én Borbély Andrásnak feltett kérdések: a neveléstudomány helye a tudományok rendszerében és segédtudományai; fejlődési fokozatok; a humán és reál tárgyak viszonya a nevelés szempontjából; a jellem; Locke.

Nagyon ritka esetben tért el Mitrovics a fenti sémától, tulajdonképpen csak akkor, ha a dolgozat valamilyen interdiszciplináris kérdést érintett, így más tanszék professzora is jelen volt kérdezőként a szigorlaton. Ilyen kivételnek tekinthető például Lengyel Imre védeése, aki *A modern nyelvoktatás főbb tényezői a már meglévő nyelv (anyanyelvi) ismeretek szempontjából* címmel készítette el doktori értekezését. Tőle Mitrovics – Csúry Bálint professzortársa jelenlétében – az alábbiakról érdeklődött: a nyelvtudomány és a nyelvtanulás szerepe a nevelésben; a nyelvtanulás és -tanítás pszichológiai alapjai; a nyelvtanítás helyes módja; Ratke.

Mitrovics elég szigorú és alapos vizsgáztató volt, ezt bizonyítja a sok „rite” minősítés, valamint az, hogy Mitrovics a debreceni doktori szigorlatok történetében elég ritkán előforduló elégtelen minősítés odaítélésétől sem riadt vissza. A szigorlati jegyzőkönyvek őrzik annak a szerencsétlen kimenetelű doktori cselekménynek az emlékét, amelynek során a jelölt francia irodalomból és román nyelvészetből egyaránt megfelelt ugyan, de a második melléktárgyként választott pedagógiából elégtelent kapott, így egész szigorlatát meg kellett ismételnie. (Bruckner Lajos 1937. december 16-ai kísérlete végződött a fent leírt eredménnyel.)

1941 decemberétől 1942 szeptemberéig „interregnum” volt a debreceni neveléstudományi tanszéken, így Tankó Béla professzor vizsgáztatta azokat a jelölteket, akik a pedagógiát doktori szigorlatuk fő- vagy melléktárgyaként jelölték meg. Tankó professzornak is megvoltak a maga „vesszőparipái”, kedvenc témakörei, ezeket is meg lehet állapítani a jegyzőkönyvek alapján. Két igen kedvelt kérdése az athéni és a spártai nevelés különbségeire, valamint a reformáció pedagógiai jelentőségére vonatkozott.

Mitrovics kérdéseitől eltérően jóval kisebb területet fognak át, ám annál változatosabbak voltak Karácsony Sándor professzor szigorlati kérdései. Karácsony kérdései

általában egy téma köré koncentráltak, s mindig szorosan kapcsolódtak a megvédett disszertációhoz. Egyben azt is tükrözik, hogy a professzor – széles körű olvasottsága révén – minden tudományterülethez értőn hozzá tudott szólni, függetlenül attól, hogy bölcsészdiszciplínáról vagy valamelyik természettudományról volt szó. Ezt bizonyítja Giday Kálmán szigorlatának jegyzőkönyve. Giday földrajzból írta doktori értekezését, természetesen szigorlata főtárgya is a földrajz lett. A pedagógia második melléktárgyként szerepelt ezen a doktori vizsgán. Karácsony professzor az alábbi kérdéseket adta a doktori címért folyamodó jelöltnék: Magyarország földrajza didaktikai szempontból; szimultaneitás és szukcesszivitás az I. és VII. osztályos földrajztanításban; az 1879-es és a jelenlegi tanterv; Herbart Rudolfot földrajza tanítja; a tanulmányi kirándulás didaktikai szempontból. Ennek a szigorlatnak egyébként az értékelése is azt mutatja, hogy Karácsony komolyan vette a doktori cselekményt. A jelölt ugyanis földrajzból és kozmográfiából summa cum laude minősítést kapott, pedagógiából viszont rite eredménnyel zárult a szigorlata.

Az időpont és a téma együtt teszi érdekessé Kovács Ferenc doktori szigorlatát, aki 1945. július 6-án védte meg *Kelet-Európa pedagógiánkban* című értekezését, s tette le az ehhez kapcsolódó doktori szigorlatot. A főtárgyként megjelölt pedagógiából Karácsony ekkor is megtalálta a témához és a szituációhoz illő kérdéseket: a pedagógiai világgkép; a nyugat- és kelet-európai pedagógiai világgkép; az orosz lélek és az orosz nyelv és irodalom tanítása; Tolsztoj Jasznaia Poljana-i iskolája; Komenski (sic!); Komenski és a pedagógiai fejlődéslelektan.

A kérdésekből kitűnik, hogy mindkét professzor ügyelt a pedagógia amúgy is ingatag és sérülékeny tekintélyének megóvására a szigorlatok során, ezért több témára kiterjedő, olykor részletekbe menő kérdéseket tettek fel a jelölteknek, különösen akkor, ha nem Tankó professzorral, hanem egy másik bölcsész katedra birtokosával (valamilyik nyelvészprofesszorral vagy történésszel) együtt vizsgáztattak. Azt, hogy a szóbeli szigorlaton nyújtott teljesítmény dominált az értékelés során, a többi tárgy szigorlatainak jegyzőkönyvei is igazolják.

Az, hogy egy egyetem egy adott időszakban hány doktort avatott, vagy hogy egy karon hány embernek ítelték oda egy bizonyos időintervallumban a doktori címet, valamilyen szinten azért tükrözi, mennyire tudta felkelteni az egyetem (a kar) tanári testülete a hallgatókban a tudományos kutatómunka iránti érdeklődést. Később aztán ez az érdeklődés a doktoráltak többségénél elsorvadt, illetve a kutatáshoz szükséges feltételek hiányában kielégítetlenül maradt. Ezért is történt meg, hogy sok ígéretesnek induló bölcsész karrier megrekedt a doktori szigorlat letételénél, s értékes tudományos munkára feljogosító tehetséggel rendelkező fiatalok később nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, egyetlen számbavehető szakmai publikációjuk a disszertációjuk maradt.

A debreceni pedagógiai iskola megteremtője: Mitrovics Gyula

A korábbi Mitrovics-képek torzításai

A debreceni egyetem első pedagógiaprofesszorának munkásságát értékelve az első feladatunk az, hogy függetlenítsük magunkat azoktól az életmű-értelmezésektől, amelyek – talán azért, mert Mitrovics kortársaitól származnak – nagyon erősen determinálták az elmúlt közel két évtized Mitrovicsal foglalkozó írásainak szerzőit. Az egyik leegyszerűsítő életmű-interpretáció Mitrovics tanítványaitól és tisztelőitől, a Mitrovics-émlékkönyv szerkesztőitől ered, akik egy „Sárospatak–Debrecen lelki tengely körül kialakult református öntudat” kereteit illesztették Mitrovics Gyula sokágú, különleges kiterjedésű munkássága köré. A Mitrovics-émlékkönyv előszavában többször is visszatér ez a skatulyázási kísérlet, ez az erőszakolt olvasat, amely Mitrovics pályájának termésében Széphalom szépségvágyának és Debrecen tudományos józanságának a közös nevezőre hozását akarja látni. Hiba lenne a pataki és a debreceni szellem sorompói mögé szorítani annak a jóval tágabb horizontú és összetettebb rendszernek akár csak az eredetét, gyökereit is, amelyet Mitrovics hosszú tanári és tudósi pályája alatt felépített.

Van azonban az emlékkönyv bevezetőjében egy suta mondatocska, amely többet árul el a valóságból, és amelynek mentén elindulva jobban meg lehet ragadni ezt a „hallgatag” és zárt életművet. Mitrovicsról ugyanis az esztétika területén kifejtett fázisait méltatva a következő megjegyzést teszik a szerkesztők:

„Először megírta a tudományág történetét, majd megteremtette a feltételeket, hogy az folytatódhasson. Cselekedte ezt lankadatlan kitartással, a gáncsnál bénitöbb közöny közepette.”¹³¹

Ez utóbbi kijelentés sok mindent megmagyaráz, többek között azt, hogy miért nem találunk nagyobb visszhangot Mitrovics esztétikai munkásságáról a kortárs sajtóban, s miért van az, hogy nemcsak az esztétika területén, de a neveléstudományban elért eredményei is – többi professzortársával összehasonlítva – olyan kevés méltatást kaptak. Ezt a makacs közönyt mutatja az is, hogy Zombor Zoltánon és Tettamanti Bélán¹³² kívül jóformán senki nem vállalkozott Mitrovics neveléstanának alaposabb interpretálására.

¹³¹ Előszó. Mitrovics-émlékkönyv. Tudományos működésének ötvenedik évfordulójára. Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés R. T., Debrecen, 1939, IV.

¹³² Zombor Zoltán (1939): Mitrovics Gyula neveléstudományi rendszere. In Mitrovics-émlékkönyv, 541–552. Tettamanti Béla (1936): A neveléstudomány két újabb magyar rendszere. Mitrovics Gyula és Weszely Ödön rendszerező szempontjai. *Szellem és Élet*, 1. sz., 67–74.

A szélesebb szakmai közönség, a kortárs neveléstudomány tehát nem szentelt kellő figyelmet a debreceni pedagógus-esztéta tudományos tevékenységének. Nem volt szerencsés az a konstelláció sem, amelyben alkotott. Ha a kortárs tanári társadalom tagjai közül azok, akik a nevelés problémái iránt mélyebb érdeklődést tanúsítottak, korszerű nevelésméleti összefoglalást vagy a szellemtudományi irányt képviselő pedagógiai tanulmányokat kerestek, Weszely Ödön könyvét vagy Prohászka Lajos írásait vették elő, ha pedig pszichológiai megközelítést kínáló pedagógiát kívántak tanulmányozni, akkor sem Mitrovics műveihez nyúltak, hanem a kortárs francia pszichológiai iskolák kutatásait jól ismerő Várkonyi Hildebrand dolgozataira, könyveire támaszkodtak.

Kissé összefügg ezzel az indokolatlan marginalizálódással az a Mitrovics-kép, amely Karácsony Sándor szigorú és igazságtalan ítéletére vezethető vissza, s bár ez a Karácsony-féle értelmezés tévesen jelöli ki Mitrovics helyét a magyar neveléstudományban, mégis újra és újra felbukkan a Mitrovicsról szóló írásokban. Karácsony úgy állította be Mitrovicsot, mintha egykori „hivatali felettesét”, az őt habilitáló professzort csak az esztétika érdekelte volna. Utóda jellemzése alapján az derül ki a debreceni egyetem első neveléstudósáról, hogy csak kifejezetten a helyzet kényszeréből, „nemszeretem feladatként”, „kötelező penzumként” művelte a pedagógiát. Felesleges is itt részletezni, hogy mennyire hamis ez a beállítás. Mégis ez a Mitrovics-kép köszön vissza pl. Zibolen Endre életútinterjújában¹³³ és a debreceni egyetem történetét feldolgozó Varga Zoltán-féle összefoglalásban is, mintha Karácsony Sándor bosszúja még ma is üldöznék Mitrovics Gyulát. Karácsony negatív elfogultságot tükröző ítéletének természetesen megvolt az oka, s a két tudós kapcsolatának alakulását megismerve némileg érthetőnek találhatjuk az utód engesztelhetetlen haragját, gyűlöletét.

Mikor kezdődött kettejük konfliktusa? Nehéz rámutatni valamilyen konkrét eseményre. Talán már annak az ismertetésnek a kapcsán megnehezíthetett Mitrovics Karácsonyra, amelyet az akkor a negyvenhez közelítő fővárosi tanár a nála húsz évvel idősebb debreceni professzor nagy esztétikatörténeti monográfiájáról írt. Ebben ugyanis szerepeltek olyan mondatok, amelyek a dicséret köntösében inkább elmarasztalják a szerzőt.¹³⁴ Mitrovics kezdetben még látszólag támogatta a nála habilitáló, egyre népszerűbb nyelvész-pedagógust, bár voltaképpen már Karácsony 1934-es habilitációjakor az alábbi kétes értékű dicséretet fogalmazta meg vele kapcsolatban: „*Karácsony*

¹³³ „Az egyetemen művelt neveléstudományba kicsit véletlenszerűen kerültek be az emberek. Debrecenben például Mitrovics Gyula esztéta volt a pedagógia professzora. A harmincas években megjelent pedagógiai lexikon ezen a tényen kívül csak annyit közöl róla: „atyja ref. egyházi író, szónok, teol. tanár, majd debreceni pap». Ezen túl pusztán irodalomjegyzéket ad.” Sarkadi László (1988): Beszélgetés Zibolen Endrével. Budapest, Oktatáskutató Intézet, 110.

¹³⁴ Roppant ízelés csomagolásban találják például a mű hiányait Karácsony alábbi mondatai: „Alig értékel, inkább csak regisztrál. Lelkiismeretes, bő kivonatokkal pótolja e tekintetben, amit így az általa rajzolt képeknek plaszticitásukból természetesen vesztetniök kellett. Semmi esetre sem hadvezér szemével nézi a terepet, hanem ha csatátér ez a terep, a Kanizsai Dorottyia rendet teremtő, holtakat temető, gödröket nivelláló gondjával, ha meg szántóföld, a téli szántásra készülő gazda aprólékos gondjával, aki a tavalyi év helyzetrajzából kiindulva az idej vetésforgókat latolgatja éppen.” [Karácsony Sándor (2006): A könyvek lelke. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 330.]

*Sándor a legszorosabb és legnemesebb értelemben vett nevelői küldetésének inkább hívatott apostola, semmint tudományos kifejtője...*¹³⁵ 1941-ben, amikor a tanszéki utódlás kérdése terítékre került, Mitrovics már nemcsak Karácsony tudományfelfogását, hanem az 1934-ben még dicsért pedagógiai tudását is kétségbe vonta, *A magyar észjárás* című könyvét pedig a „pedagógiai nihilizmus” címkéjével illette. Kijelentette, hogy Karácsonynak „nemcsak a tudománnyal, hanem a pedagógiával szemben is túlságosan egyéni az állásfoglalása”.¹³⁶ Viszont Karácsonnyal szemben melegen támogatta Boda Istvánt, akinek tesztekkel, kérdőíves felmérésekkel alátámasztott tanulmányai garanciát jelentettek volna arra, hogy továbbviszi a mitrovicsi (pszichológus) irányvonalat. Mitrovics elég széles körű levelezést is folytatott annak érdekében, hogy Karácsony egyetemi katedrához jutását megakadályozza. Ezek a tények elégségesen megindokolják Karácsony Sándor elődjével szemben táplált averzióját, s magyarázatul szolgálnak arra a Mitrovics-értékelésre, amelyet Karácsony – már a neveléstudomány professzoraként – olyan magabiztosan és élesen fogalmazott meg.

Mindkét Mitrovics-kép, a tisztelők és tanítványok leegyszerűsítő, Széphalom–Patak–Debrecen szellemi környezetét és hatásait hangsúlyozó életmű-értelmezése és az ellenséges érzületű utód egyoldalú bírálata („szíve szerint esztéta, csak kötelességből pedagógus”) távol áll a valóságtól. Alaposabban meg kell vizsgálni az életpálya fordulatait és a Mitrovics-szövegeket ahhoz, hogy közelebb jussunk ehhez a saját kortársai és az utókor által egyaránt mellőzött életműhöz.

Mitrovics utóélete nem alakult szerencsésen. Az államszocializmus negyven szűk esztendeje alatt teljesen kimaradt a pedagógiai kánonból, amikor néha mégis megemlítették, akkor az „idealista pedagógia” képviselőjeként, egy túlhaladott irányzat tipikus alakjaként került szóba. Pl. Berencz János egyik írásában (A pedagógiai kutatás néhány időszerű kérdéséről) úgy állította be Mitrovicsot, mint aki a pedagógiai elméletet és a gyakorlatot mesterségesen elválasztotta egymástól, és nem is kereste egyikben a másik igazolását. Azzal a leszűkítő értelmezéssel, amely a szocialista pedagógia korai korszakában vált általánossá („a gyakorlat az elmélet próbaköve”) valóban nem egyeztethetők össze sem Mitrovics, sem a többi 30-as években alkotó pedagógiatudós (pl. Prohászka, Kornis) gondolatai, hiszen ők nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a nevelés elméletének annál, hogy pusztán a gyakorlat jobbá tételét, korszerűsítését szolgálja. Berencz az eredeti kontextusból kiragadva idézi Mitrovicsnak azt a megállapítást, amely az elmélet ignorálásának veszélyére figyelmeztet a nevelői gondolkodásban. A következő gondolatot idézi Berencz a megtagadott, „idealistának” bélyegzett, egykori debreceni professzortól:

¹³⁵ Mitrovics Gyula bírálati jelentése Dr. Karácsony Sándor egyetemi magántanári habilitációja tárgyában. Kézirat. 2 l. Csatolva a Bölcsészettudományi Kari Tanács üléseinek 1933/34. tanévi jegyzőkönyveihez. Debreceni Egyetem BTK Dékani Hivatal Irattára.

¹³⁶ Mitrovics Gyula jelentése a pedagógia tanszék betöltése tárgyában. Kézirat. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, VIII. 5/b. 476. sz. irat.

„A pedagógiatudomány az emberi nem pedagógiai tapasztalatainak letéteményese. Aki erről lemondana, a pedagógus-hivatást állati színvonalra süllyesztené, mert az ember cselekvését a faji tapasztalat előzményéhez fűzi.”¹³⁷

Az különösen érdekes volt ebben az időszakban, hogy bár Mitrovics pedagógiáját csak mint meghaladott, elavult elméleti rendszert említhették a kor neveléstudósai, a tanárképző főiskolák pedagógiai tanszékein és pl. a debreceni egyetem neveléstudományi tanszékén is olyan oktatók tanítottak, akik egykor Mitrovics hallgatói vagy kollégái voltak (Zombor Zoltán, Somos Lajos, Porzsolt István, Jausz Béla, Osváth István). A régi tanítványok némelyike mégis volt olyan bátor az államszocializmus éveitől is, hogy megemlítette és elismeréssel méltatta Mitrovics tanári érdemeit. Így például Mihály János hajdúböszörményi gimnáziumigazgató 1979-ben, a 65. születésnapja alkalmából készített interjúban így nyilatkozott Mitrovicsról és a többi egyetemi professzoráról:

„Professzoraim már idősek voltak, Millecker [sic!] Rezső is, Rugonfalvi Kiss István is, akinek Szekfüvel folytatott örökös problémái alapján megismertük Szekfü Gyulát. Mendöl Tibortól tanultam a szociológiai szemléletet, Szűcs Sándortól a néprajz iránti érdeklődést, Ecsedi Istvántól a valóságközelséget. És sokat Mitrovics Gyulától, pedagógia professzoromtól. Elsősorban azt, hogy az embernek soha ne legyenek elintézetlen ügyei, mert azok szétzilálják, szétoldják a személyiséget. Tőle tanultam: a legfontosabbat, hogy rendszert vigyünk az életünkbe.”¹³⁸

1989 után joggal remélhető volt, hogy a többi, korábban megtagadott pedagógia-professzorhoz (Prohászka-hoz, Karácsonyhoz) hasonlóan Mitrovics is a helyére kerül a hazai pedagógiai historiográfiában.

A rendszerváltás utáni időszak azonban nem hozott végleges tisztázást Mitrovics pedagógiájának megítélésében. Jelentős összefoglalásokból kihagyták vagy csak éppen érintőlegesen említették a pedagógia első debreceni egyetemi professzorának munkásságát. Így pl. Köte Sándor jelentős munkája, *A neveléstudomány tudományelméleti alapkérdései* c. áttekintés tíz jelentős hazai pedagógus elméleti rendszerét taglalja, Mitrovicsé azonban nincs köztük. Mitrovics Gyuláról mindössze a könyv legutolsó lapján, egy lábjegyzetben olvashatunk Köte művében.¹³⁹ Nem sikerült sokkal szerencsésebben Mitrovics értékelése a debreceni pszichológusképzés 20. évfordulójára kiadott emlékkönyvben sem. Itt a Karácsonnyal való szembeállítás kontextusában mi-

¹³⁷ Az idézett gondolat Mitrovics nevelélméleti összefoglalásának (*A neveléstudomány alapvonalai* c. munkának) a 69. oldalán található. Berencz János (1960): *A pedagógiai kutatás néhány időserű kérdéséről*. In Bakos József (szerk.): *Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve VI.* Eger, k. n., 124 (2. sz. lábjegyzet).

¹³⁸ Bényei József (2004): *Akiknek megszólalt a világ. Interjúk, portrék (1962–2002)*. Debrecen, Stílus Kiadó, 258.

¹³⁹ Köte Sándor (1997): *A hazai neveléstudomány tudományelméleti alapkérdései*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 245 (83. sz. lábjegyzet).

nősítik az előd munkásságát. A következőben ragadják meg XX. század végi értékelők a kettejük közti fő különbséget a pszichológiához való viszonyulásuk tekintetében:

„Míg Mitrovics Gyula a pedagógiai mondanivalójának alátámasztására, bizonyítására használta a pszichológia már meglévő eredményeit, addig Karácsony Sándor maga konstruált egy olyan lélektant, amelynek a révén interpretálni tudta pedagógiai tételeit.”¹⁴⁰

Amellett, hogy nem tartjuk szerencsésnek a kontrasztos jellemzést, úgy érezzük, felületes és némileg torzított a fenti megállapítás. Mitrovics ugyanis nemcsak felhasználta a pszichológia már meglévő eredményeit, hanem gazdagította is azokat, és azt is hangsúlyoznunk kell, hogy jóval jelentősebb szerepet szánt a pszichológiának annál, hogy pusztán „ancilla paedagogiae” legyen. Úgy gondolta, hogy a pszichológiai kultúra fejlesztésével emberségünk bontakozhat ki magasabb szinten, ebben az értelemben a pszichológia az embernemesítés legadekvátabb eszközeinek egyikévé lép elő.

Mitrovics életútjának főbb állomásai a professzori kinevezésig

A debreceni egyetem első pedagógiaprofesszora 1871-ben született Sárospatakon, református értelmiségi családban. Kovács I. Gábor történész kutatásaiból megtudható, hogy az apai ághoz tartozó felmenők eredetileg görögkatolikusok voltak, sőt „*apját, idős Mitrovics Gyulát is görögkatolikusnak keresztelték, de anyja vallását követve áttért reformátusnak*”.¹⁴¹ Az idősebb Mitrovics Gyula a pataki teológiai akadémia professzora, az egyházi szónoklattan jeles szakértője volt.¹⁴² Kortársai a liberális teológia egyik hazai apostolaként tartották számon, ez a felfogás tanári működését is alapvetően meghatározta. Fia emlékezése szerint nem volt elvonult szobatudós. Az ifjabb Mitrovics Gyula így jellemezte apját:

„Hiszen annak a protestantizmusnak a gyermeke ő, amely szeret lehetőleg egész embereket nevelni. Ő sem tisztán tudósnak készült. Elevenen érezte, hogy mi magyar protestánsok nem élhetünk mindig a munkafelosztás szellemi fényűzésének... Azért teljes érdeklődéssel vetette magát egyházi közéletünk vizeinek sodrába.”¹⁴³

¹⁴⁰ Ádám Péter–Tóth László (1994): A pszichológia története a debreceni egyetemen. In Kovács Zoltán (szerk.): A debreceni pszichológusképzés 20 éve. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Pszichológiai Intézet, 7.

¹⁴¹ Kovács I. Gábor (2017): Mitrovics Gyula, a Sárospataki Református Kollégium erőterében nevelődött esztéta, pedagógus, akadémiai tag, egyetemi tanár életrajzi adattára és életútleírása. In Nyiri Péter (szerk.): Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 27. kötet. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 422.

¹⁴² Édesapjának egyéniségéről lásd ifj. Mitrovics Gyula (1906): Visszaemlékezések Mitrovicsra. In Mitrovics Gyula összegyűjtött papi dolgozatai. Közrebocsátja: ifj. Mitrovics Gyula. I. kötet. Debrecen, Hegedűs és Sándor kiadása, 1–23.

¹⁴³ Ifj. Mitrovics Gyula (1906): i. m., 15.

Az idézett jellemképrészlet azért is érdekes, mert a tudósi „splendid isolation” és a közéleti munkáalkodás furcsa kettőssége, amely az apa karrierét erősen befolyásolta, a fiú pályáján is megfigyelhető később.

Az ifjú Mitrovics gyermekkorának volt egy olyan időszaka, amikor el volt zárva az iskolai élet nyilvánosságától, ekkor egy nagy hatású nevelői egyéniség, Vas Mihály lelkész foglalkozott vele. Otthon vélhetően az a puritán légkör vette körül, amely a korabeli kálvinista értelmiségi családokat jellemezte. Ezt a puritán szellemet Nagy Géza egy dolgozatában így mutatta be:

„Még a karácsonyi megajándékozás is csak a 90-es évek folyamán kezd elvetni (sok helyt pópista szokásnak tekintik!), addig csak újévkor hozott egy-két egyszerűbb ajándéktárgyat, édességet, zörgő diót-mogyorót az angyal. A fegyelmezésnél még az ebédétől való eltiltás, »áristomba tevés« és a vessző ősi kálvinista eszközei használatosak. Utóbbi az édesapánál sokszor a hirtelen kicsavart pipaszár helyettesíti. Általában kényeztetésnek vagy éppen gyermekkultusznak akkor még híre-hamva sincs. A szülőknél sokszor ez az elv vagy legalább a gyakorlat: a gyermeket szeretni kell, de úgy, hogy ne érezze! Játékánál, munkánál a tekintetek sokszor egymásra mosolyognak, egy-egy hosszú út előtt vagy betegség esetén gond árnyékolja be a szerető arcot, de a fegyelmezett szülő érzi, hogy neki mindig erősebbnek kell lennie, mint az impresszionista gyermek. A gyermek túlságos bizalmaskodása szülőivel ismét nem szokásos.”¹⁴⁴

Ifjabb Mitrovics Gyula mint tanárgyerek természetesen a pataki gimnáziumban folytatta középiskolai tanulmányait, amelyek végén elnyerte az *„MTA Kazinczy-díját, amelyet a magyar irodalomban legnagyobb jártassággal rendelkező pataki gimnazista számára alapítottak”*.¹⁴⁵ Az érettségi után Mitrovics a budapesti egyetem magyar–latin szakára iratkozott, s itthoni tanulmányait bécsi és berlini stúdiumokkal egészítette ki.¹⁴⁶

1893-ban *A valóságosságokról* című esztétikai tanulmányával bölcsészdoktori címet nyert. Erről a művéről későbbi egyetemi kollégája, Pap Károly írt ismertetést az *Erdélyi Múzeumba*. A recenzens ismertette a mű felépítését, szerkezetét, főbb kijelentéseit, s részben csodálkozva, részben elismerően konstataulta, hogy a munka III. részében, amelyben a naturalizmus irányzatát mutatta be a szerző, Zola kapcsán indulatos kifakadásokat tett és polemikus hangvételre váltott. A korábbi részekben, amelyekben az ókor és a középkor művészeti alkotásainak valóságű voltáról értekezett, a tudományos művekhez illő tárgyilagossággal írt, azonban a Zola nevével fémjelzett irodalmi naturalizmus markáns véleménynyilvánításra ragadtatta. A disszertációnak erről a részéről a következő képet nyújtotta a recenzió:

¹⁴⁴ Nagy Géza (1996): Részlet a Református nő képe a reformációtól napjainkig c. dolgozatról. In Hatházy Ferenc (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.* Kolozsvár [Protestáns Teológiai Intézet], 339–340.

¹⁴⁵ Kovács I. Gábor (2017): i. m., 422.

¹⁴⁶ Az 1890/91-es tanév első félévét Bécsben, a másodikat pedig Berlinben töltötte.

„És küzd a természetű utánzás, a tiszta hűség ellen tudása egész erejével. Itt belemelegszik megint, s stylja, hangulata egészen föllendül, úgy hogy a mű valódi súlypontja, s legmagvasabb gondolatai ide esnek. Szigorú és éles leccskét ad Zoláéknak, kik nem az embert, de az állatembert rajzolják, a sarat és szennyet, úgy a mint van. Hat levelen át korholja őket, e pusztá utánzók seregét, megtámadva alapjukat, filosofiájukat is, melynek elhibázott már a sarkpontja, midőn a művészet kizárólagos elvéül a szolgálai utánzást hirdetik; a kik szerint »a szellemi termékek, a gondolatok ép oly váladékai az agynak, mint az epe a májnak.« – *Végszavában, hol a középutat mutatja ki követésre, megtagadja tőlük még a komolyságot is, mely hosszabb tárgyalásra sem méltó* – s a realideális irány egyedül jogos voltát hangoztatva végez.”¹⁴⁷

Ezzel a disszertációval Mitrovics talán már programot is jelölt ki a maga számára az elkövetkező 50 évre, hiszen munkája bevezetőjében arról panaszkodik, hogy a hazai esztétikai irodalom igen szegényes, bőven van mit feltárniuk e tudomány bűvárainak. Ezt az észrevételét így fogalmazza meg:

„Magyar közönség előtt a széptani irodalom terén még nagyon sok újat lehet mondani, miket az újdonság lovagai más irodalomban már rég szeretnének az elavúlt dolgok közé sorozni.”¹⁴⁸

Már ebben az első hosszabb művében (117 oldalnyi a terjedelme) felveszi a harcot a materializmus ellen, s egész aktív pályája alatt hű marad ehhez az alapálláshoz: idegenkedve és elutasítóan tekint a materialista kiindulópontú művészetelméleti, filozófiai rendszerekre.

1893 az az év, amelyben Mitrovics Gyula tanári működését egykori alma materében, Sárospatakon megkezdte. Már egyetemista korától szorgalmasan publikált, első cikkei azonban javarészt irodalomtörténeti és képzőművészeti témájúak voltak. A fiatal tanár a nyári szüneteit is arra használta fel, hogy művészettörténeti ismereteit bővítse, múzeumi gyűjteményekkel megismerkedjen. Egy ilyen nyári szünetben megtett nagy útjáról Finkey Ferenc¹⁴⁹ emlékezéséből kapunk képet.

„Helyettes tanári, akkor nekem bőségesen elegendő fizetésemből – írja Finkey – (egész évre ezer forint) pár száz forintot megtakarítva, két kedves tanártársammal és barátommal, Mitrovics Gyulával és Csontos Józssal végigjártuk Ausztriát és Németországot. Bécsnek, Münchennek, Prágának, Dresdának, Heidelbergnek muzeumait, képtárait és egyéb kulturnevezetességeit alaposan megismerlítettük.”¹⁵⁰

¹⁴⁷ Pap Károly (1894): A valószerűségről. *Erdélyi Múzeum*, 511.

¹⁴⁸ Idézi Pap Károly (1894): i. m., 510.

¹⁴⁹ Finkey Ferenc (1870–1949) magyar jogtudós, egyetemi tanár.

¹⁵⁰ Finkey Ferenc (1944): Emlékképek és élmények életem derűs napjaiból. Sárospatak, Ref. Főisk. Ny., 67.

Mitrovicsot nem hagyták érintetlenül korának oktatáspolitikai csatározásai, tanügyi vitái sem. Az 1890-es évek elején a leánygimnázium kérdése osztotta meg Magyarország tanári társadalmát. Sokan ellenezték a férfiakkal egyenjogúvá tevő, a fiúk képzésével azonos műveltséget nyújtó és egyetemek felé is utat nyitó iskolatípus létrejöttét. A fiatal Mitrovics már 1892-ben lelkesen a leánygimnázium ügye mellé állt, s a *Sárospataki Lapok* hasábjain is kifejtette a lányok magasabb iskolázásával kapcsolatos nézeteit.

„A ki mélyebben gondolkodik – írja – s elveti teljesen az elfogultságot magától, lehetetlen, hogy valamit át ne lássson azon embertelen s múlt századokba való igazságtalanságból, hogy a magasabb műveltség és tudományosság, az emberiség szellemi előrehaladásában való tevékeny és áldásos részvétel nemhez van kötve. Nem hasonló-e ez a régi korok kaszt-rendszeréhez?”¹⁵¹

Azt is megállapítja, hogy a nőemancipációval a családi élet is nyerne harmóniájában. A következőképpen támasztja alá ezt a kijelentést:

„Mert két egymáshoz hasonlóan művelt lélek sokkal több szellemi gyönyört nyújthat egymásnak és sokkal inkább elnézi egymás gyarlóságait, mintha két oly különböző lelkivilágú egyén kerül össze, mint a mai társadalom felesége és férje.”¹⁵²

Már pataki tanár korában, az 1890-es években intenzíven foglalkoztatta Mitrovicsot az ifjúság esztétikai nevelésének problémája is. Már abban a javaslatban, amelyet *Középiskoláink reformja* címen készített Maklár Pap Miklóssal és Rácz Lajossal 1897-ben, sürgette a művészettörténet középiskolai oktatásának rendezését, bevezetését. Ugyanerről írt az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* 1898-as évfolyamában, megtoldva korábbi felvetését azzal, hogy a művészettörténet (mint külön tárgy) mellett az esztétikának sem szabadna hiányoznia a középiskolák tantervéből. Igaz, ebben az írásában rögtön meg is jegyzi az érvei felsorolása után: „*Jól tudom, hogy ez a vágyunk utópia, mely nagyon sokára vagy talán sohasem meggyeljesedése.*”¹⁵³ Azt viszont elképzelhetőnek tartja, hogy a történelmi és irodalmi szakoknál a tanári vizsga része legyen a művészettörténet.

Sárospatakon fogott bele Mitrovics abba a nagy vállalkozásba, amelynek 1904-ben mutatkozott meg az eredménye: ekkor adták ki a fiatal tanár Schwegler-fordítását. Albert Schwegler bölcsellettörténeti munkája ugyan már 1847-ben megjelent, a későbbi bővített kiadások azonban a kedveltségét és időtállóságát igazolták. Mitrovics a 15. kiadás alapján készítette el a mű magyar fordítását. Nem elégedett meg a német szerző

¹⁵¹ Mátrahegyi (álneven) (1892): A leánygimnázium kérdéséhez. *Sárospataki Lapok*, 718.

¹⁵² Uo., 720.

¹⁵³ Ifj. Mitrovics Gyula (1898): Az ifjúság esztétikai és művészeti nevelése. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 141.

munkájának pontos, világos tolmácsolásával, függelékkel is csatolt a magyar változathoz, amelyben a magyar bölcsészet történetét ismertette, részben Erdélyi János nyomán. A magyar filozófiatörténet kiemelkedő alakjainak bemutatását Horváth Cyrill-lel zárta, mivel úgy gondolta, hogy a legutolsó évtizedek filozófiai mozgalmainak megítéléséhez „még hiányzik a történelmi távlat”.¹⁵⁴

Mitrovics érdeklődése és tanulmányai már ekkor túlmutattak egy átlagos középiskolai tanár tudományos felkészültségén, igényein. 1902-ben egy pályázat fel is csillantotta előtte a reményt arra, hogy belépjen a felsőoktatásba, s így érettebb ifjakkal foglalkozzon. A sárospataki református főiskola igazgatósága ugyanis pályázatot hirdetett egy akadémiai tanszékre, amelyhez főkönyvtárnoki állás is hozzá volt csatolva. A tanszék tárgyai a következők voltak a kiírás szerint:

„1. A magyar irodalomtörténet, kapcsolatban a magyar prot. irodalom történetével. 2. Művelődéstörténet vagy a körülményekhez képest nevelés- és oktatás-tan. Heti óraszám hat.”¹⁵⁵

A meghirdetett állást nem sikerült Mitrovicsnak elnyernie, egy olyan pályázó előzte meg (Horváth József Cyrill), akinek egyetemi magántanári képesítése is volt a régi magyar irodalom történetéből, valamint református lelkészi oklevéllel és könyvtárosi tapasztalatokkal is rendelkezett. A pályázat ténye azért mindenképpen érdekes, hiszen ekkor „kísértette meg” Mitrovicsot először a pedagógia felsőfokon való oktatásának lehetősége.

A sikertelen próbálkozás után Mitrovics elvagyott Patakról, kereste azokat a helyeket, ahol munkáját jobban megbecsülik. 1904-ben kívánsága teljesült: ekkor nyerte el a miskolci felsőbb leányiskola igazgatói székét. Mitrovics a leányiskola élére kerülve ugyanazokat az elveket próbálta megvalósítani, amelyeket több mint egy évtizeddel korábban a leánygimnázium létrejötte körüli vitában megfogalmazott: a leányok magasabb műveltséghez juttatását, a felsőbb leányiskola által nyújtott ismeretek kiszélesítését.

„Éppen azért azt hiszem – írta a leánynevelő intézet 1904/05-ös értesítőjében –, nem túlozok, midőn azt mondom, hogy a magasabb műveltség társadalmunk összes arra hivatott rétegeinek akkor válik igazi közkinccsévé, igazi nemzeti tulajdonná, ha azt összes vonatkozásaiban művelt nőink is magukévá teszik. Ez a magas szárnyalású nemzeti műveltségnek nélkülözhetetlen létfeltétele.”¹⁵⁶

Sajnos, a haladó nézeteket valló fiatal igazgató nem sokáig maradt Miskolcon: 1909-ben ugyanis megválasztották tanárnak a debreceni bölcsészeti akadémiai tagozat

¹⁵⁴ Idézi Pauler Ákos (1904): Két új bölcsészettörténet. *Magyar Paedagogia*, 243.

¹⁵⁵ *Sárospataki Lapok*, 1902, 29. sz. (1902. júl. 21.), 668.

¹⁵⁶ Mitrovics Gyula (1905): A felsőbb leányiskolák és az élet. In A Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Internátussal Kapcsolatos Miskolczi Felsőbb Leányiskolájának Értesítője az 1904–1905. iskolai évről. Közli: Mitrovics Gyula dr. igazgató. Miskolc, Szelényi és társa könyvnyomdája, 11.

filozófiai tanszékére. A debreceni kollégium bölcsészeti akadémiai tagozata – mint az egyetem „előfutára” – 1907-ben kezdte el működését, s öt év alatt kilenc tanszék jött létre a kebelén belül. A filozófia oktatásával korábban egybeforrta a jogbölcselet tanítása, ám Öreg János nyugalomba vonulásakor ezt a tanszékét mentesítették a jogbölcselettől, s kizárólag a fiatal bölcsészeti fakultás szolgálatába állították. Az akadémiai tanárság – ha nem is ért fel az egyetemi professzori kinevezéssel – már a felsőoktatáshoz kapcsolta Mitrovicsot, új távlatokat, magasabb célokat nyitott meg előtte.

Akadémiai tanári székfoglaló előadásából, amelyet 1910. március 12-én olvasott fel a főiskola dísztermében, világossá válhatott tanártársai számára, hogy a filozófia új előadója igen intenzíven érdeklődik a – száz évvel ezelőtt még a filozófia részeként kezelt – pszichológiai kérdések iránt. Ebben az előadásban arra a kérdésre keresett választ Mitrovics, hogy milyen tényezők segítik a nemzeti sajátságok kialakulását, hogyan érvényesül az átöröklés törvénye a nemzet szintjén, és milyen feladataink vannak nemzeti szellemünk észszerű konzerválása terén. Az utókor olvasója számára, aki naponta szembesül a globalizáció káros és hasznos hatásaival, Mitrovics gondolatmenete kényelmesnek és elbizakodottnak tűnhet: bár megmutatkozik benne a századforduló pszichológiai vizsgálódásainak alapos ismerete, nem számol a tényleges parancsuralmi rendszerek és a „kulturális diktatúrák” nemzeti jelleget romboló, negatív értelemben homogenizáló törekvéseivel. Ezért is írhatta le a szerző az alábbi kijelentést:

„Ha tehát föltesszük is, hogy valamikor meg lesz, legalább a főbb kérdésekben, a hallgatólagos bár, de egységes megállapodás az egyetemes emberiség érzés- és gondolatvilágában, ezzel szemben állandó ellensúlyul fog szolgálni a stabilis elemeknek a környezethatása.”¹⁵⁷

Mitrovics egyrészt az – akkoriban túlbecsült jelentőségű – átöröklésben, másrészt pedig az alkalmazkodásban látta a nemzeti szellem megőrzésének garanciáját, hiszen az azonos hatásoknak kitett egyedeknek azonos irányban kell alkalmazkodniuk is. Bár halványan ő is érezte a nagy nemzetek „kulturális terjeszkedésének” folyamatában rejlő veszélyeket, bízott abban, hogy a kevésbé fejlett kultúrájú nemzetek is rendelkezhetnek azokkal az eszközökkel, amelyekkel kivédhetik az idegen hatások vonzását. Szinte a trianoni döntés után megszülető kultúrfölény-elmélet profetikus előlegezése jelent meg Mitrovics 1912-es dolgozatának alábbi befejező mondataiban, a nemzet kulturális erejébe vetett bizalom mellett:

„A tömegvonzás ereje a kisebb népekkel szemben is kérlelhetetlen következetességgel érvényesíti a maga törvényeit. Épen azért e létérdek parancsolta kötelesség, hogy belső erőink végső megfeszítésével és a szellemi, valamint erkölcsi erőntényezők sokszorosításával, összetartásával és okszerű kiaknázásával egyen-súlyozzuk a nálunk szerencsésebb és nagyobb népeknek a tömeghatását.”¹⁵⁸

¹⁵⁷ Mitrovics Gyula dr. (1910): A nemzeti szellem bölcséleti alapjai. Székfoglaló értekezés. Debreczen, Debreczen sz. kir. város könyvnyomda-vállalata, 10.

¹⁵⁸ Uo., 12–13.

Mitrovics Gyula mindössze öt éven át tevékenykedett akadémiai tanárként, mivel 1914-ben végre három fakultással megnyílt Debrecenben az egyetem. A kollégiumi akadémiai tagozatok tanárai többnyire megpályázták az új egyetemen megszervezett tanszékeket, Mitrovics Gyula azonban kimaradt az 1914-es professzori pályázatokból. Az egyetem filozófiaprofesszora az ígéretes Bóhm-tanítvány, Tankó Béla lett, az irodalomtörténet tanszékét pedig Pap Károly nyerte el, aki már a rövid életű bölcsészeti akadémiai tagozaton is az irodalom oktatója volt. Esztétika tanszékét nem szerveztek a frissen alapított egyetemen, így Mitrovics sorsa egyelőre megoldatlan maradt. Érdekes itt arra gondolni, mennyire nem valósították meg az egyetemi tanszékek létrehozásakor Kőnig Gyula javaslatát, aki az új egyetemek alapításáról rendezett 1911-es ankéton a következő elgondolását fogalmazta meg:

„De a karokon belül semmiképpen nem szükséges, hogy a közoktatásügyi kormány szorosán ragaszkodjék a tanszékek azon beosztásához, mely itt [Pesten] vagy Kolozsvárott megvan. Idomítsa ehhez a tanszékeket, de idomítsa meg egy másik fontos körülményhez is, t.i. ahhoz, hogy a tanári succrescentia kérdése meg legyen oldva. Ne keressen folyton szisztematizált tanszékhez erőket, hanem keressen szisztematizált tehetségekhez tanszékét.”¹⁵⁹

Ha a fenti elv alapján jártak volna el a debreceni bölcsészkar tanszékeinek kialakításakor, akkor feltétlenül szerveztek volna esztétika tanszékét itt, hiszen az elődöntésményben tanított az ország egyik tehetséges esztétája.

1914 és 1918 között – jobb megoldás híján – a kollégium internátusának és könyvtárának vezetését bízták Mitrovicsra, s ő közben – amikor már sejthető volt az önálló pedagógiai katedra létrejötte – megszerezte a magántanári címet is neveléstudományból. A kar 1917. április 25-i ülésén tárgyalta Mitrovics habilitációs kérelmét s az ahhoz mellékelte tudományos dolgozatokról készített bírálatokat. Tankó Béla filozófus és Pokoly József történész vette górcső alá Mitrovics addigi munkásságát.

„Pokoly József megállapította, hogy Mitrovics Gyula munkássága kiterjed a bölcsészeti, lélektani, esztétikai, pedagógiai, irodalmi, egyháztársadalmi és művészeti kérdésekre. Ezután korábbi írásai közül részletesebben az esztétikai írásokat elemezte, mondván, ezekből jobban megismerhető tudományos módszere, mint túlnyomórészt gyakorlati célú pedagógiai munkáiból. Végül alaposabban taglalta a folyamodó legújabb, Az egyéni nevelés főbb szempontjai című pedagógiai munkáját. A másik bíráló, Tankó Béla, miután a kisebb, gyakorlati célú pedagógiai írásokat sorra vette, részletesebben szintén ez utóbbi munkát méltatta.”¹⁶⁰

¹⁵⁹ Vélemények új egyetemek alapításáról (1911): A Felső Oktatási Egyesület együttes ülésében Budapesten, 1911. évi május 15., 16., 17. és 19. napjain a M. T. Akadémia palotájában tartott enquete tárgyalásai. Budapest, Franklin-Társulat, 42. (Az enquete második ülése, 1911. május 16-án, Kőnig Gyula hozzászólása.)

¹⁶⁰ Kovács I. Gábor (2017): i. m., 424.

Pokoly József azt javasolta professzortársainak, hogy Mitrovics Gyulát „*bosszas főiskolai tanári működésére és tudományos irodalmi munkásságára tekintettel*” a kar mentse fel a magántanári kollokvium letétele és a próbaelőadás megtartása alól.¹⁶¹ Az indítványt a kar elfogadta, és így az egykori akadémiai filozófiatanárból „*A neveléstudomány bölcséleti alapjai*” c. tárgykör előadója, egyetemi magántanár lett.

Mitrovics a debreceni egyetem katedráján

Miután megtörtént a debreceni egyetemen a filozófiai és a pedagógiai katedra kettéválasztása (egy önálló pedagógia tanszék létesítésével), pályázatot hirdettek az új tanszék betöltésére. A kiírt professzori helyre hárman jelentkeztek: Mitrovics Gyula, Szelényi Ödön pozsonyi teológiai tanár és Péter János kézdivásárhelyi gimnáziumigazgató. A kar az 1917. október 18-i ülésén Tankó Bélát bízta meg a pályázatok értékelésével. Mitrovics számára kedvező volt, hogy azt a Tankó Bélát jelölték ki bírálól, aki 1914-ben a filozófia katedráját elnyerte, s így őt voltaképpen egy professzori szék-től megfosztotta. Joggal remélhette, hogy a filozófia professzora már csak lelkiismereti terhei könnyítése miatt is jó színben fogja őt feltüntetni a pályázatok értékelésekor.

Először a pályázatok rangsorolására felállított bizottság hallgatta meg Tankó jelentését a pályázókról 1917. november 15-én. Tankó a három pályázat részletes bemutatása után azt a konklúziót fogalmazta meg, hogy igazából egyikből sem rajzolódik ki olyan nagy koncepciójú egyéniség, amelyet a nevelélmélet katedrája megkövetelne. Különösen a római katolikus pályázó, Péter János aránylag szűk körre szorítkozó tanulmányai nem ígértek nagyszabású elméleteket megalkotó pedagógust. A másik két pályázót egymás mellé helyezte Tankó, noha Mitrovics ekkor még nem tudott olyan szakirodalmi munkásságot felmutatni a neveléstudomány területén, mint Szelényi.

Tankó egyébként kifogásolja a három pályázóról készített jelentésében Mitrovics esztétikájának néhány vonását, sőt: esztétikai rendszerének alappilléreivel sem ért egyet. Úgy véli, nem lehet az esztétikai jelenségek magyarázatát a lélektanra alapozni, mert így egyoldalú megvilágításba kerülnek a széptan vizsgálati tárgyai. Tanulságos eszmeifuttatásában a következőképpen vitatkozik Mitrovics felfogásával:

„De kérdés marad, hogy a lélektan megadja-e azt a tudományos alapot a filoz.-nak és esztétikának? S ez más szóval azt teszi, hogy felszívhatja-e a filozófiát, sőt akár csak az esztétikát is? Mitrovics jogosan kifogásolja az esztetika biológiai vagy akár fiziológiai alapozását /főleg Pekárral szemben/, maga azonban megelégszik a lélektani alapvetéssel, s az alap megbízhatóságát sehol se próbálja meg. Mert az esztétikai jelenség ugyan bizonyosan lélektani jelenség, de nem

¹⁶¹ Jegyzőkönyv a debreceni m. kir. tudományegyetem bölcsész-, nyelv- és történettudományi karának 1917. évi április hó 25-én tartott VIII. rendes kari üléséről (dr. Pokoly József javaslata). Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

inkább, mint a logikai alakzat, vagy a geológiai ismeret; s ha a lélektudomány-nak nincs több teendője ezekkel szemben, mint megmagyaráznia, hogy jó létre a logikai kép, a geol. ismeret – az esztetikai jelenségekkel szemben sincs több feladata, mint létrejöttét megvilágítani –, de az esztetikának éppenugy van teendője a lélektani eszmélés után, mint a logikának vagy geológiának, s az az igazi teendője, amelyik ott kezdődik, ahol a lélektan a magáét végzi. Mitrovics megelégszik az eszt. tetszés feltételeinek keresésével; s pedig éppen ennek a szerinte középponti kérdésnek sorsa bizonyítja, hogy lélektudományilag az esztetika problémái nemcsak meg nem oldhatók, de még csak föl se fedezhetők. [...] Psychologizmusnak nevezték el azt az irányt, mely a szellem minden tevékenységének magyarázatát a lélektanba olvasztja be. Ezt a psychologizmust találjuk fel Mitrovics esztetikájában, s minél gondosabb és körültekintőbb módszerességgel viszi keresztül elveit, annál kevésbé valószínű a szép elméletének sikere, mert az eredményt nemcsak a módszer, hanem az álláspont természete határozza meg.”¹⁶²

Mitrovics, aki az esztétika központi problémáját – művei tanúsága szerint – valóban az esztetikai tetszésben látta, később is hű maradt eredeti rendszerének kiindulópont-jához, a lélektani fundamentumhoz.

A pályázók munkásságától független körülményeket tekintve kétségkívül Mitrovics mellett szót, hogy református vallású, sőt református lelkészcsaládból származó tanárként pályázott a pedagógia egyetemi katedrájára. Az sem volt mellékes, hogy éppen ez a kar habilitálta magátanárrá, s 1909 óta vett részt a kollégium életében. Végül Tankó az alábbi összegzéssel zárta véleményét:

„...dr. Szelényi Ödön irodalmi munkásságában mind intenzívebb elmélyedést láthatunk a nevelésnek különösen történetében bár – talán túlságosan gyors s azért nem elég kritikával dolgozó termelése miatt – ennek irodalmi kifejezése sem a tartalom, sem a módszer, sem a forma szempontjából nem feddhetetlen; dr. Mitrovics Gyula pedig a nevelés elméletével való intenzívebb foglalkozás vágyát fejezte ki, mikor ebből a tárgykörből kért habilitációjával keresett az egyetemmel szorosabb kapcsolatot, éppen karunkon. Mindezekre tekintettel és ezek alapján bátorkodom tisztelettel javasolni, hogy a két nevezett pályázót, dr. Szelényi Ödönt és dr. Mitrovics Gyulát, kiket tudományos érdemeik körülbelől egyenlően érdemesítenek a jelölésre, a bizottság egyenlően ajánlja a tk. Karnak a paedagogiai tanszékre való jelölésre.”¹⁶³

Tankó előadói javaslatát meghallgatva a bizottság „*dr. Mitrovics Gyula és dr. Szelényi Ödön tanárokat tudományos szempontból a maga részéről is egyenlőnek*” értékelte, igaz, a jegyzőkönyvbe bekerült az a megjegyzés is, hogy Mitrovics mint a kar pedagógiából

¹⁶² Tankó Béla véleményes jelentése a paedagogia tanszék betöltésére érkezett pályázatokról. Jegyzőkönyv a paedagogiai tanszékre beérkezett pályázatok elbírálására kiküldött bizottságnak 1917. november hó 15-én tartott üléséről. Csatlolva az 1917. november 27–28-án tartott bölcsészkar-i ülés jegyzőkönyvéhez. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

¹⁶³ Tankó Béla véleményes jelentése (lásd előző jegyzet).

habilitált magántanára és a megszünt bölcsészeti akadémiai tagozat tanára már eddig is értékes és az egyetem javát előmozdító munkásságot fejtett ki.¹⁶⁴ Az 1917. november 27–28-án megtartott III. rendes kari ülésen – Tankó megbetegedése miatt – Darkó Jenő ismertette a pedagógiai tanszék betöltésére érkezett pályázatokat értékelő bizottság munkáját. Pap Károly prodékán a bizottsági jelentés felolvasása után szót kért és megemlégtette, hogy korábban szóba került Imre Sándor személye is, szerették volna őt megnyerni a pedagógiai katedrára, de az előzetes lépések, tapogatózások, amelyeket e terv kapcsán tettek, nem vezettek eredményre. Majd annak megszavazása következett, hogy kit jelöljön a kar első, második és harmadik helyen a pályázók közül a tanszék-re. Ahogy az várható is volt, nyolc szavazattal, egyhangúlag Mitrovicsot jelölték első helyen, majd ugyancsak egyhangúlag Szelényit a második helyen. A kar nem óhajtott senkit sem jelölni a harmadik helyen, szavazattöbbséggel döntöttek így, ez Péter János pályázatának az elutasítását jelentette.¹⁶⁵

Talán némileg a pozitív bírálatnak, de inkább régi érdemeinek köszönhetően Mitrovics „biztos befutóként” jutott a professzori székhez. Huszonhárom éven át, 1918-tól 1941-ig állt a pedagógiai tanszék élén. Professzori munkájának termését az 1930-as években „takaríthatta be”: ekkor nőtt meg ugrásszerűen a pedagógiából doktorálók száma, s ezekben az években alakult ki a kísérleti pedagógia elkötelezettjeiből is egy lelkes tanítványi kör.

Az 1920-as évek érdekes, szinte „tudathasadásos” periódust jelentettek Mitrovics életében: noha a pedagógia kinevezett egyetemi tanára volt, kisebb oktatáspolitikai cikkeken kívül jóformán egyetlen fontos neveléstudományi írása jelent meg, a Magyar Pedagógiai Társaságban tartott székfoglaló előadásának szövege. (Különös, hogy Mitrovics Gyula, noha már a Magyar Paedagogiai Társaság 1921. március 17-i nagygyűlésén társasági taggá választották, a székfoglalóját csak az 1926. október 16-i ülésen olvasta fel, *Szanálás és nevelés* címmel.) Ez mégsem jelenti azt, hogy Mitrovics professzor a 20-as években nem folytatott kiterjedt szakírói tevékenységet, sőt éppen ennek ellenkezőjét lehet megfigyelni: a frissen kinevezett pedagógiaprofesszor egyetemi tanársága első évtizedében publikált a legtöbbet, csak éppen nem neveléstudományi tanulmányokat, hanem esztétikatörténeti írásokat.

Az 1920-as évek Mitrovics életében lázas, szorgalmas munkával teltek: ekkor gyűjtötte össze az anyagát 1928-ban kiadott monumentális művének, *A magyar esztétikai irodalom története* c. összefoglaló kötetnek. A könyv keletkezéstörténete is igen izgalmas: Pintér Jenő, a konzervatív szemléletű és a pozitivisták módszerű irodalomtörténész felkérte Mitrovicsot, hogy Jánosi Béla, a korábbi neves esztéta elhunytja után írja meg a magyar irodalom kézikönyve számára az esztétikai irodalom történetéről szóló

¹⁶⁴ Jegyzőkönyv a paedagogiai tanszékre beérkezett pályázatok elbírálására kiküldött bizottságnak 1917. november hó 15-én tartott üléséről. Csatolva az 1917. november 27–28-án tartott bölcsészkar-i ülés jegyzőkönyvéhez. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

¹⁶⁵ Jegyzőkönyv a debreczeni m. kir. tudományegyetem bölcsész-, nyelv- és történettudományi karának 1917. november 27- és 28-án tartott III. rendes üléséről (23. sz.). Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

fejezetet. Ebben segítségére volt Jánosi Béla kéziratos hagyatéka, amelyben a tervezett munka fragmentumát (nyolc író értékelését) megtalálhatta. Mitrovics Gyula eredetileg 2-3 íves műnek képzelte el a magyar esztétikai irodalmat bemutató dolgozatát, de ahogy elmélyült az anyag tanulmányozásában, rájött, hogy a téma jóval bőségebb kifejtést és nagyobb figyelmet igényel. Így készült el – többéves kutatómunka után – az a 446 oldalas összegzés, amely tekintélyes és hézagpótló munkának számított a hazai szakirodalomban. A mű a magyar esztétikai irodalom úttörőinek (Bessenyei, Péczeli, Kármán, Versey, Csokonai) bemutatásától a romanticizmus esztétikai elveinek és nagy esztétáinak ismertetésén, majd a „réal-idealizmus” esztétikai rendszerezőinek és a XIX. század második felében megerősödő kritikai irodalom nagy alakjainak méltatásán át elvezeti az olvasót Mitrovics korának esztétikai törekvéseiig.

Jellemzést ad a szerző arról az irányzatról is, amelyhez saját magát sorolja: az ún. pszichológiai irányról, Alexander Bernátot és Riedl Frigyeset tekintve szellemi elődeknek. A művészet és erkölcs viszonyát is görcső alá veszi, s e kérdéshez kapcsolva vázolja Székely György, Jászi Oszkár, Medveczky Frigyes elméleteit. A művészettörténeti érdeklődésű Mitrovics nem hagyhatja ki összefoglalásából a művészetfilozófiával foglalkozó szakemberek (Pasteiner, Lyka, Gerevich) fejtegetéseinek megemléztetését. Értékelést ad Böhm és iskolájának esztétikájáról is, a Böhm-tanítványok közül különösen Ravasz Lászlónak szentel figyelmet.

A mű egyes fejezetei a *Budapesti Szemlé*ben külön is megjelentek a 20-as évek közepén, ezek általában azoknak az íróknak, kritikusoknak, irodalomtörténészeknek a portréi, akiket a szerző alaposabban, behatóbban, részletesebben tanulmányozott. A könyv kortárs ismertetői a Gyulai Pál körül létrejött kritikai iskola (Greguss Ágost, Arany, Kemény, Salamon, Szász, Lévy, Madách) tevékenységét elemző fejezetet tartják a munka csúcspontjának, legjobban sikerült részének. Nem véletlen ez sem, hiszen a fent említett alkotók mint írók és mint esztéták is Mitrovics kedvencei közé tartoztak, Arannyal és Gyulaival önálló műben is foglalkozott. Gulyás József sárospataki tanár és könyvtáros így jellemzi a vaskos kötet mögött álló kutatásokat:

„Sok részletének megírásához, egyes, ma már talán névszerint sem ismert írók esztétikai vizsgálódásainak ismertetéséhez fel kellett kutatni régi, poros folyóiratokat, cikkeket ki kellett onnan ásni s őket újra értékelve bele állítani a magyar esztétikai irodalom történetének folytonosságába.”¹⁶⁶

A sok háttérkutatót igénylő monográfia megírása mellett Mitrovicsnak nem jutott ideje számottevő pedagógiai tanulmány készítésére. A kor aktuális oktatáspolitikai kérdéseire azonban hozzászólt, a jelentősebb oktatásügyi reformtervezetek vitáiban – rövidebb cikkekkal – részt vett. Nem maradt ki az 1924-es középiskolai törvény javaslatának vitájából sem. A *Szózat* c. keresztény politikai napilap hasábjain Kornis

¹⁶⁶ Gulyás József (1928): Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 355.

Gyulával, a törvény egyik előkészítőjével polemizált.¹⁶⁷ Egyrészt azt kifogásolta, hogy az előkészület munkálataiból a szélesebb szakmai nyilvánosságot, sőt magát az Országos Közoktatási Tanácsot is kizárták.

Majd rátért a törvényjavaslat lényegére: a három iskolatípusra, melyek közül a reál-gimnáziumot mint köztes típust éppen e törvény alkotta meg. Mitrovics nem tartotta szerencsésnek a törvény által szentesített „furkációt”, helyette egységes középiskolai alaptagozatot kívánt, s csak a felsőbb osztályokban képzelte el a későbbi pályákra történő felkészítés szerinti szétágazódást. Nem új ez a gondolat Mitrovicsnál, már megjelent a *Nevelésügyi feladataink a háború után* c. 1918-as dolgozatában is. Mitrovics a külön iskolafajokban a nemzeti műveltség egységes kialakulásának, a felnövekvő generáció értelmi és érzelmi világában szükséges „közös nevező”, közös alap létrehozásának akadályát látta. Az általa javasolt egységes középiskolai alsó tagozatot a debreceni professzor „nemzeti iskolának” nevezné, ezzel is jelezve azt, hogy ennek célja a nemzet szellemi-lelki egységének a biztosítása. Úgy gondolja, hogy ez az egységes középiskola bizonyos mértékben befejezett ismeretkörrel, latin nélkül, de kielégítő németoktatással. Mitrovics koncepciója mögött az az alapgondolat húzódik meg, hogy ő a nemzetnevelés sikerességét, a közös nemzeti érzület kialakítását csak a kereteiben is egységessé tett struktúrában tudta elképzelni. Nem feltétlenül egy demokratikusabb középiskola megteremtésének igénye vezette az egységes középiskolai alaptagozat gondolatának hirdetésében, hanem éppen nemzeti-konzervatív irányú elkötelezettsége, nemzetnevelői felelősségtudata. Kornis Mitroviccsal szemben amellet kardoskodott, hogy a nemzetnek „nem egyformára esztergályozott, hanem nagyon is különböző irányban csiszolt elmékre van szüksége”.¹⁶⁸ Kijelentette továbbá azt is, hogy a közműveltség uniformizálása kultúránk belső elszegényedéséhez vezetne. Kornis úgy vélte, ha a nemzeti műveltség szempontjából vannak centrifugális erők, akkor ezek éppúgy működnek a külön iskolatípusokban, mint a Mitrovics által pártolt egységes alaptagozatban. A budapesti professzor egyébként azzal a ténnyel is alátámasztotta a furkáció korai létjogosultságát, hogy a modern kultúra elemei igen felszaporodtak, s ezek – éppen nagy mennyiségük miatt – egyetlenfajta középiskolában már nem közvetíthetők. Mitrovics mint pszichológus is helytelenítette a külön iskolafajok korai szétválását, mert ez már a 10 éves gyermekeket is pályaválasztásra kényszerítette. Statisztikai adattal is alátámasztotta azt az állítását, miszerint nagyon sok középiskolás tanuló az „iskolafaj hibás megválasztása” miatt kallódott el, ítéltetett kudarca tanulmányai során. Javasolta ezenkívül a tanárképzés korszerűsítését, az idegen nyelvi szakosok intenzívebb felkészítését, valamint a középiskolai osztályok létszámának 60-ról legalább 40-re való csökkentését.

A középiskola-típusok problémája mellett izgatta a tanárképzés helyzetének alakulása is. Az 1920-as években nagy változásra került sor a polgári iskolai tanárképzésben,

¹⁶⁷ Mitrovics Gyula (1924): A középiskola reformja. *Szózat*, 1924. március 11-i sz. Erre válasz jelent meg Kornis Gyulától a *Szózat* 1924. március 22-i számában.

¹⁶⁸ Kornis Gyula (1924): A középiskolai reform kérdéséhez. *Szózat*, 1924. március 22-i sz. (VI. évf. 69. sz.) 1.

ekkor készítették ugyanis elő az 1928-as költözést, ami nemcsak annyit jelentett, hogy a tanárképző főiskola hallgatói Szegedre kerültek, hanem lényeges tartalmi és szervezeti változásokat is magával hozott: a főiskolások képzési ideje négy évre emelkedett, s egyik szakjuk óráit az egyetemen hallgathatták, ezekből vizsgáikat is az egyetem professzorai előtt tették le. Mitrovics az *Országos Polgári Iskolai Tanárjegyesületi Közlöny* 1926/27-es évfolyamában ezzel a reformmal kapcsolatban is kifejtette a véleményét.¹⁶⁹ A félig-meddig „egyetemmel összekapcsolt” polgári iskolai tanárképzésben Mitrovics jó eszököt lát a „nemzeti lélek egységének” helyreállítására. Így indokolja ezt a megállapítását:

„Mentől egységesebb alapjaiban és a kivitel módozataiban a tanárképzés, annál inkább feltehető, hogy egységes lesz az a szellem, amelyet az így képzett és nevelt magyar tanárság a különböző típusú iskolákban kisugároz magából.”¹⁷⁰

Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy a kétféle tanárképzés – a polgári iskolai és a középiskolai – ilyen formájú közelítése mellett azért ügyelni kell az egyetemek tudományos céljainak és jellegének a megóvására. A polgári iskolai tanárképzés tervezett szegedi modelljével kapcsolatban Mitrovics is a négyéves képzési idő mellett foglal állást. Úgy véli, hogy a mélyebb és szélesebb kiterjedésű tanulmányrendszer három évre beszorítva elbírhatatlan nehézségeket jelentene a jelöltek számára. Hivatkozik a polgári iskolai tanárképzésben szerepet vállaló egyetemi tanárok érdekeire is: lehetetlenség lenne ugyanis azt kívánni tőlük, hogy egyszerre kétféle – három- és négyéves – beosztást kövessenek a maguk anyagának csoportosításában. Egy másik tényezőt is említ Mitrovics, ami a négyéves stúdium mellett szól: ez az egyetemi tanulmányok kötetlen, rugalmas rendszere. Ez a szabadabb struktúra a debreceni professzor szerint a polgári iskolai tanárképzésben részt vevő hallgatókra is jó hatással lesz – különösen az egyéni felelősségtudat megerősödése szempontjából, hiszen a tanárképző főiskola kötött órarendje inkább egy „iskolásabb” életformát diktált nekik, szemben az egyetemi polgárok felnőttesebb, nagyobb szabadságot biztosító életmódjával. Mitrovics rámutat ugyanakkor a tervezett reform egyik következtetésére, nevezetesen arra, hogy a polgári iskolai tanárképző főiskola hallgatói csak ún. rendkívüli hallgatói státuszban vehetik fel egyetemi tárgyaikat – az előzetes elképzelések szerint. (S ez így is valósult meg 1928 után.) Így kommentálja ezt a döntést a pedagógia debreceni professzora:

„Ami az egyetemen a polgári iskolai tanárjelölteknek a rendes vagy rendkívüli hallgatókra vonatkozó megkülönböztetését illeti, lehetetlen rendszertelenségnek tartom, hogy ugyanazon tanulmányi színvonallal, ugyanazon cél felé törekvő ifjak az egyetemen kétféleképpen legyenek minősítve. Ha lehetőségnek fogadjuk el, hogy egyetemi színvonalú tanulmányt folytassanak, egyenlőnek kell lenni minősítésüknek is.”¹⁷¹

¹⁶⁹ Mitrovics Gyula (1926): Polgáriiskolai tanárképzés az egyetemen. *Országos Polgári Iskolai Tanárjegyesületi Közlöny*, 211–215.

¹⁷⁰ Uo., 212.

¹⁷¹ Uo., 213.

Mitrovics tehát világosan látta a polgári iskolai tanárképzés tervezett megújításától remélhető előnyöket, de ugyanolyan jól felismerte a reform kivitelezésének nehézségeit is.

Mitrovics Gyula nemcsak a kor oktatásügyi vitáiban és a tervezett reformok kapcsán nyilvánította ki nézeteit, a 20-as években kifejtette felfogását a konzervatív és a progresszív irodalom szembenállásával kapcsolatban is. Ez a polémia, a két tábor harca Ady halála után éleződött ki különösen. A konzervatív irodalmi társaságok emblematikus figurái (pl. Berzeviczy Albert és Császár Elemér) aggodalommal figyelték a magyar irodalmi élet növekvő megosztottságát, a nyugati irodalmi hatások egyre erősödő érvényesülését. Mitrovics, aki irodalmi kötődései alapján a konzervatív tábor elveit osztotta, a *Debreceni Szemle*ben megjelent cikkében a pszichológus nézőpontjából vizsgálta a XX. század eleji irodalmi schismát, s így lélektani magyarázattal szolgált a magyar irodalom belső harcainak megértéséhez. A nemzeti hagyományok jelentőségét negligáló irányzat hangadóinak felrója, hogy nem számolnak a nemzeti szellem létezésével, s kijelenti, hogy *„kultúra, irodalom és művészet még sohasem teremtett valami egészen újat, aminek ne lettek volna a nemzet múltjában történelmi előzményei”*.¹⁷² Ennek leszögezése után sajnálattal észrevételezi, hogy kortársai körében felfedezhető *„olyan irodalmi törekvés, mely a nemzet lelkén át, az eddig elért eredmények figyelmen kívül hagyásával, vagy legalább ennek akarásával, idegen irodalmak felé nyújtja kezét”*.¹⁷³

Mitrovics szerint azonban az említett jelenség nem zavarja a nemzet lelki életében megállapított törvényszerűségek érvényesülését, mivel a múltból átszármazott értékek figyelmen kívül hagyására és idegen mintákra épülő kezdeményezés nem egyéb, mint *„szétszórt lelkek elfojthatatlan nosztalgiája”*, „természetes védekezése a beolvadás ellen”. Keményen mondja ki ítéletét az ilyen törekvésekkel szemben:

„Viszont ezzel szemben épp oly természetes a többségi tényezőknek jogos akarása és ösztönös vágya a múltból átörökölt nemzeti kultúrelétközösség továbbfolytatására és a zavaró s eltérő hatások kiküszöbölésére, vagy beolvasztására.”¹⁷⁴

Mitrovics káros, veszélyes jelenségnek tartja a kultúra vonatkozásában jelentkező megosztottságot, hiszen ez a fajegység, a „nemzeti lélek” – ezek Mitrovics „nemzetbölcseletének” alapfogalmai – erőtlenné válását, gyengülését jelzi. Bár gondolatmenete lebilincselő, megnyerő, észre kell vennünk, hogy bizonyos általánosításoktól, sztereotípiáktól, szemellenzős nézetektől ő sem tudja függetleníteni magát. Noha ő lélektani kényszerűségekkel indokolja a hagyományok érvényességi jogát a művészetben, egyoldalú következtetései nem különböznek Császár Elemér „csúsztatásaitól”, elvégre Császár is csak a hazafias szellemű, nemzeti hagyományokba ágyazódó irodalommal kapcsolja össze az erkölcsös tartalmakat, a jó teljes értékű szolgálatát.

¹⁷² Mitrovics Gyula (1927): „Konzervatív irodalom” és „progresszív irodalom”. *Debreceni Szemle*, 170.

¹⁷³ Uo., 170.

¹⁷⁴ Uo., 170–171.

Az 1930-as évek is szüntelen munkában, sokféle tevékenység, kötelesség szorításában teltek Mitrovics életében. 1933-ban végre napvilágot látott pedagógiai rendszerének igényes, alapos összefoglalása, *A neveléstudomány alapvonalai* c. könyv. A 30-as években Mitrovics intenzív szervezőmunkát is folytatott, létrehozta a Magyar Esztétikai Társaságot, és aktívan részt vett az újonnan megalakult társaság folyóiratainak megindításában, szerkesztésében. Ez a tevékenység ugyan gyakrabban kimozdította Debrecenből, de nem lett hűtlen a cívisváros szellemi mozgalmához, tudományos szakmai egyesületeihez sem. Az Országos Középiskolai Tanáregyesület Debreceni Körének ülésein, ha csak tehette, jelen volt, s hozzászólásaival, észrevételeivel gyakran hívta fel új szempontokra a tárgyalt témával kapcsolatban tanárkollégái figyelmét. A tanáregyesület Debreceni Köre elég intenzív szakmai fórum volt: gyakran rendezett felolvasásokat, előadásokat. Rendszerint „hazai” terepről válogatták össze az előadókat, de néha sikerült megnyerni illusztris fővárosi pedagógusokat is egy-egy előadás erejéig. 1932. május 5-én például dr. Domokos Lászlóné, a gyermektanulmányi alapon álló Új Iskola igazgatónöje tartott előadást *Az osztályélet lélektani jelenségei* címmel. Szinte természetes, hogy a nagy érdeklődést kiváltó eszmefuttatáshoz Mitrovics Gyula szolt hozzá elsőként.¹⁷⁵ Az egyesület Debreceni Körében Mitrovics is vállalt hasonló szereplést, pl. 1938. március 7-én, amikor elég nagyszámú közönség előtt olvasta fel *Lélektan és pedagógia* c. értekezését. Dr. Szondy György az alábbiakat jegyezte fel Mitrovics előadásáról az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* számára:

„Az embert – mondotta [Mitrovics] – a kozmikus transzcendens világfelfogás egészébe kell beleilleszteniünk. [...] A játékosság spontaneitásának és aktivitásának a tanítónevelés egész folyamán végigvonuló szerepén mutatta be, hogy a lélektannak a nevelés összes fázisaiban rendkívül fontos szerepe van. Az emberiség és egyén genetikus fejlődési fokozatainak megfelelően tárta fel az érzelmi élmények hármasságát, s az ismeretanyag, a megértetés, a fogalomalkotás, az ítélet s végül a problémanyújtás pedagógiai kérdéseinek vizsgálatával végigvezette hallgatóit a nevelés egész területén.”¹⁷⁶

Az 1930-as évek második felére ért be Mitrovics Gyula munkásságának vetése, ekkor kapta meg élete legnagyobb elismerését, az akadémiai tagságot. 1935. május 16-án választották az MTA levelező tagjává, a székfoglalója megtartására pedig 1937. január 4-én került sor. Mivel elsősorban az esztétika területén végzett tudományos tevékenységével érdemelte ki ezt a megtiszteltetést, így a székfoglaló előadását is esztétikai témából tartotta.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Egyesületi élet. Dr. Kun Sándor: Debreceni Tanári Kör. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1932/33. évf., 265–266.

¹⁷⁶ Egyesületi élet. Dr. Szondy György: Debreceni Tanári Kör. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1937/38. évf., 308.

¹⁷⁷ Az előadás címe: *Az esztétika fogalma és főbb problémái*. Megjelent az *Esztétikai Füzetek* 1939-es évfolyamában.

1940-ben új tevékenységi kör várt Mitrovicsra: megbízták az egyetemi rektorsággal. Egy éven át viselte a rektori méltóságot, egy olyan tanévben, amelyben számos nehéz feladattal, problémával kellett szembesülnie az egyetem első számú vezetőjének. 1941-ben ismét egy jelentősebb munkája jelent meg, *A műalkotás szemlélete* c. rendszerező igényű, terjedelmes műve. E könyv célja – a tudományos rendszeralkotás mellett – az volt, hogy az esztétikai elveket a művelt közönség szélesebb rétegeiben is tudatossá tegye és megkedveltesse. Mitrovics szinte majdnem mindegyik művészeti ág esztétikai megértésének belső titkaiba bevezeti az olvasót: elmélyült ismertetést ad a térbeosztásról, a vonalvezetésről, a hangok, színek misztikájáról, az iparművészeti, építészeti, szobrászati, zenei és irodalmi művek értelmezési lehetőségeiről, széptudományi megközelítéséről. Kun Sándor debreceni ref. főgimnáziumi tanár az alábbi elismerő mondatokkal méltatta Mitrovics e könyvének értékét:

„Az egész munkát tudományos felelősségtudat lengi át, amennyiben a pszichológiai és fenomenológiai módszer következetes alkalmazásával, továbbá az ismeretelméleti tanulságok és filozófiai vonatkozások gondos kidomborításával összes mondanivalóit egységesen és szervesen elgondolt tudományos alapokra fekteti a szerző. Az aztán külön értéke a könyvnek, hogy a komoly tudományos jelleg megőrzése mellett világos, érthető és élvezetes stílusban szól az olvasóhoz, akinek munkáját még azzal is igyekszik megkönnyíteni, hogy az idegen nyelvű terminus technicusok helyett igen sok önállóan alkotott magyar műki-fejezést használ. [...] Ma, amikor felsőbb utasítások erősen hangsúlyozzák a középiskolában is az esztétikai nevelés szükségességét, minden tanár íróasztalán ott kell lennie ennek a hatalmas, összefoglaló széptudományi munkának. Különösen a magyar irodalom tanárai nem nélkülözhetik tanítás közben azokat a mély értelmű fejtegetéseket, melyeket az irodalmi művek esztétikai megértéséről élénk tár.”¹⁷⁸

A műalkotás szemlélete c. könyv volt Mitrovics utolsó jelentősebb publikációja. 1941 augusztusában nyugalomba vonult, s nyugdíjasként már nem jelentetett meg magvas tanulmányokat. Át kellett élnie azt, hogy katedráját az a magántanára kapta meg, akitől az általa vezetett tanszéket és az eddig elért eredményeket annyira féltette, és akiről tudta, hogy teljesen más rendszerű és más felfogású pedagógiát fog előadni. A sors iróniája az volt, hogy nemcsak az általa Debrecenben meghonosított nevelés-tudományi irányzat mellőzését, de utóda egyedi pedagógiai rendszerének megfojtását, sőt Karácsony halálát is megérte. Hanák Tibor így rajzolta meg egy mondatban Mitrovics pályafutásának és nyugdíjban töltött éveinek érdekes ívét az adott kor viszonyaiba ágyazva:

„...sok évtizedes munkásságán és hosszú életén végighullámoztak a korszak politikai és szellemi hatásai a századelő reformhangulatától, a nemzetféltő és

¹⁷⁸ Kun Sándor (1941): Mitrovics Gyula: A műalkotás szemlélete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 261–262.

fajmítoszba kapaszkodó ideológiákon át a gyors kiábrándulásig, majd a marxizmus megjelenéséig, melyet azonban már csak nyugdíjasként élt meg.¹⁷⁹

Nem tudjuk, csak sejtethetjük, mi lehetett Mitrovics véleménye az 1948 után kibontakozó pedagógia jellegéről, gyökereiről és művelőiről. Önmagában is beszédes adat, hogy 1947. december 9-én (némi sugalmazásra) lemondott akadémiai tagságáról,¹⁸⁰ majd a negyvenes évek végén elhagyta Magyarországot, s 1965-ben Stuttgartban hunyt el.

A Mitrovics-életmű sajátosságai

Nehéz összefoglaló jellegű, minden műre érvényes megállapításokat tenni egy sokféle érdeklődést és elkötelezettséget reprezentáló munkásságról, mégis megpróbálkozunk olyan vonások, jellemzők keresésével, amelyek segítségével az életmű egésze éppúgy megragadható, mint maguk az egyes alkotások.

Mitrovics munkássága a XIX. századi német pszichológia irányvonalát követte, azt az utat, amelyet Gustav Theodor Fechner, az önálló pszichológiatudomány egyik megalapítója jelölt ki. Fechner a XIX. század második felében

„...nemcsak a pszichológiai vizsgálatban alkalmazta a kísérleti módszert, hanem az esztétikában is. Kísérletileg kutatta a műélvezés; befogadás és a tetszés bizonyos kérdéseit. Nyomdokán haladt a többi pszichológus-esztéta: Külpe, Dessoire, Meumann, valamint Lipps és Volkelt.”¹⁸¹

A hazai tudományos életben sem Mitrovics volt az egyetlen, aki az esztétikán keresztül jutott el a pszichológiához, a nála öt évvel idősebb Székely György (1866–1928) hasonló fejlődési utat járt be. Székely György munkássága egyébként valóban követendő példaként szolgálhatott Mitrovics számára, hiszen ismerték egymást, több mint egy évtizeden át kollégák voltak a sárospataki református kollégium tanári karában, bár Székely az akadémiai, Mitrovics pedig a gimnáziumi tagozaton tanított. Székely György is a hazai kísérleti pszichológia egyik megteremtője, népszerűsítője volt, ő is a kísérleti pszichológia által inspirált pedagógiában látta a Herbarton és a Herbart-tanítványokon túllépő neveléstudomány jövőjét. Ugyancsak az esztétika és a pszichológia kereszteződésében bontakozott ki Pekár Károly (1869–1911) munkássága is, ennek kiemelkedő darabjai a *Physiologiai és psychologiai aesthetika* című könyve (1897) és *Az aesthetikai érzések psychológiája* című tanulmánya (1891).¹⁸² Még egyetemi

¹⁷⁹ Hanák Tibor (1993): *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében.* Budapest, Göncöl Kiadó, 287.

¹⁸⁰ Erről az – időhatárok miatt kötetünk körébe szorosan már nem vágó – eseményről, valamint a háttérben meghúzódó okokról Bolvári Takács Gábor (2010) *Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése* című tanulmányában lehet olvasni. A tanulmány a *Debreceni Szemle* 18. évfolyamának (2010) 4. számában jelent meg, a 232–241. oldalakon.

¹⁸¹ Halász László (1961): *Esztétika és pszichológia. Magyar Pszichológiai Szemle*, 368.

¹⁸² Pekár Károly (1897): *Physiologiai és psychologiai aesthetika.* Budapest, Hornyánszky Viktor

magántanári képezésének tárgyköre is e két tudomány határterületére szorítkozik, mivel *A művészi pszichológia* címmel lett kijelölve azoknak a témáknak az összessége, amelyekre a *venia legendit* elnyerte.

Az első lényeges jellemzője Mitrovics tudományos műveinek az, hogy megvalósul bennük az elmélet és a gyakorlat egysége, nem elvont fejtegetések gyűjteményei a Mitrovics-tanulmányok, hanem gyakorlati tapasztalatokból leszűrűt, de az elmélet mérlegén is kellően súlyosnak talált tanulságok, következtetések ismertetései. Zombor Zoltán, a leghűségesebb Mitrovics-tanítvány így fejezi ki mestere tudományos munkálkodásának ezt az alapvonását:

„Elméleti tanulmányai nem tették a problémák egyoldalú doktrinér szemlélő-jévé. [...] A sokoldalú és nagy elméleti iskolázottság íme szerencsésen olvad össze nála a gyakorlattal, a való élettel. Ezért van az, hogy kultúrpolitikai elgondolásait, egész kultúrpolitikai gondolatrendszerét az elmélet és gyakorlat harmóniája jellemzi, s hogy biztos érzéssel tapintja ki a kultúrpolitika minden területén az esetleges bajok vagy hibák okait.”¹⁸³

Ugyanez a vonás fedezhető fel fő művében, *A neveléstudomány alapvonalaiban* is, amellyel kapcsolatban a kortárs recenzens az alábbi megállapítást tette a *Protestáns Tanügyi Szemle*-ben: „Mitrovicson határozottan megérzik, hogy gyakorló pedagógus, aki a tudosság látszatáért nem áldozza fel könyvének átlátszóságát és könnyen érthetőségét.”¹⁸⁴ Számtalan példával lehetne alátámasztani, mennyire nem szakad el tudományos írásaiban sem az iskolai gyakorlat valóságától a debreceni professzor. Jól érzékelt például a 30-as években, hogy a túlzott bürokratizálódás nem lesz jó hatással a tanárok munkájára. *A neveléstudomány alapvonalaiban* úgy fogalmazott, hogy

„...brutális túlzás például osztatlan elemi iskolákban az óratervek kidolgozásának évről-évre való megkívánása. Ennek helye van a jelöltekkel szemben a gyakorló iskolákban és pedig mind a tanító-, mind a tanárképzés körében, de fölösleges terhet jelent már kész tanítókkal és tanárokkal szemben. Ez alatt az idő alatt jobban tennék, ha valami jóra való szakkönyvet olvasnának el.”¹⁸⁵

A másik szembetűnő sajátosság Mitrovics munkáiban a nemzeti-konzervatív irányvonal mellett szilárd elkötelezettség, a „nemzeti lélek egységének helyreállításáért” érzett felelősség. Ennek legfeltűnőbb és legteljesebb megnyilvánulása a Magyar Pedagógiai Társaságban elmondott székfoglalója, amelyben kijelentette, hogy a nemzeti lélek szanalása kiválóan pedagógiai feladat.

Dolgozatainak harmadik közös jellemzője a mély vallásos meggyőződés. Pedagógiai rendszerét is ez határozza meg, a tiszta humanitás nála éppen abban teljesül ki,

könyvnyomdájá; Pekár Károly (1891): Az aesthetikai érzések psychológiája. *Magyar Philosophiai Szemle*, 10. évf., 256–281.

¹⁸³ Zombor Zoltán (1939): Mitrovics Gyula kultúrpolitikai törekvései. In Mitrovics-émlékkönyv, 657.

¹⁸⁴ Soós Béla (1933): Mitrovics Gyula: A neveléstudomány alapvonalai. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 195.

¹⁸⁵ Mitrovics Gyula (1933): A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen–Budapest, Csáthy Ferenc Rt., 321.

hogyan az ember bekapcsolódhat a transzcendens világba, s lelkében az istenfűség gondolatát ápolja. A nevelés célját is az Isten országába való betagozalként határozza meg, az ember – Mitrovics szerint – mint Isten országának a tagja nyeri el az erkölcsi jellem értékeit, ezzel emelkedik az igazi személyiség méltóságára. Esztétikai műveiben nem ennyire koncentráltan, kissé elszórtabban, de ugyancsak jelen van a religiózum.

Mitrovics már pataki tanár korában is aktív szerepet játszott a helybeli református közösség egyházi életének és közvéleményének irányításában, legfőbb eszköze ezen a téren a hírlapírói ténykedése volt. Patakon az *Órálló*, a *Magyar Szó* és a *Sárospataki Lapok* agilis munkatársaként tartották számon, Debrecenben pedig a *Református Szemle* jelentette számára azt a fórumot, ahol az egyház aktuális problémáival kapcsolatban véleményt nyilváníthatott és állást foglalhatott. Több közleményének helyet adott a *Protestáns Szemle* is. Sokáig viselte a tiszáninneni egyházkerület világi jegyzői tisztét. Egyfajta közvetítői feladatot is felvállalt az egyházi közvélemény és az állami kultúrpolitika között. Mint debreceni főiskolai tanár például ő fejtette ki először, hogy a debreceni egyetem létesítése kapcsán nem fenyegeti veszély a református közéletet a főiskola beolvasásával. Mitrovics erősen kötődött a kálvinizmushoz, de egyháza hibáit sem hagyta szó nélkül. Ő volt az, aki – éppen az egyház jövője érdekében – intenzívebb lelkészképzést és a pályára lépők esetében erősebb szelekciót sürgetett. Kora református egyházának válságát jól felismerte, s e válság megszüntetésének lehetőségét az egyházi struktúra átalakításában látta: a tekintélyelv hibás értelmezésének és az adminisztratív alá-fölé rendeltség struktúrájának megszüntetésében. Publicisztikájában gyakran állított középpontba egyházpolitikai kérdéseket és vallási témákat, írt például a protestantizmus világtörténelmi hivatásáról,¹⁸⁶ a kálvinista jellemről,¹⁸⁷ a protestantizmus és a közszolgálat kapcsolatáról,¹⁸⁸ valamint a református iskolapolitikáról.¹⁸⁹

Itt kell említést tenni arról is, hogy miben is különbözött egymástól Mitrovics Gyula és Karácsony Sándor protestantizmusa. Mitrovics Gyula a kultúrprotestantizmus légkörében nevelkedett, édesapja a szabadelvű teológia egyik ismert hazai képviselője volt, s bár a fiatalabb Mitrovics nem jutott el a teljes teológiai indifferentizmushoz és a világnézeti individualizmushoz, amely a liberális teológián felnőtt nemzedék radikálisabb részénél megfigyelhető volt, nem jellemezte az a mély biblicitás, amely Karácsony Sándor munkásságán kétségkívül nyomot hagyott. Karácsony ugyanis egy teljesen másfajta protestantizmusban szocializálódott, az ő gyermekkori környezetét a népi reformáció talaján kibontakozott protestáns szellemiség (egyfajta „plebejus protestantizmus”) határozta meg. A Mitrovics által megismert, értelmiségi családokra jellemző

¹⁸⁶ Mitrovics Gyula (1925): A protestantizmus világtörténelmi hivatása: II. Hazánkban. *Debreceni Református Szemle*, 1925. december 21-i sz., 17–18. Mitrovics Gyula (1926): A protestantizmus világtörténelmi hivatása: III. A jövőben. *Debreceni Református Szemle*, 1926. január 15-i sz., 25–26. Mitrovics Gyula (1926): A protestantizmus világtörténelmi hivatása: IV. A jövőben. *Debreceni Református Szemle*, 1926. február 1-i sz., 33–34.

¹⁸⁷ Mitrovics Gyula (1926): Kálvinista jellem. *Debreceni Református Szemle*, 105–106.

¹⁸⁸ Mitrovics Gyula (1926): Protestantizmus és közszolgálat. *Debreceni Református Szemle*, 154–155.

¹⁸⁹ Mitrovics Gyula (1926): Református iskolapolitika. *Debreceni Református Szemle*, 98–99.

kultúrprotestantizmus pontosan arra a dimenzióra fektetett igen minimális hangsúlyt a hitgyakorlásban, ami Karácsony vallásosságának egyik alapvető fogalma volt: a közösségre (gyülekezetre). Ez a lényeges különbség egyébként nemcsak a két professzor vallásról, vallásosságról való gondolkodásán, de a pedagógiájukon is meglátszott.

Mitrovics Gyula tanári és neveléstudósi tevékenysége

Mitrovics tanári munkásságának részletes bemutatása és értékelése is nagy adóssága a magyar neveléstörténeti kutatásnak. Az 1950 és 1990 közötti időszakban nemigen lehetett a professzorságáról beszélni, még a tudományos működésének 50. évfordulójára kiadott Mitrovics-émlékkönyv is zárolt volt a rendszerváltás előtti négy évtizedben. Nemcsak agyonhallgatták, de – mint korábban említettük – alul is értékelték Mitrovics Gyula tudományos és tanári tevékenységét 1990 előtt. Ez a tény fokozottan szükségessé teszi, hogy Mitrovics Gyula alakját, neveléelméleti írásait bemutassuk, így talán remélhető, hogy a német esztéta-pszichológusok munkáinak alapján felépített pedagógiai rendszere bekerül végre a szakmai köztudatba.

Mitrovics első alkalommal – még magántanári minőségben – az 1917/18-as tanév I. félévében tart előadást a debreceni bölcsészkaron, *A nevelés lehetősége és határai* címmel. Az 1917/18-as tanév II. felében *Az értelmi nevelés elmélete* címmel hirdet kollégiumot. A pedagógiai tanszék élére 1918-ban kap kinevezést, három pályázó közül nyeri el az ekkor önállósuló katedrát. Ő a debreceni egyetemen az utolsó olyan bölcsészkar nyílvános rendes tanár, aki a régi kollégium oktatói székéből került egyetemi katedrára a minisztérium és az egyházkerület megállapodása alapján, így személyében is garanciát jelentett a református kollégium szellemiségének egyetemi továbbélésére, megőrzésére. Nyílvános rendes egyetemi tanári működésének az első félévében (az 1918/19-es tanév első szemeszterében) az alábbi előadásokat és szemináriumokat tartja: A középkori nevelés elmélete, Az akarat nevelése, Szemináriumi gyakorlatok az érzelm nevelése köréből, A magyar nyelv és irodalom tanításának középiskolai módszere. Huszonhárom évi professzorsága alatt – kevés kivétellel – a fenti megoszlás jellemző a különböző félévekben meghirdetett tárgyaira. Egy-két neveléelméleti és neveléstörténeti előadás mellett mindig vezetett lélektani tárgyú szemináriumokat, s mint nagy középiskolai tanári tapasztalattal rendelkező professzor, gyakran vállalt szakmódszertani órákat is. Az 1920/21-es tanév első felében pl. az alábbi kollégiumokat hirdette meg:

Társadalmi ethika és nevelés – heti 3 óra

A nevelésügy nagy reformátorai – heti 3 óra

Szemináriumi gyakorlat – heti 1 óra

A latin nyelv tanításának módszere (Tanárképző-int. előadás) – heti 2 óra

Hasonlóan nagy területet öleltek fel előadásai és szemináriumai a 30-as években is. Az 1933/34-es tanév második félévében pl. az alábbi tárgyról adott elő:

Az egyéni nevelés – heti 3 óra
A klasszikus ókor nevelési törekvései – heti 2 óra
Lélektani kísérletek – heti 2 óra
Pedagógiai szeminárium gyakorlatokkal – heti 2 óra
Lélektani kísérletek a középiskola szolgálatában (Tanárképző int. előadás) – h. 1 óra

Az 1935/36-os tanév első félévének tanrendje is ugyanilyen tematikai sokszínűségről árulkodik Mitrovics órái kapcsán. Professzorunk az alábbi előadásokat tartotta ebben a szemeszterben:

Az érzelmek nevelése – heti 2 óra
A középkori nevelés története – heti 3 óra
Kísérletek az intelligenciavizsgálatok köréből – heti 2 óra
Pedagógiai szemináriumi gyakorlatok – heti 2 óra

Az 1935/36-os tanév második félévének Mitrovics-óráit már csak azért is érdemes ugyanitt megemlíteni, hogy az egyes szemeszterek előadásainak egymásra épülése, folytatolagossága nyilvánvaló legyen:

Az akarat nevelése – heti 2 óra
Az újkori nevelés története – heti 3 óra
Szemináriumi gyakorlatok – heti 2 óra
Emlékezet- és típusvizsgálatok – heti 2 óra

Mitrovics Gyula egyetemi óraterheléséről elmondható, hogy szinte minden félévben elérte a heti 8–10 órát. Kivételt képez az 1940/41-es tanév, amikor egyidejűleg az egyetem rektora is volt, így némileg kevesebb órát tartott. De a különbség, amint az alábbiakból kiderül, nem számottevő.

Az 1940/41-es tanév első félévében az alábbi tárgyakból adódott össze Mitrovics professzor heti 7 órája:

Az értelem nevelése – heti 3 óra
A rómaiak nevelése – heti 2 óra
Szemináriumi gyakorlatok – heti 2 óra

Mitrovics rektori évének második szemesztere is ugyanilyen óraterhelést mutat:

Az értelem nevelése /Folytatás/ – heti 3 óra
A reformáció korának nevelési törekvései – heti 2 óra
Szemináriumi gyakorlatok – heti 2 óra¹⁹⁰

Mitrovics katedráról hirdetett elveinek, nézeteinek többségét a jelentősebb, fajsúlyosabb tanulmányai alapján tudjuk rekonstruálni. Különösen azokra az írásaira támasz-

¹⁹⁰ Az egyes szemeszterek Mitrovics-óráira vonatkozó adatok az egyetem minden félévben megjelent tanrendjeiből származnak. E tanrendek az 1921/22-es tanévig minden félév elején a következő címmel jelentek meg: A Debreczeni M. Kir. Tudományegyetem tanrendje... Az 1921/22-es tanévtől – Tisza István nevének felvétele után a tanrendek címe a következő: A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem tanrendje...

kodhatunk nagyobb biztonsággal, amelyekre a nála doktorált tanárok és teológusok is sűrűn hivatkoznak értekezéseikben, hiszen ezek jelzik, hogy a bennük megfogalmazott gondolatok már – éppen az előadásokról – ismerősek voltak a disszertensek számára.

Első pedagógiai munkája még a magántanári habilitációt megelőzően jelent meg. A közel 70 lapos kis füzet *Az egyéni nevelés főbb szempontjai* címmel látott napvilágot Debrecenben, s már ebben is világosan megmutatkozott, hogy Mitrovics a nevelés problémáit pszichológusként közelíti meg. A rövid mű pozitív értékelést nyert a szakma legnívósabb folyóiratában, a *Magyar Paedagogiában* is. Méltatója, Vértes O. József megállapította, hogy

„...a szerző a pszichológiai alapon álló pedagógia új munkásaként kedvezően mutatkozott be, mit annál inkább hangsúlyozunk, mert napjainkban veszedelmes módon szaporodik el éppen nálunk ebben a tudományágban a kontárok száma”.¹⁹¹

A viszonylag rövid terjedelem szelekcióra készítette a szerzőt, így természetesen a pszichológia általa leginkább ismert és kedvelt témái kaptak vázlatosabb bemutatást a műben, több fontos jelenség ismertetéséről azonban le kellett mondania. Erről a szerzői döntésről a recenzens így nyilatkozott:

„A képzet, az emlékezet, a típusok, az akarat, a képzelet, az értelmi munkateljesítő képesség, az érzelmek, az indulat ennek a munkának főbb pontjai. Az egyéniség pszichológiájának és a kísérleti pedagógiának nem egy érdekes fejezetét veszi tollára a szerző. Nem kíván bevezetés vagy vezérfonal lenni, hanem – mint címében is jelzi – csak egyes szempontok megjelölője. Éppen ezért egyik-másik pontnál szívesebben időzik tovább, mint pl. a típusoknál, melyek különben is kiemelkedő részei az egyéniség pszichológiájának. Ezzel szemben természetesen akad olyan részlete is ennek a kérdésnek, mely rövid négy íven nem fér el. Hogy csak a legfőbbet említsem: a tanulást, a fáradságot, melyeknek egyéni különbözőségére éppen az utolsó tíz év pszichológiája derített világosságot (G. E. Müller, Ephrussi, Lottie Steffens, Meumann, Offner).”¹⁹²

Több doktori dolgozat is utal Mitrovics Gyula második említésre méltó pedagógiai tanulmányára, amely – érdekes módon – egy neveléstörténeti témájú munka volt. *A magyar református iskola négyszázéves kulturális szolgálata* címmel jelent meg ez az írás 1918-ban, de előadás formájában már 1917. október 30-án elhangzott az Országos Református Tanáregyesület reformációi emlékünnepén. Mitrovics ebben nem a szokásos frázisokat, közhelyeket írta le a protestáns iskolák magyarországi megjelenésének, majd több évszázados működésének jelentőségéről, hanem egyéni és meglehetősen szokatlan megközelítéssel mutatta be a protestáns iskolák küldetését a Mohács utáni évtizedek magyar művelődéstörténetében.

¹⁹¹ Vértes O. József (1918): Mitrovics Gyula: *Az egyéni nevelés főbb szempontjai*. *Magyar Paedagogia*, 216.

¹⁹² Vértes O. József (1918): i. m., 216.

Írásából természetesen nem hiányzik a saját felekezetének nemzetmentő és kultúraápoló szerepét túlértékelő elfogultság, de ez nem von le semmit a dolgozat értékéből. A reformáció irányzatának individuumpözpontúságát és ennek kulturális következményeit az alábbi módon mutatta be Mitrovics:

„Mind a háromnak, a humanizmusnak, a renaissance-nak és a reformációnak ugyanazonos az életprincípiuma: visszatérés a szellemi élet eddig ismert forrásainak eredeti tisztaságához. Ez vezette a humanizmust az eddigi ismeretek hiteles letéteményeseinek, a klasszikus auctoroknak a bűvárlására; a renaissance-t a művészet klasszikus emlékeinek és formáinak a föltárására; a reformációt a bibliai iratok eredeti szövegéhez. Mind három tisztító munkára vállalkozott, hogy eltávolítsa a közbeeső idegen elemeket. Tisztító munkára, melyet nem lehetett elvégezni erős és felvontan működő kritika nélkül. Ebben a tevékenységében ki-ki felelős volt a maga munkájáért. Így rázta le az egyén magáról az egyetemesség bilincseit. [...] A felszabadult egyéniség érvényesülése juttatta jogaihoz a nemzetiség eszméjét is anélkül, hogy a nemzetközi érintkezést csökkentette volna. [...] Az egyéniség és a nemzetiség elvének egymást kiegészítő érvényesülése eredményezték Európaszerte a műveltségnek az elmélyedését és a kiszélesedését egyaránt. A reformáció hatása alatt európai kultúránk egyszerre nyert intenzitását és extenzitását. Nemcsak mélyebbre vetették tudásaink hálójukat, de vizsgálódási körüket is kibővítették s mind szélesebb és szélesebb néprétegeket vontak be a kulturális közösségbe.”¹⁹³

Mitrovics ebben az előadásában némiképp vitatkozik a debreceni egyetem első történészprofesszorával, Pokoly Józseffel, aki a protestantizmus és a magyar nemzeti lélek szerencsés találkozásának, bensőséges egyesülésének magyarázatát abban kereste, hogy az „egyéniesség kifejtésére való törekvés” éppen olyan sajátossága a magyarságnak, mint a protestáns eszmekörnek. Mitrovics úgy gondolja, hogy az egyéniség elve nem csupán a magyar nemzet karakterének egyik sajátossága, hanem minden népnél érvényesül. Az individuumpözpontúságban más miatt lát Mitrovics lényeges momentumot: nevezetesen amiatt, hogy éppen akkor léptek fel egyéniségkultuszukkal a protestáns iskolák, amikor „az összetartó állami kapcsok széthullásával a magyar állam eszméje a megoszlott magyarságnak csak az egyéneiben élhetett tovább és születhetett újra a nemzeti lélek alakjában.”¹⁹⁴

Mitrovics harmadik jelentősebb pedagógiai munkája a *Nevelésügyi feladatok a háború után* c. kis kötet volt. Már ebben a művében leszögezte, hogy a

„... jövő iskolájában az oktatás helyét a nevelésnek kell elfoglalnia, még pedig az egyéniség elvi alapjára helyezkedett nevelésnek. Azért fontos szerepet kell abban vinnie – vonta le következtetését – az egyéni értékek fölismerésének és megállapításának.”¹⁹⁵

¹⁹³ Mitrovics Gyula (1918): A magyar református iskola négy százéves kulturális szolgálata. Debrecen, k. n., 5.

¹⁹⁴ Uo., 7.

¹⁹⁵ Mitrovics Gyula (1918): Nevelésügyi feladataink a háború után. Debrecen, Csáthy Ferenc kiadása, 64.

Mitrovics a kísérleti pedagógia eszközeinek tudatosabb felhasználásával képzei el a tehetségek kiválogatását és támogatását is. Karácsony Sándornak azért nyerte meg a tetszését ez a kis munka, mert a szerző az egységes tanár- és tanítóképzés koncepcióját vázolja benne, s ez Karácsony elképzeléseihez is közel állt.¹⁹⁶ Ebben a munkájában fejti ki Mitrovics először részletesen a középiskolai oktatás reformjáról alkotott elképzeléseit is. A középiskola demokratizálása és a nemzeti műveltség, valamint a „nemzeti politika” minél szélesebb körű terjesztése érdekében az alsó négy középiskolai osztály anyagának egységesítését javasolja. Ezt a koncepcióját a későbbiekben több cikkben, oktatáspolitikai vitában is megismétli. Utal erre az elképzelésére *A neveléstudomány alapvonalai*ban, amelyben helyteleníti, hogy korának hazai iskolarendszere már

„10-11 éves korban pályaválasztásra kényszeríti a gyermeket. Ezért az iskolafaj megválasztásánál dönt a szülők lakóhelye, ismeretsége, összeköttetése, főként pedig az, hogy milyen iskolatípus van a szülők lakóhelyén, vagy annak közelében – és csak legutolsó sorban az a megfontolás, hogy melyik felelne meg leginkább a gyermek hajlamának és képességeinek.”¹⁹⁷

A 8 osztályos népiskola 1940-es létrehívását ezért üdvözli lelkesen az 1941-es rektori évzáró beszédében. Ebben az ünnepi előadásában az alábbi módon szólt az említett újításról:

„Nagyszerű felismerés napjainkban is a nyolcosztályú elemi oktatás időszerűségének a megállapítása. Csakhogy itt sem szabad féluton megállani. A régi iskolák kereteiben és a tanítószemélyzet számának megkettőzése nélkül sikerre nem vezethet [ez az intézkedés]. Lehetetlenség nyolc osztályos tanítás munkáját azoktól kívánni meg, akik már idáig is roskadoztak a hat osztályú iskola teendőinek terhei alatt. A pénzügyi kormányzatnak a közoktatás számára rendelkezésre kell bocsátani ehhez az eszközöket.”¹⁹⁸

Ez az intézkedés, ha nem is teljesen a Mitrovics által elgondolt módon, mégiscsak a „nemzeti műveltségnek” egy olyan egységesítését célozta meg, amelyre Mitrovics már az első világháború utáni feladatokat összegző munkájában is javaslatot tett. Hasonló módon kívánta egységesíteni a tanárképzést is. Így indokolja ennek szükségességét:

„A paedagogiai eljárás alapelvei azonosak a polgári iskolában és a gimnáziumban, vagy a kereskedelmiben. Csak a tantárgyakban s azok didaktikájában lehet különbség, de az nem teszi szükségessé a külön tanárképzést. [...] A nemzeti egység gondolatának kell hát ebben a kérdésben is vezetni. Legyen közös és egységes, az együttes képzés eredménye gyanánt, az egész magyar tanárságnak az érzés- és gondolatvilága.”¹⁹⁹

¹⁹⁶ Karácsony *A magyar nép lelki alkata és a népiskolai reform* című írásában tett említést Mitrovics e művéről.

¹⁹⁷ Mitrovics Gyula (1933): i. m., 320.

¹⁹⁸ Beszédek az évzáró ünnepen (1941): A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem évkönyve az 1940–41. tanévről. I. kötet. Közzéteszi: Dr. Mitrovics Gyula, a debreceni m. kir. Tisza István – Tudományegyetem rectora. Debrecen, Debreceni m. kir. Tisza István – Tudományegyetemi Nyomda, 96.

¹⁹⁹ Uo., 60.

Pedagógiaprofesszorként szinte elsőrendű kötelessége volt Mitrovics Gyulának az is, hogy a pedagógiatörténet jeles személyiségeihez köthető évfordulókra felhívja a tanári társadalom figyelmét, s az illető nagyságok műveit, alakját rövidebb megemlékezésben fel is idézze. Ezt tette 1927-ben is, Pestalozzi halálának századik évfordulóján. Pestalozzi alkotásainak jelentőségét méltatva nem állhatja meg, hogy össze ne hasonlítsa Rousseau és Pestalozzi nevelésfelfogását. Pestalozziról megállapítja, hogy ő – az „arisztokratikus” nevelés ideálját valló Rousseau-val ellentétben – valóban demokratizálta a nevelést, kereste a tömegnevelés lehetőségeit, így a kultúrdemokrácia úttörői közé számítható. Valószínű, hogy Mitrovics kissé saját korára és a 8-9 évvel azelőtt lezajlott eseményekre is gondolt, amikor az alábbi súlyos mondatot leírta: *„Műveltség nélkül öngyilkos fegyver a jog; kultúra nélkül emberiség átka a demokrácia.”*²⁰⁰ Pestalozzi – Mitrovics értelmezése szerint – megtalálta a helyes sorrendet: *„kulturdemokráciával kívánta megalapozni és ezzel megmenteni a diadalmas utra induló politikai demokráciát.”*²⁰¹ A debreceni pedagógus ezt a gondolatmenetet az alábbi megjegyzéssel egészítette ki: *„És valóban, ha a kettő együtt halad [már ti. a kulturális és a politikai demokrácia], ennek a haladásnak utját talán kevesebb nyomor és kevesebb vér jelezte volna.”*²⁰²

Pedagógiai rendszerének legátfogóbb bemutatására 1933-ban megjelent művében, *A neveléstudomány alapvonalai* c. munkában tesz kísérletet. Ez a rendszer arra az emberképre épül, amely könyve első fejezeteiben körvonalazódik, s amelynek főbb vonásait a „tisza humanitás” fogalmában foglalja össze. A tiszta humanitás kifejtésének szentelt fejezet utolsó mondatában így összegzi emberképének lényegét: *„Nem a technikai vívmányok jellemzik tehát az embert, hanem a szellemiség; nem anyagi életének a gazdagsága, hanem bekapcsolódása a transcendens világba.”*²⁰³ Mitrovics szerint a tiszta humanitás legjobban az emberi műalkotásokban fejeződik ki: *„Az ember legteljesebben művészetében tükröződik, mert abban mutatja meg, hogyan látja s ítéli meg a világot s arra milyen érzelmekkel reflektál.”*²⁰⁴ A valóság megismerésén túl a művészet abban is segíti az embert, hogy önmagát minél mélyebben, alaposabban megismerje, ebből pedig egyenesen következik a művészet és a nevelés kapcsolatára nézve az a tétel, amely Mitrovics egész pedagógiai rendszerének alapját képezi. Az esztéta-pedagógus a következőképpen fogalmazza meg könyvében ezt az összefüggést:

„Ezért a nevelés munkájában fontos szerep vár a művészeti, általában az esztétikai szempontok érvényesítésére. A tiszta humanitás ezek érvényesítése nélkül ki nem bontakozhatik, már pedig mindenféle nevelési iránynak főcélja a tiszta emberiesség eszményének a kiteljesítése, egyéneken és tömegekben lehető megvalósítása. A nevelés, az esztétikai szempontok irányításával, vezeti el az embert leghatározottabban önmagához.”²⁰⁵

²⁰⁰ Mitrovics Gyula (1927): Pestalozzi. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 35.

²⁰¹ Uo., 35.

²⁰² Uo., 35.

²⁰³ Mitrovics Gyula (1933): i. m., 27.

²⁰⁴ Uo., 36.

²⁰⁵ Uo., 36.

Mitrovics a művészetnek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget az érzelmek fejlődésének szempontjából is.

A tiszta humánum eszmekörének és fejlődési fokozatainak alapjára épített pedagógiai rendszer támpilléreit – a neveléstudomány segédtudományait – az alábbi módon határozza meg és sorolja három csoportba a rendszeralkotó professzor:

1. Antropológiai tudományok, melyek a nevelés tárgyát, anyagát és eszközeit ismeretik.
2. A szellemi és világnézeti tudományok, melyek a teleologikus tudományok szolgálatában állnak. (A két csoport között van az esztétika és a szociológia.)
3. A teológia a transcendens életközösség szolgálatában.

Mitrovics Gyula neveléstudományi rendszerének súlypontját kétségkívül az érzelmi élet nevelése jelenti. Hármassal támasztja alá ennek fontosságát: egyrészt az érzelmi élet fejlesztése mintegy betetőzése az egyéni életnek, másrészt ez a többi életérték kiélésének is nélkülözhetetlen feltétele, végül pedig az erkölcsi eszmények megvalósításában is az emberi igyekezet hatalmas rugója. Így lesz a tiszta humánus legjellemzőbb vonása az érzelmi élet gazdag fejlettsége, „*mely egyfelől a társasélet bensőségének, másfelől a tudományos és művészi tevékenységnek lesz forrásává*”.

Mitrovics Gyula nemcsak fő művében tárta a szakma és a tanárjelöltek elé vallásos és esztétikai alapozású neveléstanát. Recenzióiban és kisebb tanulmányaiban is szívesen népszerűsíti a kor „legkorszerűbb konzervatív pedagógiájának” nevezhető rendszerét, annak alapfogalmait, retorikáját. Ez az önközlési szándék a legjobban egy 1924-es recenziójában érhető tetten. Ekkor Weszely Ödön nagy jelentőségű művéről, a *Bevezetés a neveléstudományba* c. könyvről írt méltatást, az akkori könyvismertetések szokásos mélységét és kereteit messze túlhaladó, részletes elemzést. Mitrovics ebben a recenzióban professzortársa művének minden fejezetét részletesen górcső alá veszi. Elsősorban a pszichológus nézőpontjából bírálja Weszely összefoglaló munkáját, ezért nehezményezi, hogy a szerző elhanyagolja az érzelmi elemek fontosságát, és a kultúra fogalmát is csak az intellektuális kultúrára szűkíti le. Mitrovics saját rendszere az alábbi megállapításokban idéződik fel:

„Én a társadalom fejlődése érdekében ható műveltségnek a teljességét az [...] érzelmi műveltséggel látom befejezettnek. A fajok küzdelmét, valamint a gazdasági és osztályharc kérdését is csak olyan műveltség oldhatja meg, melyben az intellektuális kultúra ridegségét az érzések melege enyhíti s az önzés harcának kísértéseitől a hideg ész számításait az altruisztikus érzés hódítja el. Erős meggyőződésem, hogy minden pedagógiai rendszernek erre az álláspontra kell helyezkednie, mert csak egy ilyen élet és egy ilyen nevelési gyakorlat válthatja meg mai poklából az emberiséget.”²⁰⁶

²⁰⁶ Mitrovics Gyula (1924): Rendszeres magyar neveléstan (Weszely Ö. Bevezetés a neveléstudományba c. könyvének ismertetése). *Magyar Paedagogia*, 22.

Mitrovicsnak az is fájt, hogy Weszely nem tulajdonított az erkölcsi nevelésben különös jelentőséget a művészetnek. Csalódottságát a recenzió következő mondataiban fejtette ki:

„Szerzőnk felfogására jellemző, hogy a művészet nevelő hatásában alig lát egyebet, mint tárgyközlő jelentőséget. Erre vall az is, hogy erkölcsi nevelő hatást csak annyiban tulajdonít a művészetnek, amennyiben erkölcsi kérdéssel foglalkozik. Milyen óriási eltérés a másik túlzás felé Sulzernak ama tételétől: a szép a jónak csalétké! Pedig ebben több igazság van, mint szerzőnknek a felfogásában. Ugyanis a művészet, hacsak törekvése nem egyenesen antimorális – amikor voltaképpen nézetem szerint már nem is művészet, – pusztán létével erkölcsi érték.”²⁰⁷

Természetesen Weszely munkájának értékelése kapcsán Mitrovics az esztétikai nevelés primátusát is kinyilvánítja, méghozzá a következő kontextusban:

„Első renden szükségesnek tartván az érzelmek nevelését, természetesen döntő szerepet kell abban az esztétikai nevelésnek juttatnom. És pedig nemcsak azért, mert ennek az legkitűnőbb eszköze, hanem sajátosan nemzeti szempontból is. Nézetem szerint ugyanis az esztétikai kultúra a kultúrfőlény kérdésének egyik integráns része.”²⁰⁸

Ezzel meg is nevezte Mitrovics azoknak a pontoknak az egyikét, ahol a klebelsbergi oktatáspolitikai és az ő pedagógiai rendszere szorosan összekapcsolódott.

Mitrovics nézetei a tanárképzésről és a református iskolaügyről

Mitrovics professzorsága idején vált égető problémává a tanárképzés korszerűsítése is. A debreceni pedagógiaprofesszor több előadásában, tanulmányában is közölte véleményét a tanárképzés akkori helyzetéről, hiányosságairól, és felvázolta az általa szükségesnek tartott reform főbb lépéseit. A legnagyobb gondnak azt tartotta, hogy a tanárjelöltek a szaktárgyaikból való felkészülés mellett nem tudtak elegendő időt és energiát fordítani a megfelelő pedagógiai gondolkodás elsajátítására. A végzett tanár pedagógiai önművelésének lehetőségeiről is meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik:

„Aztán pedig vidékre kerülve, saját tanári teendőitől elfoglalva és kimerítve alig van alkalmam a pszichológiai és neveléstudományi elméleteket behatóbban tanulmányozni. Csaknem kizárólag a saját lelkiismeretére, a saját kísérleteire és a saját tapasztalataira támaszkodik.”²⁰⁹

²⁰⁷ Uo., 23.

²⁰⁸ Uo., 24.

²⁰⁹ Mitrovics Gyula (1918): Nevelésügyi feladataink a háború után. Debrecen, Csáthy Ferenc, 8–9.

A tanárjelöltek elméleti képzésének hangsúlyosabbá tétele mellett a gyakorlati képzés tökéletesítését is sürgeti. Nagyra értékelte a gyakorlógimnáziumok szerepét, ezt demonstrálta azzal is, hogy a debreceni gyakorlógimnáziumban majdnem minden próbatanításon megjelent, részt vett az óra utáni megbeszéléseken, sőt a tanári testület felkérésére félevenként a testület tagjai és a tanárjelöltek előtt előadást tartott a pedagógiai gyakorlat egy-egy fontosabb kérdéséről. Ez már csak azért is hasznos volt, mivel az egyes szemeszterekben meghirdetett egyetemi előadásain – utódával, Karácsony Sándorral ellentétben – keveset foglalkozott az iskolai nevelés és oktatás gyakorlati vonatkozású problémáival.

Mitrovics Gyula mint református pedagógiaprofesszor folyamatosan figyelemmel kísérte felekezete oktatásügyének alakulását, s alkalmanként meg is jelentette a vitás ügyekben megfogalmazott véleményét a protestáns tanügyi sajtóban. A 30-as években például újra felvetődött a kérdés a református iskolák felekezeti jellegének erősítése kapcsán, hogy érdemes lenne-e a református középfokú tanintézetek tanárainak a lelkesítői képzését is megszerezni. Mitrovics Gyula a *Protestáns Tanügyi Szemle* hasábjain fejtette ki ezzel kapcsolatos nézeteit. Érvelésében a protestantizmus egyetemes papságról vallott tanítására támaszkodik.

„De vajjon protestáns elv érvényesül-e abban a felfogásban, hogy a papi jelleget az oklevél adja meg? Vajjon ezt tanítja-e az egyetemes papság gondolata? [...] Nem az oklevél itt a lényeg, hanem, a szellem! Jaj lesz már akkor a protestantizmusnak, ha üres jelszavak és papiros formák után indul! De hát mi a teendő? Mindenekelőtt az, hogy becsüljük meg a munkaerőket, akár egyháziak, akár világiak; de különösen becsüljük meg azokat, akik sajátos tanári munkájuk sikeres teljesítése mellett lélekben és őszinte életgyakorlatban élő keresztyének. Aztán gondoljunk arra is, hogy tanárjelöltjeink ilyen szellemben növekedhessenek. Azért minden egyetem mellett gondoskodjunk ennek föltételeiről.”²¹⁰

Ugyancsak a *Protestáns Tanügyi Szemle*ben jelent meg az a nyilatkozata, amelyben a református iskolaügy központi felügyelete és irányítása mellett foglal állást. Ez a kis írás 1942 októberében látott napvilágot az említett folyóiratban, de a cikk tanúsága szerint a benne ismertetett koncepció már jóval régebben megszületett a szerző fejében. Mitrovics leírta, hogy ő már 1911-ben, a Református Tanáregyesület marosvásárhelyi közgyűlésén feltűnést keltett a református iskolák országos irányításának megszervezését követelő előadásával. Mitrovics az alábbi módon világította meg az általa elgondolt rendszer lényegét:

„Ugyanis okvetlenül meg kell különböztetni a tanügyi közigazgatásnak két ágát: a gazdaságit és a pedagógiait. Az előbbinek a fenntartótestületek kezében kellene maradnia – igazgatótanács, illetőleg egyházmegye és kerület – és csak mint második föllebbezési fórum döntene a Konvent saját tanügyi szervének

²¹⁰ Mitrovics Gyula (1937): Református tanárok és a lelkesítői képzés. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 170–171.

a jelentése alapján végső fokon; míg – összes személyi ügyeivel a pedagógiai igazgatás az Egyetemes Konvent tanügyi szerveinek a hatáskörébe utaltatnék, mely egyedül a Konventnek tartoznék felelősséggel. Természetesen itt külön ügyosztályt kellene az összes iskolafajok számára megszervezni.”²¹¹

Mitrovics nézete szerint egy ilyen jellegű központi irányítás nem sértené a református iskolák autonómiáját, sőt: ez a megoldás voltaképpen kibővítené az iskolai autonómia fogalmát. Példának állítja az önállóságukat féltő református iskolák elé a katolikus szerzetesrendek gyakorlatát:

„...bár nem érintik ezzel az elnevezéssel, de a szerzetes iskoláknak tartalmasabb az autonómiájuk, mert az intézkedéseket és szervezési dolgaikat saját konventjeik foganatosítják, amelyeknek tagjai kizárólag az illető szerzetesnői.”²¹²

Mitrovics 1937-ben előadást tartott a Magyar Pedagógiai Társaságban a tanárképzés reformjáról. Gondolatgazdag referátuma a társaság folyóiratában is megjelent.²¹³ A Mitrovics-referátum kiváló diagnózis a 30-as évek magyar középiskolai tanárképzésének állapotáról, fogyatékosságairól. Tisztában volt azzal, hogy a tanárképzés sikere a megfelelő hallgatói szelekción is múlik, ezért javasolta az érettségi vizsgálatok megbízhatóságának fokozását. Pszichológusként azt az elképzelést említette ezzel kapcsolatban, hogy a személyi lapok középiskolai bevezetése mellett az érettségi vizsgálatokkal párhuzamosan lélektani vizsgálatok alá kellene vetni a maturanodusokat. Ez a gondolat nem csak Mitrovicsnál található meg, már Brandenstein Béla is felvetette az 1936-os Felsőoktatási Kongresszuson.

A javaslat nagyobb részét természetesen az egyetemi képzésre vonatkozó reformtervek felvázolása alkotja. Mitrovics elég kicsiny hatáskörűnek tartotta az egyetemi órák (előadások) „indexszerű” lehallgatását, a tudnivalók mélyebb elsajátításának garanciáját az otthon feldolgozható kézikönyvek megszerkesztésében látta. Ilyen kézikönyvek megírására biztatta e cikkben oktatótársait, s közben egy saját eltemetett tervét is felidézte:

„Pár évvel ezelőtt – írta – magam is foglalkoztam egy »Tanári Könyvtár« szerkesztésének gondolatával, de vidéki helyzetem és sajátos viszonyaink miatt – bár a közönség körében élénk érdeklődéssel fogadták – a terv csak terv maradt.”²¹⁴

²¹¹ Mitrovics Gyula (1942): A református iskolaügy központi irányítása és felügyelete. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 222.

²¹² Uo., 223.

²¹³ Mitrovics Gyula (1937): A tanárképzés reformja. *Magyar Paedagogia*, 225–236.

²¹⁴ Mitrovics Gyula (1937): i. m., 231.

Mitrovics a középiskola bajainak nagyobb részét abból eredeztette, hogy a tanárok pedagógiai, didaktikai és metodikai felkészültsége nem megfelelő, e fogyatékoságokat pedig természetesen a tanárképzés számlájára írta. A középiskolai tanári társadalom súlyosan deficites, szedett-vedett pedagógiai ismereteivel szembeállította a népiskolai tanítók és a polgári iskolai tanárok magas szintű pedagógiai kultúráját, tájékozottságát, s e tarthatatlan egyenlőtlenség felszámolására járható utat mutatott. Alapelve az volt, hogy a pedagógiának „minden tanár számára vérbeli dolognak kell lennie”, ám amikor a pedagógiai vizsgára már vidékről, a gyakorlóév után térnek vissza a jelöltek, tudásuk meglehetősen hiányosnak mutatkozik (éppen a számukra legfontosabb ismeretekből voltak autodidaxisra utalva). Így tehát azt az elképzelést fogalmazta meg, hogy egy teljes évet kell biztosítani a tanárjelöltek számára a pedagógia és rokon tudományainak tanulmányozására, s csak az ötödév után jelentkezzenek a hallgatók a középiskolai gyakorlat megkezdésére. Mitrovics javaslata – bár észszerű megoldást tartalmazott a jelzett problémákra – az akkori helyzetben semmiképpen sem volt realizálható, pedig hozzájárult volna a pedagógiai stúdiumok presztízsének emeléséhez is. Kiss Árpád hasonlóan érzekelte a középiskolai tanári rend pedagógiai felkészületlenségének problémáját *Mai magyar nevelés* c. munkájában.²¹⁵

Az egyetemi pedagógia presztízsének őre

Mitrovics helyzete pedagógiaprofesszorként nem volt könnyű az 1920-as, 30-as évek debreceni egyetem bölcsészkarán. A pedagógia katedrájával együtt járó különleges erkölcsi felelősség és a tanszék alacsony presztízsé közötti kiáltó ellentét, amely minden akkori pedagógiaprofesszort nyomasztott, nyilván Mitrovicsban is gyakran keltett elkeseredést. A közvélemény a pedagógia professzorától bizonyos értelemben többet követelt, mint más tudományozások egyetemi képviselőitől. A neveléstudomány nyilvános rendes egyetemi tanára nem engedhette meg magának, hogy szobatudósként éljen, valamilyen szellemi elefántcsonttoronyban, mivel rajta kérték számon a jövő tanárgeneráció pedagógiai szemléletét, nevelői felelősségtudatát, nem véletlenül írtak és beszéltek a két világháború közötti korszakban „tanárnevelésről”. Kornis Gyula ennek a katedrának a szinte ijesztő felelősségét és az ezt betöltő személlyel szemben támasztható követelményeket az alábbi módon fogalmazta meg 1935-ben:

„Adott viszonyaink között a bölcsészeti kar kénytelen a tiszta tudományos föladatok mellett a tanárképzés nagy és súlyos föladatát is részben vállalni. A pedagógiai tanszéknek ebből a szempontból középponti jelentősége van. A pedagógia professzorának föladata elsősorban a fiatal tanárnemzedék tanítói hivatásának és idealizmusának ápolása, a nevelés erkölcsi tartalmának tudatossá tétele. Az egyetemi tanári állás magas etikai természetének egy tanszak képviselőjénél sem kell annyira előtérben állnia, mint éppen a pedagógusnál.

²¹⁵ Kiss Árpád (1943): *Mai magyar nevelés*. Debrecen, Debreceni Könyvek kiadása, 161.

Neki igazán autonóm módon gondolkodó és példaadó erkölcsi személyiségnek kell lennie, akinek egész mivoltából a magasabb erkölcsi feladatainak tudatában lévő nevelő szelleme sugárzik ki. Az ilyen gazdag személyiség tudja természetesen szuggesztíójával megéreztetni tanítványával, hogy mily súlyos problémák rejlenek a köznevelés hivatásában, hogy végső elemzésben minden mélyebb kulturális kérdés pedagógiai kérdés, az ember kezelésének, lélekkezelésének, szellemi bánásmódjának kérdése s nem elsősorban a politikai és gazdasági technikának ügye.”²¹⁶

Ezek a magas elvárások a neveléstudomány tanárával kapcsolatban a debreceni egyetemen is megvoltak. Elég ennek illusztrálásaképpen megnézni Láng Nándor 1916-os rektori székfoglalójának egy részletét, amelyben éppen az önálló pedagógiai katedra mellett érvel. (1914 és 1918 között a filozófiának és a pedagógiának közös katedrája volt a debreceni egyetemen, egy 1914-es *Magyar Paedagogiában* megjelent cikkben Imre Sándor kemény szavakkal is illette ezt az abszurd helyzetet, ezt a „visszafejlődést”). Láng Nándor rektori beszédéből az is kitűnik, hogy az első világháborúban kiütköző erkölcsi fogvatkozások is indokolják egy önálló, a tanárképzésben stratégiai fontosságú neveléstudományi katedra létrehozását.

„...továbbá sürgettük – mondotta Láng Nándor – a szervezett magyar és finn-ugor összehasonlító nyelvészeti tanszék mellett egy külön magyar nyelvtudományi tanszék fölállítását és végül a filozófia-paedagogiai tanszéknek a címében magától adódó kettéválasztását kértük. Ezt az utóbbi javaslatot külön is ki akarom emelni, bár külön megokolást nem is kíván; annyira fontos, a jövőben még jobban kidomborítandó a filozófiai tanítás fontossága, melyre a fakultás bármily szakbeli hallgatójának szüksége van, sőt melyre most még, és remélem továbbra is, az ő érdekükben, a teológiai és a jogi kar hallgatósága is rá van utalva. A neveléstudomány tanításának önállósítása ép oly sürgős követelmény. A világháború megrázó válsága, miként a vihart kísérő villámlás, éles világításba helyezte népünk erényeit, vitézségét, önfeláldozását, hűségét, kitartását, de ép oly ríktóan világított rá mindazokra az erkölcsi fogvatkozásokra, melyekben földünk népe és értelmiségünk szenved, és amelyek a szociális érzék hiányából, rideg önzésből és ama szomorú tényből erednek, hogy mai társadalmunk nagy részére is ráillik a császárikor [sic!] Róma társadalmáról mondott híres horatiusi ítélet: virtus post nummos. A háború után egy egyetemes nemzetnevelő munkának kell megindulnia, e fontos munkában az intelligencia összességének kell osztoznia, de a vezérszerep természetesen a tanároké, tanítóké lesz: törvényekkel, rendeletekkel nép nem gyúrható át, csak következetes, lassú nevelő munkával; ezt a munkát a nemzetnevelés új korszakát fentről, az egyetemről kell kezdenünk, innen kell a mi karunknak szellemben és erkölcsben egyaránt kiváló és erős tanárnemzedéket kibocsátani, hogy hazánk jövődjé értelmiségét, mely gondjaira lesz bízva, a vezető szerepre méltóvá, és általa derék népünket még derekabbá tegye.”²¹⁷

²¹⁶ Kornis Gyula (1942): A nemzetnevelés rendszere. Imre Sándor. In *Uő: Tudós fejek*. Budapest, Franklin-Társulat, 27.

²¹⁷ Láng Nándor (1918): Rektori székfoglaló beszéd. In *A Debreceni Magyar Királyi Tudomány-*

Súlyos, valódi kultúrpolitikust igénylő feladat várt tehát Mitrovics Gyulára, amikor a debreceni pedagógia tanszék élére került. Ez a szerep egyaránt igényelt idealizmust, mély hitet a nemzet újjáéledésében a Trianon okozta válság után és komoly tanári küldetésstudatot. Mitrovics egyéniségében a fent felsorolt tényezők megvoltak, ha pusztán ezeken múltott volna professzori működésének hatékonysága, akkor működését feltétlenül sikeresnek mondhatnánk.

Voltak azonban más körülmények, amelyek megnehezítették a tanári tevékenységét, különösen a kezdeti években. A kinevezéstől fogva nehéz, sőt mai szemmel nézve hihetetlenül szegényes infrastruktúrával, tanszéki könyvtárnak csak erős gúnyval nevezhető minimális szakkönyvállomány birtokában kellett végeznie a munkáját. Néhány évig türelemmel viselte a kezdetleges állapotokat, de 1923-ban egy kérvényben, amelyben 100-100 ezer koronát kért alpművekre, bútorzatra és kísérleti eszközökre, kitört belőle az évek óta visszafojtott panasz. Kérvénye megrendítő részletét azért is érdemes itt idézni, hogy világosan kitűnjön, milyen feltételek mellett kellett elkezdenie az egyetemi tanári munkát.

„1914-ben, az egyetem létesítésekor – írta Mitrovics – a filozófia és pedagógia számára közös tanszék volt szervezve s azért akkor külön pedagógiai szeminárium nem is létesült. Mikor a két tanszék egymástól elválasztatott és én a pedagógiai katedrára 1918 júniusában kineveztettem, a politikai összeomlás csakhamar bekövetkezett és így gondolni sem lehetett arra, hogy az önállóított pedagógiai szeminárium ugynevezett alapfelszerelési hitelben részesüljön. Azért a pedagógiai szeminárium a legszükségesebb segédeszközöket is nélkülözni kénytelen. Így pl. teljesen hiányoznak a pedagógiai irodalom klaszszikusai. Annyira, hogy hallgatóim kezébe nem adhatok egy Comeniust, egy Pestalozzit, egy Herbartot, Montaignet, stb. Könyvgyűjteményünk, a legkisebb füzetet is beszámítva, 99 darabból áll. Mivel sem gyakorló középiskola, sem tanárképző intézet, sem kísérleti eszközök a pedagógiai tanárnak munkáját nem támogatják, de még csak megfelelő kézi könyvtár és szemináriumi helyiség sem, egyetemünkön az ifjúság pedagógiai képzése a legelhanyagoltabb állapotban van, mert a neveléstudomány tanárának munkája a legelemibb dologi feltételeket is nélkülözi.”²¹⁸

Emellett figyelembe kell vennünk azt a környezetet is, amelyben egyetemi tanári tevékenységét folytatta. A pedagógia tanszék valós értékét, jelentőségét a hallgatók és a professzortársak többsége nem ismerte fel. Létezett már a 20-as, 30-as évek bölcsészkarán is egy olyan elutasító, fensőbbes attitűd e diszciplína művelőivel szemben, amely a nevelési gyakorlat kérdéseivel szoros kapcsolatban álló pedagógiát a karon képviselt tudományok sorában legszívesebben az utolsó helyre szorította volna. Mitrovics neveléstudománya esetében ezt már csak azért sem lehetett megtenni, mert

egyetem Évkönyve az 1916/1917. tanévről, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 17–18.

²¹⁸ A bölcsészettudományi kar üléseinek jegyzőkönyvei, 1922/23. tanév, IX. rendes kari ülés, 1923. febr. 27., 60. nap. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

rendszere a kísérleti pszichológia eredményeire és kultúrtörténeti alapokra támaszkodott. Mindez azonban kevésbé befolyásolta azok gondolkodását, akik – nem rendelkezvén kellő ismerettel az adott tudományszakról – csak elavult előítéletek alapján alakították ki véleményüket a bölcsészkar e tanszékéről. Frank Antal így jellemezte 1926-ban a pedagógia tudománya és az egyetem közötti ambivalens viszonyt:

„Az egyetem bölcsészeti fakultása a tudomány egyetemességét képviseli. Általános intézmény a többi fakultás szakjellegével szemben. Az egyetem e szervezeténél fogva csak annyiban ápolja a pedagógiai gondolatot, amennyiben a többi tudományokhoz hasonlóan tanszéket állított fel a pedagógia számára is. Eredeti céljánál az egyetemet tehát nem a pedagógia gondolata vezérli, hanem a tudás problémája irányítja. Az egyetem munkája akkor kerül a pedagógiával összeütközésbe, amikor – a középiskolai tanárképző-intézet a legújabb törvény keletkezéséig árnyék-intézmény lévén – ilyen tudós alapon képzett fiatalemberek nem tudományos kutatók, hanem tanárok lesznek. Az egyetemnek a tudásra irányított szelleméhez hozzájárul még a fiatalságnak (bölcészhallgatók) egyoldalú tudományos törekvése, amely a pedagógiában valamely nagyon alacsony-rendű tanulmányt lát. Így dr. Kovács János, a polgáriskolai [sic!] tanárképző főiskola ny. tanára mondja, hogy mind ő, mind kortársai, mind pedig tanár-fia mélységesen lenézték az egyetemen a pedagógiát. [...] A magam tapasztalata azt igazolta, hogy akik az egyetemen a pedagógiai órákra jártak, azok bizonyos fokig meg is kedvelték. Csak azok körében volt pedagógia-ellenes hangulat észlelhető, akik a pedagógiai előadásokat kerültkék.”²¹⁹

Hasonló pedagógiaellenes beállítódást tükröz Laczkó Géza egyik írása, amelyben pesti egyetemi éveit és Finácz Ernő neveléstörténeti előadásait felidézi. Meglehető székszissel nyilatkozik ő is a pedagógiaórák értékéről, értelméről, még a pedagógia tudomány voltát is kétségbe vonja. A *Nyugat* hasábjain megjelent cikk vélhetően nem csupán Laczkó egyéni véleményét tartalmazta, a XX. század eleji hazai bölcészhallgatók jó része így állt hozzá az egyetemi pedagógiai stúdiумokhoz. A cikk a következőképpen bagatellizálja a neveléstudományi előadások hasznát:

„A nevelés ma is, a nevelő egyén szempontjából, bizonytalan eszközű és módszerű szabad művészet vagy mesterség. És ennek a mesterségnek nincsenek szabályai, mert fiatal tanárokat arra oktatni, hogy a gyermek felelete háromféle lehet: 1. helyes, 2. helytelen, 3. félig helyes, félig helytelen, – tiszta gügyeség. Ha tudományos alapokat keresünk a nevelőnek, alig beszélhetünk másról, mint a művelődéstörténelemtől és a pszichológiától. Az elsőből megláthatja, hogy az egyén hogyan helyezkedett el a mindenkori világrendben, a másodikból pedig e változó elhelyezkedések állandó rugóit ismerheti meg. [...] A pedagógia története alig szolgált egyebet kuriózumoknál, olyasmiknél, hogy már a görög iskolákban megvolt a gyakorlatírás s hogy Locke lukas cipőben jártná a gyermekeket, hogy edződjenek. A pedagógia történetének ismerete nélkül

²¹⁹ Frank Antal (1926): A pedagógia becsülése. *Magyar Tanítóképző*, 136–137.

ellehet a mai pedagógus csakúgy, mint a mai gépekkel dolgozó papirgyáros az egyiptomi papyrusgyártás titkai nélkül.”²²⁰

(A Laczkótól idézett sorokat kiegészíthetjük azzal, hogy a magyar irodalomban a neveléstudomány kigúnyolásának sajnos hagyománya volt, elég, ha Beöthy Zsolt Kálozdy Béla című, 1875-ben megjelent regényére gondolunk, amelyben a vidéki kolégium pedagógiatanárát az alábbi módon mutatja be az olvasóknak a szerző:

„A nagytiszteletű úr az említett jó hírű főiskolában a neveléstudomány professzora és minden hatodik esztendőben soros igazgató volt. Különben a szó legszorosabb értelmében tudós, kit elmélkedéseiben a világ zavaros folyása nem igen háborgatott. [...] A barátok, kik a gazdát környezték, elmúlt, földi csalfaságaikkal már mind beszámoltak a legfőbb bírónak s egyetlen tanácsot sem adtak, hanemha igaz meggyőződésükből folyt, melyet egy-egy késő kori barát okulására följegyeztek. Nagybárá megviselt bőrköntösökben üldögéltek itt a tudós Vályi András, aztán Benedek Mihály, a püspök paedagogarcha kollégájával, Tóthpápai Mihálylyal, mellettök Váradi Szabó János és Bátky Károly; mindezek tudós beszélgetésbe merülve az öreg Plinius-sal és Plutarchhal, Comenius-sal, Locke-val, Francke-val és az yverduni apostollal, Pestalozzival. Nem csoda, ha ebben a társaságban, mely csupa szeretet és jóakarát, az álnok világtól elzárkózott nagytiszteletű úr folyton folyvást meg tudta őrizni – nem ifjúságát (mert hisz azt mondják, már szénior korában vén volt), hanem számára borotvált arcának jóakaró derűjét és lelke csöndes nyugalalmát, melybe csakis olyankor esett egy-egy keserű csepp, ha meghallotta, hogy valaki itt vagy ott, némán vagy hangosan, komolyan vagy tréfálkozva úgy vélekedik a paedagogiáról, miszerint az voltaképen nem is tudomány.”²²¹

Ezt a sajátos atmoszférát, a magyar bölcsészkarok hallgatóinak pedagógiával szemben táplált bizalmatlanságát, (alaptalan) averzióját sem szabad letagadni, elhallgatni akkor, amikor Mitrovics Gyula professzorságát ismertetjük. Egy ilyen szituációban helytállni, (ha nem is népes) tanítványi kört kiépíteni, a tanszék könyv- és eszközállományát gyarapítani – mindenképpen kitartást, elszántságot igényelt. A tanszék kezdetben alacsony presztízsét sikerült emelnie, némiképp meg is változtatta a neveléstudományról korábban kialakult képet, a doktori szigorlat fő- vagy melléktárgyaként pedagógiát választók tekintélyes száma az ő professzori korszakában – kétségtől erre utal.

Mitrovics az 1940/41-es tanévet megnyitó rektori beszédében egy kicsit azoknak a professzortársainak és hallgatóinak is címezhetette az alábbi szavakat, akik lekicsinyelték a neveléstudományt, nem ismerve fel annak jelentőségét a saját munkájuk, hivatásuk szempontjából:

²²⁰ Laczkó Géza (1911): Nádai Pál: Könyv a gyermekről. *Nyugat*, 17. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>. Letöltés ideje: 2016. augusztus 4.

²²¹ Beöthy Zsolt (1908): Kálozdy Béla. Budapest, Franklin Társulat (Második kiadás). <http://mek.oszk.hu/07700/07718/07718.htm>.

„Az egyén tehát nem elégedhetik meg – mert ép ez az emberi kultúra magasrendűségének biztosítása – az egyéni élet tapasztalati anyagával, hanem föl kell használnia mind azt az eredményt, amit az emberiség nevelői tevékenységének sok ezeresztendős multja kitermelt és felhalmozott. Már pedig mi más a neveléstudomány, mint mindezeknek a tapasztalati eredményeknek a rendszeres összefoglalása, amelyből a célkitűzés szempontjából és a módszerek kérdésében is pótolhatatlan értékű következtetésekre és eredményekre jutott? [...] Az állati kultúránál nem sokkal állna magasabb színvonalon az, aki meg tudna elégedni saját nevelői gyakorlatának eredményeivel és fölöslegesnek érezné a maga számára azt, amit az emberiség multja kínál neki a pedagógia rendszerző és az összes következményeket levonó anyagában.”²²²

Mitrovics tanári egyéniségének, professzori tevékenységének jellegzetes vonásait kutatva számtalanszor beleütköztünk abba az összehasonlításba, amely Karácsony Sándor látványos tanári sikereinek, vonzerejének fényében Mitrovics Gyulát nem nagy hatású és nem túl eredményes tanárként állítja be. Ez az összehasonlítás több szempontból sem állja meg a helyét. Mitrovics tanári hatékonyságát nem utódának, a kivételes kisugárzású Karácsony Sándornak, a szuggesztív előadónak a „mester-tanítvány” kapcsolatról vallott nézeteinek a rendszerében kell vizsgálni. Ez helytelen vonatkoztatási rendszer lenne. Hasonlóan tévutakra visz az a gondolatmenet, amely a tanítványok száma alapján, a tanítványi kör nagysága szerint akar következtetéseket levonni egy-egy professzor tanári tevékenységének értékéről. Amikor Mitrovics egyetemi tanári működésének és tudományos munkájának mérlegét megvonjuk, leginkább a tiszteletére kiadott emlékkönyv előszavának alábbi mondataival érthetünk egyet:

„...az, ami Mitrovics Gyulát igazán érdekelte, nem a hideg, holt betű, hanem az élő szellem, a nemzet, az ember. Amint minden igaz költőnek, bölcselőnek és politikusnak ez az anyaga, mindenik végső és legjobb értelemben vett nevelő, akként elsősorban nevelő ő is”²²³.

Mitrovics és a Pszichológiai Társaság, majd az ebből kiváló Esztétikai Társaság

A debreceni professzorok közéleti szerepvállalásának irányát és volumenét alapvetően két körülmény határozta meg. Elsőként saját tudományos érdeklődésüket említhetjük, amelynek kapcsán különböző tudományos társaságok tagjaiként, olykor vezetőiként tevékenykedtek, s e működésük eredményeit folyóiratok, emlékkönyvek, tudományos tanácskozások jegyzőkönyvei őrzik. A másik meghatározó körülmény, a bölcsészkar professzorainak esetében ez kivétel nélkül érvényesült, a református egyházzal ápoltszoros kapcsolat volt. Az egyházi életben való aktív részvételük nemcsak

²²² Mitrovics Gyula (1940): Neveléstudomány és nevelés. *Magyar Paedagogia*, 348–355.

²²³ Előszó. Mitrovics-emlékkönyv. Tudományos működésének ötvenedik évfordulójára. Debrecen, Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés R. T., 1939, IV.

természetes és kívánatos volt, hanem úgyszólván el is várták tőlük, hogy intenzíven bekapcsolódjanak a város, az egyházkerület és az egész régió református életének alakításába.

A debreceni bölcsészkar professzorai, mivel legtöbbjük egyetemi működését megelőzően a református kollégium tanára volt, pesti kollégáikhoz képest jelentéktelenebb tudományos munkássággal és kisebb ismertséggel, kapcsolatrendszerrel indultak el egyetemi tanári pályájukon. Nem volt pl. országos hírű és jelentőset alkotó irodalomtörténész Pap Károly, nem volt elsővonalbeli germanista Huss Richárd, s nem tett nagy ismertségre szert Tankó Béla filozófus sem (pl. Halasy-Naggyal, Kornissal vagy Bartók Györggyel összehasonlítva). Mitrovics, bár szintén vidéki tanárként indult, kivételt jelentett professzorkollégái között ebben a tekintetben. A pesti művészettörténész- és esztétakörök és a pesti bölcsészkar irodalomtörténészei már kollégiumi tanár korában ismerték a műveit, számon tartották az addigi munkásságát. A pesti bölcsészkar tudósai által 1910-ben összeállított Alexander Bernát-émlékkönyvben²²⁴ is szerepel egy esztétikai tárgyú tanulmánnyal. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy Mitrovics olykor nemzetközi porondon is képviselte a magyar neveléstudományt és esztétikát. 1912-ben megjelent műve, *Az esztétikai tetszés alapproblémája* című tanulmány például Berlinben, német nyelven is napvilágot látott.²²⁵ Berlinhez később is kötődött: 1934-ben pedig részt vett a berlini nevelésügyi kongresszuson.²²⁶ Vajthó László emlékezéseiből tudjuk, hogy Mitrovicsot meghívták az 1937-es Nemzetközi Esztétikai Kongresszusra is, de közelebbi információja neki sincs arról, hogy ténylegesen részt vett-e a debreceni professzor a Párizsban megrendezett, tekintélyes szakmai seregszemlén. Vajthó a következő módon táralja ezzel kapcsolatos feltevését:

„Úgy tudom, rajtam kívül Baumgarten Sándor, Boda István, szegedi, Mitrovics Gyula debreceni professzorok adtak elő, de valószínűleg ők sem személyesen. Nem tudok ugyanis Gyula bátyám párizsi útjáról. Úgy látszik, ő is postán küldte el az előadását.”²²⁷

Mitrovics Gyula feltűnés nélkül, csendben, vidéki elszigeteltségben végzett tudományos munkájának a 30-as évek elejére értek be a gyümölcsei. Az 1933-as esztendőben két szép eredményt is elkönnyelhetett: ekkor jelent meg összefoglaló nevelélméleti műve, *A neveléstudomány alapvonalai*, és ekkor alakult meg a Magyar Psychologiai Társaság esztétikai szakosztálya az ő elnöklétével. E fejezet elején ez utóbbi funkciójáról kívánok megemlékezni, bemutatva az esztétikai szakosztály működésének első néhány évét is. A szakosztály régi hiányt pótoltt létrejöttével, hiszen addig valódi kinevezett fóruma nem volt az esztétika művelésének. Az eredetileg az esztétika felkarolásának céljával alapított Kisfaludy Társaságban egyre inkább meggritkultak a par excellence

²²⁴ Dénes Lajos (szerk.) (1910): Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára. Írták: tanítványai, barátai, tisztelői. Budapest, Franklin Társulat.

²²⁵ Kovács I. Gábor (2017): i. m., 423.

²²⁶ Kovács I. Gábor (2017): i. m., 426.

²²⁷ Vajthó László (1976): Elfelejtett keringők. Budapest, Magvető, 301.

esztétikai témájú előadások, az akadémia első osztályában úgyszintén, még leginkább az *Athenaeum* hasábjain lehet publikálni és olvasni esztétikai tárgyú tanulmányokat.

Mitrovics Gyula mint szakosztályi elnök már addigi munkásságával garanciát jelentett arra, hogy a Pszichológiai Társaság égisze alatt megalakuló új szakosztály tevékenysége megfelel majd a neki működést biztosító társaság célkitűzéseinek, tehát pszichológiai alapozású lesz. Ezt a reményét Benedek László egyetemi tanár, a Pszichológiai Társaság elnöke is kifejezte a szakosztály alakuló ülésén. A következő módon méltatta az új szakosztályi elnök addigi érdemeit:

„Mitrovics Gyula tudományos tevékenysége úgy a magyar pedagógiában, mint az esztétikában egyetemes érték. Ennek a két tudományágnak párhuzamos művelését az teszi lehetővé és számunkra érthetővé, hogy mindkettőnek igen fontos segédtudománya éppen a pszichológia. És tényleg Mitrovics Gyula minden munkájában elsősorban pszichológus marad.”²²⁸

Megállapítása igazolásául Benedek megemlíti Mitrovics egyik jelentős összefoglaló munkáját, *A magyar esztétikai irodalom története* című könyvet (1928), amelyben Mitrovics a különböző nemzetek bölcséleti és széptani irányzatainak lelki kölcsönhatásaiból vezeti le a magyar esztétikai gondolkodás fejlődését. A Pszichológiai Társaság egyébként 1932-ben adott ki egy elaborátumot, amelynek három szerzője volt: Mitrovics, Benedek László és Boda István. A kiadvány kissé körülményeskedő és hosszú címe a következő volt: A Magyar Psychologiai Társaság elaborátuma a lélektani ismeretek terjesztése és nagyobbfokú nemzeti-kulturális értékesítése tárgyában. Az elaborátum sürgette pszichológiai kutatásoknak helyet adó intézetek felállítását, a budapesti egyetem lélektani tanszékének visszaállítását, a lélektani ismeretek beépítését az orvospézésbe, valamint a különböző tanintézetek (leginkább a középfokú tanintézetek) tanári testületeinek lélektani továbbképzését. Mitrovics a lélektani ismeretek jelentőségének hangsúlyozott tudatosításától az egész nemzet számára fontos eredményeket remélt. Így körvonalazta ezt a várakozását:

„A pszichikai tényezők erősítése, az intelligencia fokozása, az érzelmi élet elmélyítése egyaránt hozzájárulnak az erkölcsi színvonal emelkedéséhez. Mindezek pedig csakis pszichológiai alapon lehetségesek.”²²⁹

²²⁸ Benedek László (1934): Elnöki megnyitó. *Esztétikai Füzetek*, 1.

²²⁹ Benedek László–Boda István–Mitrovics Gyula (1932): A Magyar Psychologiai Társaság elaborátuma a lélektani ismeretek terjesztése és nagyobbfokú nemzeti-kulturális értékesítése tárgyában. Budapest, Magyar Psychologiai Társaság, 6.

Mitrovics az esztétikai szakosztály 1933. november 12-i alakuló ülésén *Esztétika és esztétikai evolúció* címmel tartott felolvasást. Ebben a műértő közönség ízlésének neveléséről, fejlesztéséről értekezett. Arról is szólt, hogy ebben a fejlődési folyamatban milyen szerepe és lehetősége van a műbírálóknak. Így foglalta össze a műbíráló szerepét a közönség esztétikai érzékének fejlesztésében:

„Az elfogulatlan és magas szempontoktól vezetett műbíráló a legjobb nevelője a közönségnek. Szempontokat nyújt a műalkotások megértéséhez és élvezéséhez; kiemeli azok jeles tulajdonságait; felhívja a figyelmet az árnyékdalakra; törekvések lehetőségeire mutat rá; beilleszti a jelenségeket a fejlődési vonalba; megállapítja az új értékeket; mint a teremtő géniusz új vívmányait és a művészet sajátos fejlődését.”²³⁰

Előadását egy rövid programadó nyilatkozattal zárta. A következőképpen fogalmazta meg a frissen alakult szakosztály feladatait:

„...de az is igaz, hogy az esztétikai elvek ismerete nemcsak a közönség műértését fokozhatja, s fejlődését siettetheti, hanem a művészekét is. Nagy költők s művészek igen sok esetben folytattak mélyreható tanulmányokat. Eme kölcsönös fejlődés előmozdításában kérünk szerény részt a magunk számára, mint a M. Psych. Társaság esztétikai szakosztálya. Ezért arra törekszünk, hogy az egészen elméleti jellegű problémák vizsgálata mellett aktuális kérdéseket is napirendre tűzzünk. Ezek megvitatására aztán lehetőleg két előadót kívánunk megnyerni: egyet az elméleti esztétikusok sorából, egyet a művészet mesterei közül, hogy így különböző oldalú megvilágítás után tudósok, s művészek között barátságos megbeszélést folytathassunk a fölmerült tárgyak körül.”²³¹

Mitrovics már ebben a programbeszédben felveti az *Esztétikai Füzetek* és egy kritikai szemle kiadásának a tervét. 1934-ben el is indult az *Esztétikai Füzetek* című periodikum, amely elsősorban a szakosztályban elhangzott előadások írásos változatának biztosított megjelenést. Az *Esztétikai Füzetek* mellett 1935-ben újtára indult Mitrovics főszerkesztősége alatt az *Esztétikai Szemle* című folyóirat is. Ebben már a szakosztályban elhangzott felolvasások szövege mellett más tanulmányok is helyet kaptak, és súlyt fektettek a külföldi és hazai szakmunkák ismertetésére is. Rövid ideig párhuzamosan létezett a két folyóirat, végül az *Esztétikai Szemle* egyesítette a két periodikum vállalt céljait. Az *Esztétikai Szemle* célkitűzéseit az alábbi módon összegezte Dénes Tibor az Esztétikai Szakosztály 1935-ben végzett munkáját értékelő jelentésében:

„Szigorúan a tudományos érték igényével lép fel ez az orgánus, de nem tagadja meg a pedagógikus célt sem, amikor egyrészt példát kíván mutatni a különféle irányú és iskolázottságú esztétikusoknak azonos keretek között való

²³⁰ Mitrovics Gyula (1934): *Esztétika és esztétikai evolúció. Esztétikai Füzetek*, 16.

²³¹ Uo., 24.

megszóltatásával a szellemi összefogás megvitathatatlan erejére, másrészt lezárt és folyamatos művészetek elméletének ismertetésével a mindig érvényes szép értékelésére.”²³²

A Magyar Pszichológiai Társaság keretei között megalakult szakosztály 1937-ben önálló társaság lett, s attól kezdve az *Esztétikai Szemle* is a Magyar Esztétikai Társaság folyóirataként szerepelt. A társaság elnöke természetesen Mitrovics professzor volt, a tiszteletbeli elnök Ravasz László lett. Társelnökké Benedek Lászlót és Kornis Gyulát választották, alelnökké pedig Baránszky-Jób Lászlót. A társaság választmányának tagjai között a korabeli tudományos és irodalmi élet legnagyobb neveit találjuk: Áprily Lajost, Brisits Frigyes, Császár Elemért, Hamvas Bélát, Kósó Jánost, Marczell Mihályt, Pintér Jenőt, Prahács Margitot, Rubinyi Mózest, Sík Sándort, Szerb Antalt és Vajthó Lászlót. Közülük sokan tanulmánnyal is tisztelegtek az 1939-ben irodalmi működésének 50. évfordulóját ünneplő Mitrovics professzor előtt. Ezek a tanulmányok a Mitrovics-émlékkönyv mellett az *Esztétikai Szemle* 1939-es évfolyamában is megjelentek.

A társaság megalakulásának körülményeit így elevenítette fel Baránszky-Jób László *Pályám emlékezete* című önéletrajzában:

„Épp akkor volt alakulóban a Magyar Esztétikai Társaság, Mitrovics Gyula vezetésével. Ő az alakuló ülésre Szerb Antalt hívta meg, szánta jegyzőnek. Szerb Tóni anélkül, hogy személyesen ismert volna, engem ajánlott maga helyett, s valóban, 1949-ben történt feloszlatásáig munkásságom szervesen összeforrt a Társaságéval előbb mint jegyzőnek, majd hamarosan mint ügyvezető alelnöknek... [...] Az Esztétikai Társaság Pesten tartotta üléseit, itt jelent meg folyóirata, az *Esztétikai Szemle*, s miután az elnök, Mitrovics Gyula Debrecenben volt professzor, s ott lakott, a Társaság postája az én címemre jött, rám hárult az *Esztétikai Szemle* szerkesztése, valamint az előadások megszervezése, adminisztrálása is. A Társaság működése nehezen indult. Erősen élt még épp művészszerető körökben a régebbi, normatív, pszichológiai esztétika vas- kalapos, meddő okoskodásaival szemben az idegenkedés, csak nehezen törte meg a jeget, nyerte meg a bizalmat az új, értékbeállítódású, kultúrfilozófiai korrektívumokkal dolgozó művészet-szemléletmód. De megnyerte. A legkülönbözőbb szellemi és művészeti irányok képviselői kapcsolódtak azután kész- ségesen a Társaság munkásságába.”²³³

Az esztétikai szakosztály, később Esztétikai Társaság felolvasóüléseire általában havonta került sor, eleinte az Apponyi Poliklinikán, majd a Fészek Klub előadótermében, végül az egyetem bölcsészeti kara adott otthont a rendezvényeknek. Mitrovics tekintélyét és tudományos szervező munkájának elismerését mutatja, hogy az esztétikai szak-

²³² Dénes Tibor (1935): *Esztétika és műszeret. Esztétikai Szemle*, 44.

²³³ Baránszky-Jób László (1984): *Pályám emlékezete*. In *Uő: Teremtő értékelés*. Budapest, Magvető Kiadó, 544–546.

osztály 1936. május 24-én már egy vidéki ülést is tartott, éppen Debrecenben. A havonta szervezett üléseken a filozófia, a pedagógia, az irodalomtörténet jeles kutatói, az akkor megszületőben lévő színháztudomány első művelői tartottak előadásokat. Azért érdemes néhány előadót és előadáscímeket megemlíteni, mert így Mitrovics kapcsolati hálójára is fényt deríthetünk, megláthatjuk, hogy ez a vidéki professzor a főváros szellemi elitjének legkiválóbb képviselőit tudta mozgósítani. Ekkorra természetesen már Mitrovics is kinőtt a régi „vidéki professzor” skatulyából, s éppen az Esztétikai Társaság kapcsán is meg a képzőművészeti élet különböző eseményei, az egymást gyors ütemben követő kiállítások kapcsán egyre gyakrabban utazott a fővárosba. A nevesebb előadók és felolvasásaik a következők voltak:

Marczell Mihály: Esztétika és pedagógia

(1936. március 10.)

br. Brandenstein Béla: A metafizika szerepe az esztétikában és Pauler Ákos esztétikája (Esz. Szemle 1936/1., 14–23.)

Mester János: Gentile esztétikája

(1933. december 2.)

Kozocsa Sándor: Esztétikai szempontok a mai magyar irodalom kritikájában

(1934. március 20.)

Németh Antal: A színház esztétikájának alapproblémái

(1934. április 24.)

Makkai Sándor: Esztétikum és religiózum

(Esz. Szemle 1936/1., 1–13.)

Prahács Margit: Zeneesztétika és pszichológia

(Esz. Szemle 1936/4., 161–173.)

A debreceni pedagógiaprofesszor szereplése az 1936-os Felsőoktatási Kongresszuson

Mitrovics Gyulát saját szűkebb szakterületein kívül – mint egyetemi professzort – a felsőoktatás, ezen belül a tanárképzés alakulásának kérdései is élénken foglalkoztatták. Részt vett és három témához hozzá is szólt az 1936-os Országos Felsőoktatási Kongresszuson. Megjegyzéseiből kiderül, hogy ő is – sok kollégájához hasonlóan – elégedetlen volt a tanárjelöltek elméleti pedagógiai felkészítésének akkori rendszerével és a tanárképzés gyakorlati oldalával is. A következőképpen fogalmazza meg az általa is vázolt áldatlan helyzet jobbítására kidolgozott javaslatát:

„Azért a mainál szervezettebb kapcsolatot tartanék szükségesnek a gyakorló középiskolák és az egyetem pedagógiai tanszéke között; valami olyanfélért, aminő a klinikák és a klinikus professzorok között van. Az, hogy ez a tanszék számára munkatöbbletet jelent, akadály nem lehet. A precedens is megvan rá, a

rövid ideig működő kolozsvári gyakorlóiskolában, melynek megszervezését a minisztérium közvetlenül Schneller professzorra bízta. Ő külön tantervet dolgozott ki erre a célra.”²³⁴

Ugyanezt a gondolatot támasztja alá a Németh Gyula professzor előadása²³⁵ által felvetett problémákhoz fűzött véleményében:

„A tanárképzés szükséges továbbfejlesztését jelentené az, ha a gyakorló középiskolák pedagógarchája az egyetem pedagógiatanára lenne. Ez a bensőbb kapcsolat biztosítaná azt, hogy a tudományos és az elméleti vizsgálatok eredményei kellő időben átmelessenek a középiskolai gyakorlatba. Az is kívánatosná tenné ezt a bensőbb kapcsolatot, hogy a gyakorló középiskola ne dolgozzék más irányban, mint a pedagógiai tanszék.”²³⁶

Mitrovics ezen a tanácskozáson konkrét javaslatot is tett a tanárképzés korszerűsítésére. Előadta azt az elképzelését, mely szerint a négy év tanulmányait lezáró tanári szakvizsga után

„...két teljes szemeszter jusson még az egyetemen a filozófiai és pedagógiai tárgyak zavartalan tanulmányozására és az azokban való elmélyedésre, és csak ezután következzenek, mint a tanárképzés hatodik esztendeje, amelynek megrövidítésére a katonai szolgálat jogot nem adhat, a középiskolában való gyakorlati képzés”.²³⁷

Ugyanezt az elgondolását közölte a *Magyar Paedagogia* hasábjain is.²³⁸ A tanítóképzés ügyének tárgyalásakor a képzés felsőfokúvá tétele mellett tette le a voksát. Mitrovics úgy gondolta, hogy a porosz példa, az érettségire épülő kétéves tanítói szeminárium, nálunk is megvalósítható lenne. Az alábbi érvekkel támasztotta alá elgondolását:

„Ez csak egy évvel jelentene hosszabb tanulmányi időt a mainál, viszont hozzájárulna az egyetemek túlnépesedésének a csökkentéséhez, úgyszintén az állástalan okleveles tanítók számát is szűkebb korlátok közé szorítaná. Költségvetési akadályai nem volnának, mert a tanítóképző-szemináriumok fenntartása nem kerülne többre, mint a mai tanítóképzőké; sőt, minden valószínűség szerint megtakarítást eredményezne.”²³⁹

²³⁴ Mitrovics Gyula hozzászólása. In Mártonffy Károly (szerk.) (1937): Magyar felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus munkálatai. III. kötet (a továbbiakban: OFK jegyzőkönyve), Budapest, k. n., 101–102.

²³⁵ Az előadás címe a következő volt: A bölcsészkarai oktatás és a középiskolai tanárképzés reformja. Szövege a kongresszus jegyzőkönyvében olvasható. OFK jegyzőkönyve, III. kötet, 11–24.

²³⁶ Mitrovics Gyula hozzászólása. OFK jegyzőkönyve, III. kötet, 53–54.

²³⁷ Uo., 52–53.

²³⁸ Mitrovics Gyula (1937): A tanárképzés reformja. *Magyar Paedagogia*, 225–246.

²³⁹ Mitrovics Gyula hozzászólása. OFK jegyzőkönyve, III. kötet, 112.

Mint a hazai tanítóképzés történetéből ismeretes, a Mitrovics által is támogatott terv kivitelezése ugyan 1938-ban zöld utat kapott a „líceum-akadémia” szerkezetre épülő (kétfokozatú) tanítóképzés koncepciójában, de aztán a háborús időkben lehetetlenné vált a reform megvalósulása.

Mitrovics Gyula rektori tevékenysége

Mitrovics Gyula a nyugalomba vonulása előtti utolsó aktív professzori évében kapta meg a rektori méltóságot. Az irányító szerep nem volt ismeretlen a számára, hiszen már a miskolci felsőbb leányiskola igazgatójaként is bizonyította vezetői képességeit, valamint az egyetemen az 1923/24-es tanévben a bölcsészkar dékáni tisztét is betöltötte. Rektori éve mégis súlyos küzdelmek, problémák elé állította, hiszen mind a magyar belpolitika viharai, mind az akkori felsőoktatás átalakulási próbára tették a hazai egyetemek vezetőit. A Felvidék és Erdély egy részének visszatérése, valamint a kolozsvári egyetem személyi állományának megerősítése új kihívást jelentett az akkori magyar tudománypolitika számára. Sokan hangoztatták, hogy öt egyetem sok egy ekkora ország számára, s ezért az újabb alapítású egyetemeknek le kell mondaniuk valamely fakultásukról vagy intézetükről a „felsőoktatás körében eddig is felpanaszolt túltengés” megszüntetése érdekében. A debreceni egyetem bölcsészeti kara öt természettudományi tanszékét veszítette el. Mitrovics mint rektor memorandumot szerkesztett a megszüntetéssel fenyegetett természettudományi tanszékek megmentése érdekében. A memorandumban²⁴⁰ hangsúlyozza, hogy eddig is a debreceni egyetem látta el a Tiszántúl protestáns középiskoláit matematikát és más természettudományi tárgyakat oktató tanárokkal. Mitrovics ebben a felterjesztésben kiemelte azt a tényt is, hogy a debreceni egyetem a törvényben előírt székhelyén fejti ki tevékenységét, szemben a provizórikus jellegű pécsi és szegedi egyetemmel, utalva ezzel arra, hogy nem lehet ugyanazzal a mércével mérni a debreceni univerzitást, mint a többi vidéki egyetemet. Az öt természettudományi tanszék megszüntetése – nézete szerint – megnehezíti a szükséges tanári succrescentia biztosítását ezen a területen.

Mitrovics memoranduma, reális helyzetértékelése és kiváló tárgyalóképessége, valamint az egyetem akkori tanárainak sikeres „lobbija” mégis eredményezett legalább egy kompromisszumos megoldást a kialakult helyzetben. Mitrovics így emlékezik meg erről a „félmegoldásról” év végi rektori beszámolójában:

„Megmozdulásunkra válaszul meghívást kaptunk a VKM-be szeptember 24-re, amikor is jelen voltak még részünkről Vay László báró képviselő és egyházkerületi főgondnok, Lossonczy István főispán és Kölcsey Sándor polgármester. A miniszter Ur Szily államtitkár Ur jelenlétében közölte velünk a kormány

²⁴⁰ Dr. Mitrovics Gyula beszámoló jelentése (1941). In A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem évkönyve az 1940–41. tanévről. Debrecen, Debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetemi Nyomda, 134–137 (a továbbiakban: 1940/41-es egyetemi évkönyv).

változhatatlan döntését, hogy le kell mondanunk a természettudományi tanszékekről. Kifejezték a kormánynak azt a felfogását, hogy Debrecen hozza a legkisebb áldozatot, mert Pécsnek és Szegednek egy-egy egész fakultásról kell lemondania, míg mi a bölcsészeti karnak csak öt tanszékét veszítjük el átmenetileg az egyöntetűség kedvéért. Hiábavalónak látszott ezzel szemben a jelenlévők érvelése, mert mint jelezték, a kormány álláspontja változhatatlan. Reménytelen helyzetben terjesztettem elő javaslatomat. Ennek lényege az, hogy térjünk vissza ismét a természettudományok tanításánál átmenetileg ahhoz a gyakorlathoz, amelyen ennek a szekciónak a működését megbízott szakelődök bevonásával 1924-ben megindítottuk s a természettudományi rendes tanárok kinevezéséig fenntartottuk. Most is, mint akkor, rendelkezésünkre áll az orvosi kar két természettudományi tanszéke és jeles előadók, mint akkor, úgy most is szívesen jönnek segítségünkre. Ez a megoldás nem ütközik a kormány elhatározásába, mert, bár fájdalommal, az öt tanszékét tényleg nélkülözzük és a munka, valamint a tanárképzés az eddigi keretekben mégis tovább folytatható. Ezt a javaslatot a Miniszter Ur elfogadhatónak találta. [...] Ezzel sikerült megmentenünk egyetemünkön a természettudományi szakok működésének a folytonosságát, annyival is inkább, mert a kormány jóindulatú támogatásával biztosította az átmenetileg szünetelő tanszékek felszerelésének és intézményeinek a fennmaradását és fejlesztését.”²⁴¹

Mitrovics székfoglaló rektori beszédében, amely a *Magyar Paedagogia* 1940-es évfolyamában is megjelent,²⁴² a nevelési gyakorlat és a neveléstudomány kapcsolatáról érkezett. E beszédében rövidre fogva saját pedagógiai rendszerét és annak alapfogalmait is ismerteti. A rektori székfoglaló alkalmát is megragadja tehát, hogy kifejthesse: szerinte az ideális nevelői cél a tiszta humanitás megvalósításának segítése. A pedagógia feladatának meghatározásakor Spranger megállapítására támaszkodik, aki összefoglaló szerepet szánt a pedagógiának a többi tudomány mellett. A professzorokkal szemben megfogalmazott elvárások megváltozását, a kor követelését a következőképpen mutatja be:

„A régi neveléstudománynak az a felfogása, amely feladatait jobbára csak a gyermekkel és a korai ifjúsággal szemben írta körül, kell hogy egyetemi vonatkozásban is engedjen a fejlődésnek; azért kell, hogy az egyetemi tudományos munka is egészüljön ki nevelői munkává és az egyetemi tanár is a tudóstól a nemes és nagyvonalú nevelői egyéniség teljességéig. A társadalom korábban az egyetemi professzortól nem várt egyebet, mint tudományos előadásokat, esetleg a tudományos gyakorlatok irányítását; ma azonban várja – és jogosan várja – az egyetemes lelkeség magasrendű értékeinek kisugárzását is.”²⁴³

Mitrovics rektori kötelességei közé tartozott a frissen szigorlatozott doktorjelöltek felavatása. Doktoravatások – az akkori gyakorlatnak megfelelően – szinte két-három

²⁴¹ Dr. Mitrovics Gyula beszámoló jelentése. In 1940/41-es egyetemi évkönyv, 148–149.

²⁴² Mitrovics Gyula (1940): Neveléstudomány és nevelés. *Magyar Paedagogia*, 348–355.

²⁴³ Mitrovics Gyula egyetemi ny. r. tanár, e. i. Rector székfoglaló értekezése. In 1940/41-es egyetemi évkönyv, 15–16.

hetente voltak a négy kart magába foglaló intézményben. Az 1940/41-es tanévben két kormányzógyűrés doktoravatásra is sor került: 1940. október 28-án Pankotay Ella részesült ebben a kitüntetésben, 1941. május 3-án pedig ifj. Bacsó Jenőt és ifj. Vásáry Istvánt (mindketten jogászok) és Bozóky Máriát (bölcész) avatták sub auspiciis Gubernatoris doktorrá.

Mitrovics Gyula doktoravatásokon elmondott beszédei sok esetben direkt politikai tartalmúak voltak, de saját pedagógiai felfogását is sejteti bennük. Az 1940. október 19-én elmondott avatási beszédében például az alábbi módon hangsúlyozta az érzelmi kultúra fontosságát:

„A doktorság tudományos rendfokozat; doktorrá avatásukat tanulmányi előmenetelükkel érdemelték ki... Ne felejtsek azonban, hogy a tudás csak egyik eszköze a társadalmi és művelődési evolúciónak; aminthogy csak egyik tényezője magának a kultúrának is. Az értelmi kultúra érzelmi életünk nemessége és mélysége nélkül kormány és delejtű nélküli hajósává tesz bennünket az élet tengerének. [...] Hányszor találkozunk magas intelligenciájú egyénekkel az életben, akiktől mégis húzódoznunk kell, mert életük finomságának a hiánya megfosztja őket értelmük élesre fent pengéjének a kardhüvelyétől.”²⁴⁴

Az esztéta rektor egy avatóbeszédében a művészet lélekemelő hatásáról is szólt, s ezek a szavai tökéletesen összecsengenek azokkal a megállapításokkal, amelyeket neveléstudományi alpművében a tiszta humanitás eléréséről és ezzel kapcsolatban a művészet szerepéről megfogalmazott. Az 1941. május 2-i doktoravatás ünnepeltjei a következő gondolatokat kapták szellemi útravalóul az őket avató rektortól:

„Ha az élet értelmét és célját keressük, azt aligha találjuk meg másképen, mint magasabbrendű szellemiségünk kifejlesztésében, mivel éppen ez a szellemiség emeli emberi nemünket az állatvilág fölé. Ennek lényege pedig birtokunkbavétele mindannak – éspedig a gyakorlati felhasználhatóság határain is messze túlmenően – aminek felismerésére és megállapításra csak képes az emberi elme. [...] Ez a magasra felcsigázott értelmi munka nem elégíti ki egymagában szellemünket, amely alkotni vágyik s alkotásaiban gáttalan és hiánytalan érvényesülésre törekszik. Az adottságok gátlásaitól magát megszabadítva, saját képére teremti újjá a világot művészetében. Azért a művészet az emberi szellem legtökéletesebb kifejezése s pihenni vágyódásában legfőlemlőbb, önmagához legméltóbb rekreációja.”²⁴⁵

Mitrovics egyik beszédében arra is figyelmeztette a frissen avatott doktorokat, hogy ne fejezzék be megkezdett tudományos tevékenységüket a disszertáció megvédése után, hanem kapcsolódjanak be valóságosan is a tudományos élet vérkeringésébe. Abban a korban, amikor a felavatott bölcészdoktorok legnagyobb részének első és utolsó tudományos tanulmánya a doktori értekezése volt, Mitrovics szavai szokatlanak tűnhetnek. Buzdítását a következőképpen fogalmazta meg:

²⁴⁴ 1940/41-es egyetemi évkönyv, I. 72.

²⁴⁵ 1940/41-es egyetemi évkönyv, I. 79.

„Egyetemünk most lefolyt ünnepies cselekvésével elismerte az Önök felkészültségét és képességeit a tudományok művelésére és a köz szolgálatára. Ezzel megnyílik Önök számára a közélet kapuja. Azonban a képesítési formula birtokában is érezniök kell, hogy szellemi életükben, melynek folytonosan fölfelé kell haladnia, ez csak az első lépcsőfok; nem zárókö tehát, hanem elkötelezés lelki értékeik kiépítésére és szakadatlan gyarapítására. Itt nem lehet pihenés és megállás.”²⁴⁶

Az 1941. február 8-i beszédében a tudományegyetemek szerepéről, feladatáról elmélkedik röviden:

„A tudományegyetemek a legkülönbözőbb élethivatások számára készítenek elő. Közel évezredes fejlődés eredménye, hogy fakultásokba csoportosulva csaknem valamennyi tudomány művelésével és tanításával foglalkoznak. ... Így lesznek a tudományegyetemek az egységes és globális világszemlélet hirdetői és képviselői. Azt példázzák mintegy, hogy a részleteket vizsgálva is a nagy egységekre kell függeszteniük tekintetünket, viszont az egyetemesség megismerése után sóvárogva is csak a részletek vizsgálásával juthatunk közelebb céljainkhoz.”²⁴⁷

Ezekben az avatási ünnepi beszédekben általában az egyetemes és magyar művelődéstörténet jeles évfordulóiról is megemlékezik. Ezt tette például az 1940. december 21-én tartott avatáson is:

„Ebben az évben ez volt az utolsó doctoravatás. Azért mielőtt ettől az esztendőből elbúcsúznánk, figyelmükbe akarom ajánlani azokat az évfordulókat, amelyeknek a most vérbe, könnybe és szenvedésekbe fulladó év tanuja volt. A művelt emberiség a könyvnyomtatás feltalálásának 500 éves fordulóját ünnepelte; mi magyarok pedig Mátyás király születésének ugyancsak ötödik centenáriumát. Nem keltett ilyen általános érdeklődést a nagy flamand festő, Rubens Péter Pál 1640 május 30-án bekövetkezett halálának az emléke, mely idő óta már szintén 300 év pergett le az idők forгатagában. Ha illő az emberi szellem kiválóságait ünnepelni, akkor leginkább a tudományok egyetemének a csarnokában nem szabad róluk megfeledkezni. Mert ha emberhez méltóan akarunk élni, akkor csak a szellem-erkölcsi értékek iránti hódolat jegyében élhetünk igazán emberül.”²⁴⁸

Mitrovicsnak a rektori méltóságból adódóan szomorú kötelességei is voltak. Neki kellett elparentálnia Csűry Bálint nyelvészprofesszort, aki a debreceni bölcsészkar egyik büszkesége volt. Mitrovics Csűry temetésén mondott beszédében az elhunyt professzortárs szorgalmát, jó értelemben vett fanatizmusát az alábbi szavakkal méltatta:

²⁴⁶ 1940/41-es egyetemi évkönyv, I. 77.

²⁴⁷ 1940/41-es egyetemi évkönyv, I. 76.

²⁴⁸ 1940/41-es egyetemi évkönyv, I. 75.

„Vállalt tudományos feladatainak a folytatása mellett a finn-ugor összehasonlító nyelvészet tanulmányozásába feküdt bele, hogy ezen a téren is méltó legyen nagy elődjéhez Pápay Józsefhez és hogy megfelelhessen hivatásának, amely nemcsak a magyar, hanem a finn-ugor összehasonlító nyelvészet egyetemi előadást is megkívánta. Mellékesen másnemű megbízásainak is eleget tett. Halála előtti hetekben végezte el a Gombocz irodalmi hagyatéka reábizott részének a feldolgozását, amit személyesen akart Budapesten Akadémiáknak átnyújtani. Azért talán nincs túlzás abban, ha azt mondom: az ő kettős tanszéke, az ő kettős feladata, amelyet mindenütt másutt két ember lát el, vált végzetévé. [...] Szervezetétől elvont minden regenerációs lehetőséget, mert úgy érezte, hogy csak így tud megfelelni minden kötelességének. Áldozatul esett önmagával szemben felállított szigorának és magas célokat kitűző hivatástudatának.”²⁴⁹

Mitrovics mondott búcsúbeszédet Huss Richárd németprofesszor ravatalánál is. Huss professzor az egyetem népszerűtlen tanárai közé tartozott: a hallgatókkal szemben éreztetett hangsúlyozott távolságtartása, a pángermán utópia folyamatos emlegetése kedvezőtlenül tette a megítélését. Mitrovics ezért arra törekedett a nekrológ megfogalmazásakor, hogy tapintatosan inkább csak tanártársa tudói érdemeiről szölgön, kutatásainak jelentőségét boncolgassa. Huss szakmai portréját így rajzolta meg a gyászbeszédben:

„Tudományos munkássága úgyszólván minden területet felölel. Szűkebb hazájának, az erdélyi szász területnek nyelvtörténete kötötte le legelőbb és legtar-
tósabban. [...] termékeny kutatásokat végzett az általános indogermanisztika terén is, kutatva a legrégebb összefüggéseket a finn-ugor s általában az urá-
altáji nyelvcsaláddal. Rómában tartott nemzetközi kongresszuson nagy sike-
rű előadást tartott az indogermán labiovelárisokról. Könyvet írt a germán név
eredetéről. – Irodalomtörténetben elsősorban a népvándorlás korának germán
irodalma érdekelte. [...] Az újabb német irodalomból a weimari genie-korszak
kötötte le érdeklődését.”²⁵⁰

A mindenkori rektor iktatta be tisztségükbe – ünnepélyes körülmények között – a megürcült vagy újonnan alapított tanszékek élére kinevezett professzorokat is. A bölcsészeti karon Mitrovics regnálása alatt kapott egyetemi tanári kinevezést vitéz Mécsáros Ede, Szabó Árpád, Paulovits István, Trombatore Gaetano és Pukánszky Béla. Pukánszky a Huss Richárd halála miatt megüresedő német nyelvi és irodalmi tanszék vezetője lett. A német nyelvi katedrára egyébként négyen is pályáztak: Jausz Béla, az egyetem német lektora, Némedi Lajos, a tanszék munkatársa, Vitéz Réz Henrik budapesti evangélikus gimnáziumi tanár és Pukánszky. Őt mint a német tanszék frissen kinevezett professzorát 1941. május 10-én köszöntötte Mitrovics a tanszékvezetői

²⁴⁹ 1940/41-es egyetemi évkönyv, I. 130.

²⁵⁰ 1940/41-es egyetemi évkönyv, 138–139.

eskütele alkalmából. Mitrovics az alábbi szavakkal üdvözölte a debreceni egyetemi tanárok testületében új kollégáját:

„...az élet veszteségei nemcsak fájdalmat ébresztenek bennünk, hanem azt a kötelességet is róják ránk, hogy az elvesztettek helyének a betöltéséről gondoskodjunk. Jelen esetben ezt a Te egyéniségednek a súlya, tanulmányaidnak a széles köre, elért eredményeid nagyon megkönnyítették. Jóllehet, érdemes társak közül kellett választanunk, ez a választás mégsem volt egy percig sem bizonytalan. Te ugyanis szerencsésen egyesítetted a német alaposítást és a komoly filológus akribiáját a magyar szellemiség igényeivel s ez utóbbiak kielégítését mindig megtalálod az előbbieké sérelme nélkül.”²⁵¹

Ebben a köszöntőben is hangsúlyozta a rektor a professzorok egyetemen kívüli szerepvállalásának fontosságát.

„Itt is várnak reánk katedráink teendőin túl más feladatok is. Egy nagy kulturális múlttal bíró város és társadalom élete mindig lüktető és nagyigényű szokott lenni. Ezt ápolni és kielégíteni itt Debrecenben már csak azért is kötelességünk, hogy egyetemünkhöz méltó környezetet teremtsünk és biztosítsuk ehhez a már meglévő értékeket is.”²⁵²

Mitrovics rektorsága idején nyert egy kiváló professzort az 1939-ben alapított Olasz Intézet Trombatore Gaetano személyében. (Előtte Renato Fleri és Lorenzo Giusso oktatta a debreceni olasz szakosokat.) Mitrovics az új olaszprofesszor beiktatásakor mondott pohárköszöntőjében az alábbi szavakkal fejezte ki az olasz kultúra iránti rokonszenvét:

„Igen, a múltban, úgy mint a jelenben és a jövőben is, együtt vagyunk és együtt leszünk az olaszokkal, akik nagyszerű tulajdonságaikkal örök dicsőségei az európai kultúrának, azt legragyogóbb egyéniségekkel és alkotásokkal ajándékozták meg és akik nélkül szegény, kifosztott és szinte elképzelhetetlen volna ez a kultúra. Az olasz géniusz az emberi szellem legmagasabb emelkedését mutatja.”²⁵³

Mitrovicsra mint az egyetem első emberére hárult a jelzett tanévben a belföldi és külföldi látogatók fogadásának feladata, a reprezentáció nyűge is. Szily Kálmán államtitkár 1941. május 2-án és 3-án volt az egyetem vendége, aki ekkor minden függőben lévő kérdéstről tárgyalt az egyetem vezetésével. A legégetőbb probléma – a szüneteltetett tanszékek – kapcsán is új, reményteljes ígéretekkel nyugtatta meg a debrecenieket. Külföldi látogatók is felkeresték az egyetemet, igaz, ilyenek inkább csak háborús

²⁵¹ Dr. Mitrovics Gyula rector beszéde Pukánszky Béla eskütele alkalmából, 1941. május 10-én. 1940/41-es egyetemi évkönyv, I. 119.

²⁵² Uo., 119.

²⁵³ Dr. Mitrovics Gyula rector pohárköszöntője Trombatore Gaetano professzornak az olasz tanszékre való beiktatásakor. 1940/41-es egyetemi évkönyv, 122.

szövegségeinkről érkeztek: 1941. május 10-én 42 német docenst fogadott az intézmény, 1941. február 21-én pedig Aldo Bizarri, az Olasz Királyi Intézetek igazgatója tisztelte meg jelenlétével az egyetemet. Bizarri az olasz kormány értékes könyvadományát is átadta az egyetem olasz tanszékének. A jeles olasz kultúrpolitikus második látogatására Trombatore Gaetano professzor beiktatása adott alkalmat.

Az 1940/41-es tanév eseményeit vizsgálva azt állapíthatjuk meg a bölcsészkar jegyzőkönyvekből, hogy amennyire józan és sikeres volt Mitrovics az egyetem egészének működését érintő kérdések megoldásában, annyira elfogult és sikertelen volt a személyi ügyek tárgyalásakor. Professzortársai több esetben is leszavazták, véleményét, javaslatait nem vették figyelembe. E tény nemcsak azt mutatja, hogy Mitrovics nem volt túl népszerű a kollégái körében, hanem azt is, hogy a rektori méltóság mögött nem állt olyan tényleges hatalom, amely segíthette volna Mitrovicsot a saját döntései keresztülvételében. A 30-as évek végének, a 40-es évek elejének professzorai rendelkeztek olyan szuverenitással, hogy a rektor koncepciójától eltérő terveket valósíthassanak meg. Ehhez persze arra is szükség volt, hogy a rektor elszigetelődjön a kollégáitól, s így elgondolásaival, az egyetemi személyi politikára vonatkozó nézeteivel egyedül maradjon a kartársaival szemben. Azokkal a kartársakkal szemben, akik a rektorban nem valóságos hatalommal felruházott vezetőt, csak inkább primus inter pares láttak, s az egyetem vezetését az alkotmányos monarchiához hasonlatosan képzelték el, amelyben a király ugyan névleg uralkodik, de nem kormányoz.

Két jelentősebb konfliktust szeretnék kiemelni e szemlélet demonstrálásaként. Az egyik a Csűry Bálint halálával megüresedett magyar nyelvészeti tanszék helyettesítése körül tört ki. Az elhunyt professzor helyetteseként szóba jöhető Papp István magántanár ugyanis ekkoriban jelentette meg a *Magyar Élet* folyóiratban *Magyar nyelvutodomány!* című szenvedélyes hangú írását, amely nem csak nyelvész körökben kavarta fel az indulatokat. Többről volt szó már egyszerű szemléletbeli nézeteltérésnél, valódi politikai csatározássá duzzadt az említett cikk körüli vihar.

Ritka eset volt az akkori egyetemi tanácsülések történetében, hogy egy adott kar professzorai a kar egyik magántanárának valamely lapban megjelent írásával részletesen foglalkozzanak, ám a debreceni bölcsészkar 1941. március 1-jei ülésén mégis ez történt.²⁵⁴ Mitrovics volt a leginkább felháborodva Papp István cikkének az állítólagos hazafiatlansága miatt, és annyit sikerült is elérnie, hogy a kar megbízta Mészáros Ede és Szabó Árpád professzorokat a heves vitára okot adó írás véleményezésével. Papp István egyébként ebben az írásában a virágzó magyar nyelvtisztító mozgalom túlzásai, vadhajtásai ellen emelte fel a szavát, s a következő kijelentést fogalmazta meg a nyelvtisztítók buzgólkodásának szakszerűségéről: „...a mozgalom hivatalos vezetői kézzelfogható bizonyítékát adták annak, hogy a magyar nyelv ügyéhez nincs meg a kellő hozzáértésük”.²⁵⁵

²⁵⁴ Bölcsészkar ülések jegyzőkönyve 1940/41. XII. rendkívüli ülés (1941. márc. 1.), 78. szám. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

²⁵⁵ Dr. Mészáros Ede idéz a jelentésében Papp István cikkéből. Mészáros jelentése az 1941. március 1-jei ülés jegyzőkönyvében található.

A nyelvtudomány mai álláspontja teljesen egybevág Papp István akkori ítéletével, hiszen az az erőltetett magyarító mozgalom, amelynek képviselői tüzzel-vassal irtották az általuk idegenszerűnek érzett szavakat és nyelvtani formákat, sok helytelen nyelvművelő babona elterjedéséért felelős. A nyelvtisztítás ügye a 40-es évek elejére politikummá vált, így érthető, hogy a hivatalos nyelvtudomány képviselőinek nagy része nem is ereszkedett le a mozgalomban való részvételig. Papp cikkét azért is találhatta kényelmetlennek Mitrovics, mert a cikk éles kritikát kapott Lazícius Gyulától, aki a bírálatban nemcsak nyelvész kollégáját támadta meg, de azt az intézményt is, amely Papp Istvánt egykor megtisztelte a magántanári címmel. Mitrovics rektor nem akarta, hogy a nemzeti szempontokat tudományos szempontokkal felülíró Papp István akár csak helyettesként is működjön egy debreceni egyetemi katedrán. Ezért került sor a cikk alapos bírálatára, felülvizsgálatára.

A két kijelölt bíráló véleménye élesen különbözött, így szinte kioltották, semlegesítették egymást. Mészáros Ede úgy vélte, hogy a Lazícius-kritika egyáltalán nem volt tárgyilagos, és Papp István cikke korántsem volt olyan veszélyes, hogy annak alapján lesújtó ítéletet kellene alkotni a szerzőjéről. Szabó Árpád ezzel szemben ellentétes bírálatot alkotott a kérdéses cikkről, nem kevés túlzással azt állította, hogy a nyelvész magántanár nemcsak a magyar nyelvtudományt járatta le írásával a művelt közönség előtt, hanem minden szellemi tudományról levonatta a konzekvenciát. Mitrovics maga is felszólalt ezután, s közölte, hogy felvette a kapcsolatot a budapesti egyetem nyelvészeivel, akik nevében Melich János nyilatkozott a botrányt okozó cikkről. Három kérdést intézett Mitrovics Melich professzorhoz, aki válaszában biztosította őt arról, hogy a pesti nyelvésztanárok egyetértenek Lazícius szigorú kritikájával, valamint azt is közölte, hogy a fővárosi kollégák sem tartják alkalmasnak Papp Istvánt sem tanszék-helyettesítésre, sem tanszékbetöltésre. Mitrovics harmadik kérdésére, amely arra vonatkozott, hogy helyeslik-e a pesti kollégák Bakó Elemér és Végh József helyettesként való alkalmazását, Melich professzor igennel válaszolt.

A pedagógus rektor idézett Pais Dezső hozzá írt leveléből is, amelyben Pais Melichhez hasonló véleményt mondott a Papp István-ügyről. Mitrovics egyébként sejtette, hogy javaslata ellenállásba fog ütközni, mert már előre közölte, hogy különvéleményét akkor is fenntartja, ha a kar többsége leszavazná őt. Ez később meg is történt. A kari ülés ugyanis az említett levelek ismertetése után megállapította: dr. Papp István cikke nem olyan tartalmú, hogy méltatlanná tenné íróját a magyar nyelvészeti tanszék helyettesítésére. Ezek után Pap Károly irodalomprofesszor javasolta, hogy a kar dr. Bartha Károly és dr. Papp István magántanárokat bízta meg a megüresedett tanszék feladatainak ellátásával, s a kar döntő fölényrel támogatta e javaslatot (11 szavazóból 9 professzor döntött úgy 2 ellenében, hogy Papp István kapja meg a tanszék finnugor nyelvészeti óráit).

Elgondolkodtató mindenféleképpen Mitrovics kudarca, mely azt mutatja, a rektori pozíció nem volt elég erős ahhoz, hogy a rektor a saját protezsáltjait juttassa akár átmenetileg is helyettesítési megbízáshoz az egyetemen.

Nem volt Mitrovics sikeresebb a tanítványai menedzselésével sem. Azt gondolnánk, legalább a kutatást támogató ösztöndíjak odaítélésére tett javaslatokban biztosított-

ták a bölcsészkar professzorai a prioritást a rektor jelöltjének, de nem így történt. Az 1941/42-es tanévre szóló ösztöndíjak odaítélésére tett javaslatok megtárgyalásakor Mitrovics jelöltje nem élvezett előnyt. Az odaítélendő támogatásokról az 1941. március 12-i XIII. rendes kari tanácsülésen döntöttek. A pedagógia professzora Lengyel Imre kérvényét támogatta, aki Pestalozzi magyar kapcsolatainak tanulmányozását tűzte ki célul.²⁵⁶ Őt kiemelten ajánlotta a filozófia-pedagógia-esztétika albizottsághoz folyamodók közül.²⁵⁷ Vele szemben Tankó Béla professzor Puskás Zoltán tanítóképző intézeti esküdtfelügyelőt és Csendes József gimn. helyettes tanárt támogatta. A kar a javaslatok ismeretében úgy határozott, hogy Lengyel Imrét és Puskás Zoltánt „aequo loco”, tehát egyenlő helyen jelöli az egyetem által felkínált ösztöndíjra, így Mitrovics embere nem lett abszolút első a támogatandók között, csupán egy másik jelölttel megosztva élvezett támogatást. Ez az adalék is azt mutatja, hogy a bölcsészprofesszorok féltékenyen őrizték játékterüket, autonómiájukat a rektorral szemben, akit nem annyira a felettesüknek, mint inkább érdekeik képviselőjének tekintettek.

A harmadik s egyben legsúlyosabb vereség a saját utódjának kijelölésekor érte Mitrovics Gyulát. Szabó Dezső professzor már az 1941. január 28-i VII. rendes kari ülésen felvetette a Mitrovics várható nyugdíjba vonulásával megüresedő tanszék sorsának kérdését.²⁵⁸ Szabó professzor e probléma intonálásakor hangsúlyozta: fontos volna, hogy Mitrovics távozása után a pedagógiai tárgyak előadásában olyan utód kövesse a professzort, aki harmonikusan folytatja az ő megkezdett munkáját. Ezzel már elkezdte finoman előkészíteni a terepet Boda István, Mitrovics jelöltje számára.

A pedagógia tanszék betöltését véleményező bizottság 1941. május 27-én ült össze. Fest Sándor és Pap Károly, akik a bizottság tagjai voltak, jól érzékelték a Mitrovics és Tankó között feszülő ellentéteket, így a szavazástól is tartózkodtak, mondván, hogy e kérdésben nem érzik magukat illetékesnek. Mitrovics ezen az ülésen olvasta fel terjedelmes elaborátumát, melyben irreálisan magasra értékelte az általa becült Boda Istvánt.²⁵⁹ Bodáról írt soraiban utalt arra is, hogy a szegedi pszichológus magántanárnak bölcséleti tárgyú munkái is vannak, s ezeket úgy említi, mint az „ő [már ti. Boda István] rendkívül gazdag tudományos apparátussal felépített tudományos gondolkodásának a biztos alapjait”. Megemlítette továbbá Boda méltatói közül az experimentális pedagógia

²⁵⁶ Bölcsészkar-i ülések jegyzőkönyve 1940/41. XIII. rendes ülés (1941. márc. 12.), 91. szám. DE BTK Dékáni Hivatal Irattára.

²⁵⁷ Lengyel Imre ebben a belföldi ösztöndíjkérelomban Pestalozzi magyar kapcsolatainak tanulmányozását tűzte ki célul. Ehhez a témához évtizedeken át hű maradt. Ennek bizonyítéka a *Könyv és Könyvtár* c. debreceni kiadványsorozat 3. kötetéből származó, alábbi című különnyomat: *Nemzedékek találkozása Pestalozzi szellemében. Adalék a Nevelési Emléklapok történetéhez Tavassy Lajos Váradi Szabó Jánoshoz intézett leveleiből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963, 141–153. Ugyancsak ezt a témát fejtegeti Lengyel a következő írásban: *Váradi Szabó János (1783–1864)*. A munkaadókatás egyik úttörője Magyarországon. In Csúry István (szerk.) (1975): *Könyv és Könyvtár X*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 85–134.

²⁵⁸ Bölcsészkar-i ülések jegyzőkönyve 1940/41. VII. rendes ülés (1941. jan. 28.), 59. szám. DE BTK Dékáni Hivatal Irattára.

²⁵⁹ Boda Istvánról meglehetősen negatív képet kapunk Sziklay László önéletrajzából. Az eredetileg francia szakos nyelvtanára – aki ekkoriban még csak magántanári „hobby” keretében foglalkozhatott pszichológiával –, így emlékezett vissza Sziklay: „Közvetlen főnököm, Boda István

jelentős magyar képviselőjét, Kempelen Attilát, aki szerint székel Kantként lehetne Boda Istvánt aposztrofálni. Hangsúlyozta, hogy Boda az 1937-es zürichi pszichotechnikai nemzetközi kongresszuson is bemutatta eddigi eredményeit. Elismeréssel nyilatkozott a Boda által indított Új élet felé című sorozatról, amelyből addig már kilenc füzet jelent meg. Különösen jelentősnek tartotta Boda azon kutatásait, amelyek a sajátosan magyar személyiségjegyek feltárását célozták meg. Mitrovics pozitív elfogultsága a bíráló minden sorából kiütközött, pontosan úgy, ahogy Karácsony Sándor munkásságának értékelésekor is világosan felismerhető volt a soraiban a saját maga által habilitált magántanár iránti negatív elfogultság. Pedagógiai nihilizmussal, módszertelenséggel, miszticizmussal vádolta Karácsonyt, s meggyőződéssel állította, hogy Karácsony elvei ugyancsak kevésbé alkalmas programot jelentenek a pedagógia tanszék betöltéséhez. Arra is célzott, hogy komoly tudományos fórum előtt nem állnak meg helyüket a Karácsony-féle fogalmi apparátussal rögzített gondolatok. A két hosszú bíráló mellett még röviden írt Borotvás-Nagy Sándor, Dékány István, Barankay Lajos, Makkai Sándor és Tettamanti Béla munkásságáról. A pedagógia nyugdíjba készülő professzora azzal a megállapítással zárta terjedelmes jelentését, hogy Boda István meghívását javasolta a megüresedő tanszékre.

Erre az elfogult bírálatra válaszul született meg Tankó Béla javaslata, amelyben szembefordult kollégájával, s kijelentette, hogy Mitrovics jóval értékén felül mutatott be egy lehetséges pályázót, a szegedi egyetemen habilitált Boda Istvánt, s jóval értékén alul becsült egy másik jelöltet, Karácsonyt. Ebben a válaszban Tankó visszautasította Mitrovics Karácsonnyal szembeni kifogásait, közölte, hogy a debreceni magántanár esetében szó sincs nihilizmusról, inkább kritikizmusról lehet helyette beszélni, a „krinein” szó eredeti értelmében, Karácsony szétválasztja a szükségest, a lényegest, a magyar észjárásban meglévő alaptörvényeket attól, ami nem tartozik bele ebbe a törvényszerű életbe. A módszertelenség vádját hasonlóképpen visszautasította Tankó, azt állítva, hogy igenis a legszigorúbb módszeresség jellemzi Karácsonyt, de ez nem a skolasztikus formai módszeresség, hanem az új tartalomhoz igazodó módszer. Végül azzal zárta a filozófiaprofesszor a fejtegetését, hogy Karácsony éppúgy megérdemelné a tanszékre való meghívás kitüntetését, mint az a személy, akit Mitrovics előterjesztése ajánl. Azt kérte ezen a május 31-i tanácsülésen, hogy a kar pályázat útján töltsék be a pedagógia tanszéket.

A történet folytatása ismert. Utójátékként meg lehet említeni azt a bizonyos *Különvélemény* c. írást, amelyet a magyar irodalom katedrájának sorsáról szóló viták idején

nem adott át a francia- és olaszórákból semmit – a németet és az angolt tanársegéd társam, Makay Attila tanította –, ellenben nekem minden egyes óráján jelen kellett lennem. Ott ültem mellette szótlánul a katedrán, és vagy unatkoztam, vagy bosszankodtam, olyan pocék módon, mechanikusan akarta a hallgatók fejébe beleverni az idegen nyelvű szöveget. Persze, magyarázkodás erre is akadt, főleg akkor, amikor én – minden óra után – elég savanyú ábrázattal vonultam ki a teremből. Egy szó kritikai megjegyzést sem fűztem a lezajlott, órának csúfolt unalomhalmazhoz. Bodát majd megütötte a guta mélységes hallgatásom miatt.” Sziklay László (2003): *Egy kassai polgár emlékei*. Pozsony, Kalligram, 412.

írt Karácsony, 1943-ban. Ebben tiltakozott az ellen, hogy a Pap Károly nyugalomba vonulásával megüresedett tanszékre a Budapesten habilitált Kerecsényi Dezsőt, s ne a Debrecenben habilitált Vajthó Lászlót jelöljék első helyen. Úgy vélte, a karnak kötelessége a saját habilitáltját támogatni ilyen szituációban. Nem nehéz kiolvasni Karácsony soraiból a saját egykori helyzetére való visszautalást, hiszen ő hasonlót élt át: vele szemben, aki Debrecenben nyert magántanári képesítést, Mitrovics a Szegeden habilitált Bodát ajánlotta.

Az említett konfliktusok ismeretében el lehet gondolkodni azon, milyen csalódásokkal hagyta ott Mitrovics az egyetemet és a rektori széket. A személyi kérdésekben folyamatosan megvétózták a véleményét a professzortársai, nem vették figyelembe az elképzelését az utódkijelöléskor sem. Ez azt is mutatja – egyebek mellett –, hogy a rektori méltóság akkoriban olyan cím volt, amely mögött nem állt komoly hatalom. Sőt: el is szigetelődhetett e méltóság viselője, ha nem volt meg benne a testületi döntések meghozatalához elengedhetetlen együttműködési készség, ha kollégái higgadt ítéletei helyett a saját érzelmeire hallgatott.

Mitrovics vereségtudatát, sértettségét jól érzékelteti az az epizód, amely egyben a rektorságának a záróakkordja is volt. Az 1941. június 9-i kari ülésen ugyanis nyugdíjba vonulása alkalmából a kar professzorainak megbízottja ünnepélyes beszéddel kívánta köszönteni a 70 éves pedagógiaprofesszort.²⁶⁰ Mitrovics azonban még a laudáció megkezdése előtt távozott az ülésteremből, s e tényt aláhúzva rögzítették a tanácsülésről készült jegyzőkönyvben. Így a laudáció az ő távollétében hangzott el. Valószínűleg ezzel a gesztussal kívánta a kollégái tudomására hozni, hogy nem tudja megbocsátani nekik a rektorsága idején tapasztalt rezisztenciát.

Érdekességek Mitrovicsról

A debreceni pedagógiaprofesszor – az ötgyerekes Fináczy Ernőhöz hasonlóan – nem pusztán elméleti síkon ismerhette a nevelés problémáit. 1897-ben vette nőül sárospataki tanártársa, Maklár Pap Miklós leányát, Ilonát. A házasságból hat gyermek született, akik közül öt érte meg a felnőttkort. Az igen tehetségesnek tartott Miklós 17 évesen hunyt el. Mitrovics emléket állított ennek a gyermekének neveléstudományi fő művében is. Így idézte fel 1933-ban a 16 évvel korábban elvesztett gyermek alakját:

„Egyik fiam még iskolás kora előtt játékfestékdobozából egy csőszkunyhót festett le egy eternitpala darabkára. Ablakát sárgás-vörössel, meszelt falát keskes fehérrrel adta vissza. Mikor ennek okát kérdeztem, nagy határozottsággal azt felelte: »Nem látod, hogy a hold világít? (a hold nem volt a képen). Akkor ilyennek látszik a meszelt fal.« »De hát miért sárgás-vörös az ablaküveg?« »Mert belől petróleumlámpa ég.« Ettől kezdve különös figyelemmel kísértem

²⁶⁰ Bölcsészkarai ülések jegyzőkönyve 1940/41. XVII. rendkívüli ülés (1941. jún. 9.), 157. szám. DE BTK Dékáni Hivatal Irattára.

próbálkozásait; később művészeknél tanult rajzolni, olajjal és vízzel festeni és rendkívül gyors haladása nagy feltűnést keltett szakkörökben, míg egy korai diabetes tizenhét éves korában jogos reményeinktől meg nem fosztott.”²⁶¹

A többi Mitrovics gyermek a középosztály fiai által akkoriban legkedveltebbnek számító pályákat választotta: ifj. Mitrovics Gyula (sz. 1898) pl. orvos lett, egy rövid ideig egyébként „a gyógyszerészeti intézet gyakornoka, tanársegédje volt”,²⁶² Mitrovics Tibor (sz. 1903) pedig jogi pályára ment, „a debreceni ügyvédi kamara választmányi tagja (1942–1944)”²⁶³ volt.

Mitrovics Gyula életének és egyetemi, valamint egyetemen kívüli munkásságának ismertetését egy különleges adattal szeretném zárni. Kevesen tudják, hogy Mitrovics professzor a szépirodalomba is bekerült, az általa koordinált kísérleteket egy magyar író is megemlítette egyik regényében. A magyar irodalomban nem ritka jelenség, hogy íróink egy-egy egyetemi tanár alakját vagy környezetét ábrázolják a műveikben. Szabó Dezső több pesti egyetemi tanár alakját belopta a *Segítség!* című regénybe, és Makkai Sándor is elég felismerhetően megjelenítette Schneller István professzort a *Holttengerben*.

Mitrovics professzort és kísérleteit Szabó Magda, a debreceni író nő örökítette meg legutolsó regényében, a *Für Elisében*. A következő részlet tudósít a regényben Morvay professzorként említett Mitrovics vizsgálatáról:

„Még friss volt az év vége felé bekövetkezett nyilvános megaláztatásom emléke: a nemrég megnyílt Egyetem Pedagógiai Tanszékének gyakorló gimnáziuma voltunk, nem sokkal a záróvizsga előtt egy napon körlevéllel jött be az osztályba az altiszt. Milánó²⁶⁴ közölte, az Egyetem Pedagógiai Tanszéke bizonyos kísérlet céljából berendeli a hatodik osztályt a hét pénteki napján az egyetemre, hogy a tanárnak készülő ötödéves hallgatók elvégezzenek rajtunk és velünk bizonyos vizsgálatokat. Az osztály az intézetből közösen indul el, együtt lép be az egyetem kapuján, ott felvezetik ismeretlen célú kísérleti munka elvégzésére a Pedagógiai Tanszékre, tessék méltón viselkedni. Mikor kiérkeztünk, mind a negyvenkettőnkkel külön foglalkoztak, külön helyiségben, elég soká került ránk a sor, Cilivel untuk, amikor valakivel végeztek, azt kivezettek az egyetem elé, ne közölje a még nem ellenőrzöttekkel, mi a feladat lényege. Valami izgalmasat vártam, szokatlant, de nem történt semmi izgató. Megvilágított nagy üvegcsövön egymás után, változó sebességgel először két-, majd háromjegyű számmal ellátott cédulák zuhogtak alá, később számok helyett összefüggéstelen, szavakat sem eredményezhető betűk hulltak villámsebessen. Meresztettem a szemem, de csak a kétjegyű számokból álló egységek egymásutánját bírtam megjegyezni, a háromjegyűeket nem, ellenben nem volt az a legértelmetlenebb betűkombináció, amit meg ne jegyeztem volna. Utóbb közölték, ne válasszon

²⁶¹ Mitrovics (1933): i. m., 192.

²⁶² Kovács I. Gábor (2017): i. m., 421.

²⁶³ Kovács I. Gábor (2017): i. m., 421.

²⁶⁴ Így nevezte a regényben az özv. Koncz Aurélné Karácson Ottilia alakjáról mintázott igazgatónőt a szerző.

reáliát igénylő pályát, aki nem jól reagál a számkísérletekre és fordítva, akinek a betűhalmaz nem marad meg az emlékezetében, az kerülje a humán foglalkozást. Kérdeztetek is egyébként, mit szeretünk olvasni, egyáltalán szívesen olvasunk-e, s ha igen, jelenleg vagy mostanában például mit.”²⁶⁵

Ezen a ponton kerül bele a történetbe Morvay professzor, aki a vizsgálatok elvégzése után levelet intéz a Dóczy igazgatónőjéhez, s közli benne, hogy az egyik diáklány nem vette komolyan az olvasmányaira vonatkozó kérdést, mivel gúnyos, semmiképp sem hihető feleletet adott rá, azt állította ugyanis, hogy kedvenc olvasmánya az Aeneis. Az osztályfőnök és a latintanárral azonban kiállnak a hazugsággal megvádolt hatodikos leány mellett – akit Szabó Magda saját magáról mintázott –, így elhárul a feje fölül az egyetem pedagógiaprofesszora által megfogalmazott vád. Úgy gondolom, nem hihető, hogy éppen az a Mitrovics Gyula, aki olyan sokat tudott a tehetséges gyermekek lélektanáról, kétkedett volna egy hatodikos diáklány szavaiban, s ráadásul még be is vádolta volna őt levélben az iskola igazgatónőjénél. Ez a részlet feltehetően az író fantáziájának terméke, bár kétségkívül jól illeszkedik a regénybe, amely (többek között) azt ábrázolja, hogyan nyomják el a társai közül messze kiemelkedő, tehetséges fiatal lányt a konzervatív szellemű iskolában.

A regényben ismertetett történet egyébként – a professzor vádaskodó levelét kivéve – valóban megtörtént eseményt idéz fel. Ezt onnan tudjuk, hogy Szabó Magda az *Új Írás* folyóirat Pályám emlékezete című sorozatában is megemlítette életének ezt a fájdalmas epizódját, méghozzá a következő mondatokban:

„Ha a háború el nem pusztította őket, meg kell lenniük a Debreceni Egyetemen valahol azoknak a pszichológiai felmérési eredményeknek, amelyeket osztályunkról készítettek az akkori tanárjelöltek. A kérdőív arra a kérdésre, mi a kedvenc könyvem, hatodik gimnazista koromban azt írtam be, az Aeneis. A tesztlapokat átfutó tanársegéd úgy nézett rám, mint egy undok bogárra, pedig az Aeneist úgy élveztem, mint egy regényt, és akkor éppen a hatodik énekét próbáltam dramatizálni. Ha nincs az osztályfőnököm, aki igazolja, feltelezhető rólam, hogy így van, mert sajtóságos olvasmányaim és szórakozásaim vannak, rosszul járok a tesztek kiértékelésénél. Így csak azt közölték az iskolámmal, atipikus vagyok és kategorizálhatatlan.”²⁶⁶

²⁶⁵ Szabó Magda (2002): Für Elise. Budapest, Európa Könyvkiadó, 222–223.

²⁶⁶ Szabó Magda (1975): Koncentrikus körök. *Új Írás*, 119 („Pályám emlékezete” sorozat).

Pedagógiai disszertációk és kutatások a debreceni egyetemen a 20-as, 30-as években

Gondoskodott-e Mitrovics valódi szakmai utánpótlásról?

Az egyetem pedagógia tanszékéhez kötődő kutatócsoport már Mitrovics Gyula professzor idejében is működött Debrecenben, ezalatt elsősorban azt a tudományos segédzsemet értjük, amelyre a kísérleti lélektani irányzat iránt elkötelezett professzor a vizsgálataiban támaszkodhatott. Jelentős eredményként könyvelhető el e kutatócsoport történetében, hogy a harmincas évek nehéz körülményei között is, amikor minden egyes gyakornoki státuszért komoly küzdelmeket vívtak egymással a bölcsészkar professzorai, Mitrovics több tanársegédi és gyakornoki állást ki tudott harcolni tehetséges tanítványai számára. De nemcsak azokat a hallgatóit támogatta a debreceni egyetem első pedagógiaprofesszora, akik az experimentális pszichológia és pedagógia terén folytattak komolyabb kutatásokat, hanem azokat is, akik neveléstörténeti vagy elméleti pedagógiai tárgyú disszertáció megírását tervezték az ő bábáskodása mellett.

Németh András neveléstudomány-történeti kutatásaiból ismeretes, hogy a hazai egyetemeken ez az időszak hozta el a neveléstudomány korábbi emancipációs törekvéseinek sikerét: a pedagógia már nem kizárólagosan a tanárképzés kiszolgálója volt ezekben az évtizedekben, hanem a többi bölcsészdiszciplínával egyenrangú és értékes kutatási eredményeket felmutató tudomány, amelynek a bölcsészkarokon belüli megerősödését a vele foglalkozó kutatók számának növekedése is egyértelműen jelezte. A debreceni egyetem két világháború közötti történetében a 30-as évek közepére tehető a pedagógia tanszék presztízsének megszilárdulása, ebben az évtizedben emelkedett a legmagasabbra a pedagógiából doktorált hallgatók száma, és ekkor folyt a legintenzívebb munka a tanszékhez tartozó Kísérleti Lélektani Intézetben. Az 1930 és 1940 közötti évtizedben 18 fő választotta szigorlati főtárgyként a pedagógiát a debreceni bölcsészdoktorok közül, 38 fő pedig a melléktárgyai egyikének jelölte meg ezt a diszciplínát, noha e 38 szigorlatozó között akadtak olyanok is, akiknek a disszertációtémája közelebb állt a pedagógiához, mint a szigorlati főtárgyként választott filozófiához.

Azt nem hallgathatjuk el e helyütt, hogy egy professzor valódi sikerét az utánpótlás-nevelés területén az ő iskolájában felnőtt és nála habilitált magántanár jelentette. Mitrovics ilyen sikerrel nem büszkélkedhetett, mivel mindkét magántanára, az 1925-ben habilitált Szelényi Ödön és az 1934-ben habilitált Karácsony Sándor is kész

tudósként jelentkeztek nála, kiforrott eszmékkal, szilárd meggyőződéssel. Egyik sem volt hajlandó csatlakozni a kísérleti lélektanra épülő pedagógia híveihez és műhelyéhez. Szakmai autonómiájukat a habilitáció után is megőrizték.

Itt kell megjegyeznünk azt, hogy igazából a két magántanár közül egyik sem Mitrovicshoz ragaszkodott, amikor a debreceni egyetemtől kért venia legendit. Szelényi előtt bezárultak a pesti bölcsészkar kapui, ott megkezdett habilitációs eljárását a bölcsészkar „elfektette”, így a sértett tudós végül visszavonta a folyamodványát. Pécsre nem mehetett habilitálni, mivel rossz emlékei voltak ennek az egyetemnek a hittudományi karáról. Itt kellett volna őt professzorrá kinevezni, ahogy többi volt pozsonyi tanártársa is itt kapott katedrát, azonban az eredetileg neki szánt tanszéket – a keresztény neveléstudomány tanszékét – ellenlábasai munkálkodása következtében inkább hosszú ideig betöltetlenül hagyták, csak nehogy ő nyerhesse el. A szegedi egyetem pedagógia tanszékén azért nem próbálkozhatott, mert ott ebben az időben éppen „interregnum” volt, Schneller professzor 1923-tól hivatalosan is nyugalomba vonult (de már előtte egy év szabadságot kért magának), Imre Sándor viszont csak 1925-ben kapott kinevezést a tanszékre. Az 1923 és 1925 közötti időszakban Bartók György filozófiaprofesszor látta el a tanszék helyettesítését. Látható, hogy Szelényi Ödön habilitációs szándéka előtt mindössze egyetlen járható út maradt, s ez az út a kálvinista Rómába vezetett. A sors furcsa fintora és egyben iróniája is, hogy attól a Mitrovics Gyulától kellett befogadást kérnie, aki riválisa volt az 1917-es tanszékbetöltési huzavona idején, mivel a három pályázó közül ők ketten voltak igazán esélyesek a katedra elnyerésére. Mitrovics Gyula gálánsnak mutatkozott egykori vetélytársával szemben, s igen rövid idő alatt hozzásegítette az egyetemi magántanári cím elnyeréséhez.

Karácsony Sándornak más indítékai voltak, amikor éppen a debreceni egyetemet választotta a habilitációs eljárás színhelyéül. Számára Debrecen a magyar református öntudat mintegy térbeli kivetülése, nemes szimbóluma volt. Az ő szellemi fejlődésében a debreceni kollégium szerepe mindenképpen meghatározó volt, így nem csoda, hogy az utódintézményhez kívánt csatlakozni a venia legendi által. Őszinte szeretettel tudott írni Debrecenről. Megyercsy Béla „Debrecen-szeretete” kapcsán pl. a következő vallomást tette egy írásában:

„Amit befejezésül ideírok, az magamnak is olyan kedves és központi gondolatom, hogy már csak ezért sem bírom pontosan megállapítani, mennyi belőle igazán az övé [már ti. Megyercsyé], s mennyit szeretnék én látni belőle, esetleg csak érzésem szerint, az övének is. [...] Mindenesre többször beszélgettünk felőle, s ő sohasem mondta rá azt, hogy nem. Arról volt szó ilyenkor mindig, hogy majd ha a magyar misszió munkája az egyenesbe kerül, ha majd egyszer Debrecen igazán felelősségteljes tudatára ébred Isten szerint való rendeltetésének: ez a város lesz a középpontja (a hevítő, világító és vonzó-taszító forrása) a nagy aratásra jelentkezőknek, nem pedig Budapest. Debrecenben a magyarság is, az evangélium is: gyökeres.”²⁶⁷

²⁶⁷ Karácsony Sándor (2005): Egy magyar ifjúsági egyesületi centrum: Debrecen. In Uő: Magyar ifjúság (Tettrendszer és etika). Budapest, Széphalom Könyvműhely, 279–280.

A debreceni szellemnek ez az értelmezése volt az, amely Karácsonyt a debreceni egyetemre vonzotta. Mitrovics őt is befogadta, bár kezdetből érezte, hogy a nyelvész-pedagógus rendszere idegen az ő gondolkodásától. Viszonyuk későbbi elmérgesedéséről már egy korábbi fejezetben írtam. Az mindenestre elgondolkodtató, hogy Mitrovicsnak nem volt saját neveltje, olyan magántanára, aki mellette nőtt volna fel. Igaz, a tanítványi köre is csak a harmincas évek közepére fejlődött ki, s akkor már alig maradt 5–6 éve az aktív professzorságból. Ilyen rövid idő alatt egy frissen doktorált fiatalembert nem könnyű eljuttatni a habilitációig, pláne, ha az ifjú tudósjelölt nem is túl termékeny. Ha tovább maradhat Mitrovics a katedrán, talán elő tudta volna készíteni Zombor Zoltán habilitációját, de erre már nem kerülhetett sor. Így amikor Mitrovics-tanítványokról beszélünk, akkor csupán a nála doktorált és az ő Kísérleti Lélektani Intézetében működött fiatalokról szólhatunk. A következő alfejezetekben ezt a kört vesszük górcső alá.

Disszertációtémák és kutatási feladatok Mitrovics professzor iskolájában

A két világháború közötti egyetemi pedagógiai műhelyeket még nem jellemezte olyan határozott profil, mint napjaink neveléstudományi doktori programjait. Mitrovics iskolájában is megmutatkozott ez a sokszínűség, a kísérleti pszichológiai témájú disszertációk mellett több nevelés- és iskolatörténeti, metodikai tárgyú, valamint nyelvvel-sajátítással és gyógypedagógiával foglalkozó értekezés is készült a professzor irányítása alatt.

Számos esetben egy-egy Mitrovics által kiírt pályatétel adott ösztönzést a pedagógiai doktorátus megszerzését ambicionáló fiatal kutatóknak. 1927/28-ban és 1928/29-ben például az alábbi pályatételt tűzte ki Mitrovics az egyetemi hallgatói számára: *Első magyar folyóirataink pedagógiai törekvései 1848-ig*. Az 1932/33-as tanévben aztán ismét ezt a témát adta fel némileg átfogalmazott címmel: *Magyar neveléstudományi irodalom a szabadságharc előtt*. Csighy Sándor, a doktori védése idején nem is olyan fiatal kutató e témáról írta 1936-ban a disszertációját, tehát itt biztosan kimutatható, hogy nem ő állt kész témával a professzor elé, hanem Mitrovicstól kapta a kidolgozásra váró ötletet. Egyébként Mitrovics kiváló érzékkel tapintott rá erre a fehér foltra a magyar neveléstörténet-írásban, valóban Csighy volt az első, aki összegyűjtötte a felvilágosodás után megjelent pedagógiai témájú folyóiratcikkeket, a későbbi kutatók is (pl. Fehér Katalin) mind az ő munkáját veszik alapul a tanulmányaikban. Erre a disszertációra lentebb még visszatérünk.

Szintén több tanévben is kitzűzte pályatételül Mitrovics a *Reakciós idő és tanulmányi előmenetel egybevetése* című témát (1929/30–1931/32). Utoljára 1933/34-ben jelent meg ez a téma a pályatételek között, az előzőhöz hasonlóan némileg megváltozott címmel: *A reakciós idő pedagógiai vonatkozásai*. Ezt a témát aztán a kedvelt tanársegéd, Zombor Zoltán érlelte disszertációvá. Róla is elmondható tehát, hogy a professzor

által kiírt téma keltette fel érdeklődését a tudományos kutatás iránt. 1937/38-ban egy olyan tárgyat tűzött ki Mitrovics pályatételül, amely csak egy szűkebb kör számára lehetett vonzó, a téma címe ugyanis a következő volt: *A matematikai intelligencia pedagógiai vonatkozásai*. E témából aztán Faragó Tibor, a professzor másik tanársegéde írt sikeres doktori dolgozatot *A matematikában tehetséges tanuló* címmel. Az 1938/39-es tanév pályatétel-kiírása pedagógiából a következő volt: *Az iskolai osztály közösségi szellemének kialakítása*. Ebből a témából egy I. éves hallgató, Giday Kálmán adott be pályamunkát, s bár Giday később nem pedagógiai, hanem földrajzi tárgyú disszertációt írt, de a *Nevelésügyi Szemle* 1940-es évfolyamában megjelent egy olyan tanulmány Gidaytól (Az iskolai osztály címmel),²⁶⁸ amelynek alapjait minden kétséget kizáróan a korábbi pályamunka képezte. Az 1939/40-es tanévben egészen különleges pályatételt adott Mitrovics pedagógiából (*A különböző szuggesztív hatások szerepe a nevelésben*), ez a téma Nemes Elemér III. évfolyamos hallgatót szólította meg, egyedül ő nyújtott be pályamunkát ebben az évben. Ez a pályamunka az ő karrierjének alakulásában is szerephez jutott, mivel 1941 decemberében *Hipnotizmus – Suggestio és hipnotikus hatások a nevelésben* címmel védte meg doktori értekezését a Mitrovics vezette bírálóbizottság előtt. A rektori évében, az 1940/41-es tanévben *Sajátos pszichológiai szempontok a nőnevelésben* címmel adott témát Mitrovics azoknak a hallgatóknak, akik pedagógiai pályatételt kívántak kidolgozni.²⁶⁹ Ez a téma is egy későbbi disszertáció alapjává vált, Ravasz Gizella írt belőle doktori dolgozatot *A nőnevelés problematikája* címmel. Igaz, ő már nem Mitrovics professzornál védte meg a disszertációját, hanem Tankó Béla előtt, mivel a védeése idején az ötlet sugalmazója, Mitrovics már nyugdíjban volt. Ezek a témakiírások is jelzik, hány fiatal köszönheti Mitrovicsnak a doktori dolgozata alapötletét. Arra is akadt példa, hogy nemcsak a téma alapötlete származott Mitrovicstól, hanem a dolgozat felépítésében is a professzor egyik fő művének, A magyar esztétikai irodalom története című tartalmas összefoglalásnak a szerkezetét választotta mintának a disszertáció.²⁷⁰ Mitrovics pedagógiai rendszerének alapfogalmai, a professzor által megfogalmazott nevelési célok természetesen a legtöbb elméleti-történeti tárgyú disszertációban – többnyire a professzor fő művére való pontos hivatkozással, ritkábban anélkül – megjelentek.

Az elméleti-történeti tárgyú disszertációk közül kiemelkedik Péter Zoltán Spranger-ről írt értekezése. Péter Zoltán pályafutása 1952-ig mindenképpen sikertörténetnek tekinthető, s ebben éppen a doktori disszertációnak és különösen a páratlan sikerű védeésnek volt nagy szerepe. Péter Zoltán 1927-ben látott hozzá Nagy Miklóssal, akkori szeghalmi igazgatójával közösen Spranger híres könyvének, a *Psychologie des Jugendalters* című nagy hatású műnek a lefordításához. A fordítás során megismert

²⁶⁸ Giday Kálmán (1940): Az iskolai osztály. *Nevelésügyi Szemle*, 1. sz., 6–14.

²⁶⁹ Mudrák József (2005): Pályatételek és pályamunkák a Bölcsészettudományi Karon. In Hollósi Gábor (szerk.): Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből II. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 43–44.

²⁷⁰ Csighy Sándor doktori disszertációjában olvashatunk utalást arra, hogy mestere esztétikai alapművének beosztását választotta mintául az összegyűjtött anyag módszeres feldolgozásakor.

munka felkeltette Péter érdeklődését Spranger személye és munkássága iránt, így doktori értekezését is az ő ismertetésének szentelte. A dolgozat 1933-ban jelent meg *Spranger, a pszichológus* címmel. Az egyetemi tanulmányok és a doktori szigorlat kiváló eredménye alapján abban a kitüntetésben részesült, hogy „sub auspiciis Gubernatoris” avatták doktorrá. A doktori cselekmény ragyogó lezárása után is tovább dolgozott az eredeti témán: a sprangeri gondolatrendszer elemzését, hazai népszerűsítését változatlan szorgalommal folytatta. Ennek bizonyítéka a szegedi egyetem 1937/38-as Actáiban megjelent *Böhm és Spranger* című tanulmánya, valamint az 1941/42-es tanévben a *Protestáns Tanügyi Szemlében* publikált írása (Spranger az e világi vallásosságról). Péter Zoltán számára az érdeklődésében és publikációs tevékenységében beállt fordulat a pályáján is szerencsés változást eredményezett: 1942. szeptember elsejétől kinevezett igazgatóként állt a debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének élén. Volt alkalma előtte bizonyítani a posztra való alkalmasságát: már 1934-től ellátta a református tanárképző vezetői teendőit, sőt 1939-től pedagógiai tárgyú előadásokat is tartott a tanárképző intézetben.²⁷¹

Szintén a református egyházban teljesített szolgálatot Mitrovics egy másik, igen érdekes témáról érkező disszerense, Fónyad Imre Dezső. Fónyad, a 20-as években kibontakozó és a 30-as években virágkorát élő Soli Deo Gloria diákmozgalom egyik szellemi vezetője, 1906-ban született Szombathelyen. 1924-ben érettségizett Sopronban, az evangélikus liceumban. Egy évig a budapesti közgazdasági karra járt, majd a Theológiai Akadémia hallgatója lett. Az 1927/28-as tanévben Zürichben volt ösztöndíjas, 1929-ben avatták lelkésszé. 1929 szeptemberétől 1930 augusztusáig az SDG főtítkáráként tevékenykedett, majd 1930 szeptemberétől 1931 decemberéig a Középfokú Iskolák Missziói Bizottságának titkári teendőit látta el. 1931 decembere és 1938 júniusa között az Egyetemes Konvent missziói lelkészeként dolgozott – az SDG keretében. Ekkor szerkesztette *A mi utunk* c. diákújságot, amely a mintegy 25 000 református középiskolák számára született meg – lelki útravalóul.

Életének ha nem is a legfontosabb, de mindenesetre meghatározó mozzanata volt Debrecenben letett pedagógiai doktori szigorlata. Fónyad *Az ifjúság örök sebe* címmel írta meg doktori dolgozatát a nemi nevelés alapelveiről. Értekezése a korabeli debreceni disszertációk közül kiemelkedik: egyrészt szokatlan terjedelme, másrészt alaposága miatt. A dolgozat három fő részből áll. Az első részben a szerző magát a pubertást, a pubertás lelki jellegzetességeit vizsgálja meg a nemi nevelés szempontjából. A második részben a pubertás szexualpedagógiájának világnézeti összefüggéseit, vonatkozásait elemzi, és ismerteti a szexuális nevelés addigi történetét. Végül a harmadik részben a szexuális nevelés iskolai megvalósulásának lehetőségeiről ír. Fónyad a dolgozata középpontjába helyezett kérdésben egyfajta mérsékelt konzervativizmus álláspontját foglalja el, s fő megállapítása, amelyre egész további gondolatmenete épül, az, hogy világnézet nélkül nincs szexualpedagógia, „mert – írja – *elveink leszögezése*

²⁷¹ Már az 1939/40-es iskolai évben is tartott előadást „Az evangéliumi keresztyén nevelés alapelvei” címmel, ezt aztán az intézet megszűntetéséig szinte minden évben meghirdette. Az 1941/42-es tanévtől „A keresztyén nevelő” címmel is hirdett előadást.

nélkül a legegységibb pubertásszexuális jelenséggel szemben sem tudunk elvi álláspontra helyezkedni s ehhez alkalmazott módszerrel dolgozni”.²⁷² A szerző – református teológus – a keresztyénségben látja a legalkalmasabb vonatkoztatási rendszert a szexuális nevelés emberi teljességet szolgáló megvalósulására. Már a disszertáció bevezető fejezeteiben is közvetlenül érezhető Mitrovics pedagógiai felfogásának hatása. Fónyad Dezső ugyanis a keresztyén szemléletű szexuális nevelés irányvonalainak vázolásakor Mitrovics neveléstudományi alapművének vallásos emberképére támaszkodik. A dolgozat ezen fejezetében látszik leginkább, mennyire meghatározó egy disszertációban tárgyalt probléma elméleti háttérének kifejtésekor a disszertációt irányító professzor gondolatvilága, tudományos munkássága. Mitrovics keresztyén felfogású pedagógiai rendszere a teológus és vallásnár disszertáció számára nemcsak könnyen elfogadható volt a szemléletbeli azonosság miatt, hanem a maga idejében a legkorszerűbb konzervatív pedagógiaként is számon tarthatták – éppen kísérleti lélektani alapozása okán. Fónyad már a serdülő fogalmának meghatározásában és a keresztyén pedagógia alapfeladatának megfogalmazásában is a mitrovicsi kategóriákat és a mitrovicsi retorikát használja (erre természetesen korrekt módon ő maga is utal a lábjegyzetekben). A serdülőt a következőképpen értelmezi: „A serdülő az istenség munkatársának készülő ember.”²⁷³ Ez a definíció teljes egészében a Mitrovics-féle emberképre épül, a meghatározás kialakításakor Mitrovics rendszerét vette alapul a szerző. Ezt a mitrovicsi szóhasználattal megfogalmazott definíciót ismétli meg a disszertáció akkor is, amikor a keresztyén pedagógia sajátos nézőpontjának kijelölésére vállalkozik: „A keresztyén pedagógia első feladata tehát az, hogy a pubertásban, ennek nevelési céljában és módszerében, [az.] Isten dekrétumának teljesítésére érő ifjút lássa.”²⁷⁴ Ez utóbbi meghatározás is a mitrovicsi pedagógia alapjára, a transzcendenssel való kapcsolat kiteljesülésének segítésére utal. Fónyad Dezső a keresztyén nevelés örök eszményét az istenfiúság fogalmában ragadja meg. Ezt a fogalmat is a Mitrovics-féle pedagógiai rendszerből kölcsönzi, s a hozzá fűzött lábjegyzetben az alábbi módon fejt ki a fogalom lényegét:

„Mitrovics Gyula pedagógiájának szintén központi gondolata az istenfiúság eszménye, az az állapot, amikor az ember a pillanatok szuverenitása alól Isten szuverenitása alá kerül. A neveléstudomány alapvonalai, 64. l.”²⁷⁵

Mitrovics rendszerének másik központi fogalma a vallásos személyiség. Fónyad is ennek kialakításában látja a nevelés végső célját, szerinte a serdülőnek a „szép, jó és igaz” által felragyogtatott fényben kell – idézem – „kóstolgatni az istenséget, hogy önmagán túlnőhessen, vallásos személyiséggé váljon”. E kijelentéséhez szintén lábjegyzetet kapcsol a disszertáció szerzője, s ebben a következőt jegyzi meg: „Mitrovics pedagógiájában a vallásos személyiség az ember fejlődésének eredménye, amely felé az út a tiszta humanitáson keresztül vezet. O. c. 64. l.”

²⁷² Fónyad Imre Dezső (1933): Az ifjúság örök sebe: a nemi nevelés. Mezőtúr, Corvina Nyomda, 57.

²⁷³ Fónyad Imre Dezső (1933): i. m., 83.

²⁷⁴ Fónyad Imre Dezső (1933): i. m., 83.

²⁷⁵ Fónyad Imre Dezső (1933): i. m., 97.

Fónyad Dezső a disszertációja későbbi fejezeteiben is gyakran hivatkozik Mitrovicsra, pl. az egyéni és a szociális nevelés egyensúlyának kérdésében, vagy a lányok és fiúk nevelésének különbségeit fejtegetve. Mitrovics munkásságában való tájékozottságát azzal is bizonyítja, hogy nemcsak a debreceni pedagógus fő művéből, *A neveléstudomány alapvonalai*ból idéz, hanem utal professzorának *Az egyéni nevelés főbb szempontjai* című munkájára is, valamint a *Középiskoláink reformja* című korai, társszerzőkkel írt javaslatára. Ez utóbbiból említi például Mitrovics ajánlását az ún. osztálykönyvtárak megvalósítására vonatkozóan, amelyek a fantázia helyes táplálására hivatott könyveket tartalmaznak, s így jó mederbe terelnék a diákok olvasási szenvedélyét a pubertás azon korszakában, amikor a tanulókon kitör az olvasási láz.²⁷⁶ Fónyad Dezső később sem vált hűtlenné a pedagógiához: népszerűsítő könyvecskét írt Pestalozziról, és különösen valláspedagógiai érdeklődését mélyítette el, erre jó bizonyság két terjedelmesebb műve: a Bevezetés a diákmissziós munkába c. könyv, amelyben az SDG történetéről és módszereiről is írt, valamint a diákok számára rendezendő csendesnapokról kiadott írása, amely a vallástanárok számára készült útmutatás gyanánt.²⁷⁷

Mitrovics pedagógiai nézetei azonban nemcsak a teológus disszertációi által írt doktori dolgozatokban fedezhetők fel. Lengyel Imre azért is külön említést érdemel a Mitrovicsnál doktorált fiatalok sorában, mert rövid ideig gyakorlónak is volt a Pedagógiai Szemináriumban. Disszertációjának némileg körülményes címe: *A modern nyelvoktatás főbb tényezői a már meglévő nyelvi ismeretek (anyanyelv) szempontjából*. Ez a dolgozat azáltal is kiemelkedik a többi disszertáció közül, hogy megjelenése után három rangos pedagógiai folyóiratban is jelent meg róla recenzió. Ez az 52 lapos munka méltatást kapott a *Protestáns Tanügyi Szemlé*ben, a Szegeden szerkesztett *Nevelésügyi Szemlé*ben és érdekes módon a Katolikus Középiskolai Tanáregyesület folyóiratában, a *Magyar Középiskola*ban is. Mitrovics hatását mutatja az a tény, hogy a szerző – más korabeli, nyelvtanulásról szóló írásokkal ellentétben – az anyanyelv-elsajátítás pszichológiájának szem előtt tartásával fejt ki nyelvtanítási elképzeléseit. Azért tartja fogyatékosnak mind a grammatizáló, mind a direkt módszert, mert azok nem aknázzák ki az anyanyelvi szemléletformákban, a már meglévő nyelvi javakban rejlő „kapcsoló és elevenítő erőt”. Azt vallja, hogy mivel a gyermeknyelv, illetve a primitív néplelek első nyelvi megnyilatkozásának a formája a mondat, így a modern nyelvoktatásnak is a mondatból kell kiindulnia. A szótanulás problémája is a mondat által kínált kontextus segítségével oldható meg. A szótanulási folyamatban egyébként fontosnak tartja, hogy a nevelő figyelembe vegye a tanulók egyéni lelki struktúráját is. Lengyel Imre már dolgozata első fejezetében is, amely *A modern nyelvoktatás* célja címet viseli, Mitrovics pedagógiai rendszerére utal, annak alapfogalmait veszi kölcsön a célok meghatározásakor. Kifejti ugyanis, hogy a közvetlen célokon túl a modern nyelvek oktatása

²⁷⁶ Fónyad Imre Dezső (1933): i. m., 135.

²⁷⁷ Fónyad Dezső (1936): A csendesnapok. A református vallásoktatók számára szolgáló útmutatás tervezete. Budapest, Ref. Egy. Konvent. Fónyad Dezső: Bevezetés a diákmissziós munkába: A „Soli Deo Gloria” diákmozgalom története és módszere. Budapest, Soli Deo Gloria kiadása.

„...nagyban elősegíti a tiszta humanitás, a tökéletes emberiség legteljesebb megismerését és kiélését, aminek következtében megkönnyíti a nevelés céljának elérését, az egyének »a nemzeti társadalom szolgálatában álló valláserkölcsei személyiség méltóságára emelését«”.²⁷⁸

Lengyel a dolgozata későbbi fejezeteiben is hivatkozik Mitrovics néhány megállapítására, a szemléltetés fontosságát taglaló részben pl. a fali képek folyamatos cseréjét, állandó változtatását javasolja, s lábjegyzetben hozzáfűzi ehhez a javaslatához a következőt:

„Mitrovics Gyula figyelmeztet az e téren tapasztalható helytelen szokásra, hogy az év közben használt irodalomtörténeti fali képek sorozata egész évben ott függ a folyosó falán, s a növendékek a megszokás unottságával tekintenek rá, egyáltalán ránéznek.”²⁷⁹

Lengyel Imre tanulmányának utolsó fejezetében, amelyben az ideális nyelvtanári személyiséget körvonalazza, konkrétan is utal arra, hogy a téma kifejtésekor Mitrovics professzor gondolataira támaszkodott. Az első bekezdés végéhez illesztett lábjegyzetben ugyanis az alábbi megjegyzés áll: *„Az idevonatkozó fejtegetéseknél nagy hasznát vettem dr. Mitrovics Gyula »A nyelvtanítás pszichológiája« c. egyetemi előadásainak. 1931/32.”*²⁸⁰ Ebben a fejezetben – többek között – Lengyel arra a ma is sokakat foglalkoztató kérdésre keresi a választ, hogy milyen előnyei és hátrányai vannak a külföldről érkezett (tehát az adott idegen nyelvet anyanyelvként használó) nyelvtanárok alkalmazásának. Lengyel nem tartja a tanulási folyamat szempontjából hasznosnak az idegen anyanyelvű tanár foglalkoztatását, mivel az ilyen nyelvtanár nem élte át ugyanazokat a fejlődési fokokat, amelyeken a nyelvtanuló keresztülmegy, így nem is ismerheti azokat a nehézségeket, amelyekkel annak meg kell birkóznia. Így arra a konklúzióra jut, hogy a nevelői munka eredményessége érdekében sokkal helyesebb a nyelvtanulóval azonos anyanyelvű tanár alkalmazása, aki képes kihasználni a már meglévő nyelvi ismeretek (azaz az anyanyelvi tudáskincs) más nyelvek elsajátításában segítséget jelentő elemeit, összetevőit. Vélhetően az a gondolat is Mitrovics professzor pszichológiai tanításain alapul.

Szintén több folyóiratban ismertettek egy másik jól sikerült disszertációt, Csighy Sándor már említett dolgozatát, amely *A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései* címet kapta. Bár ez történeti munka, így a mitrovicsi pedagógia hatása nem mutatható ki benne közvetlenül, a disszertációnak mégis hatással volt a professzor életműve, mivel a dolgozat felépítésekor Mitrovics egyik munkáját választotta mintául. A disszertáció szerzője, Csighy Sándor már a negyvenes évei közepén járt (1892-ben született) és több

²⁷⁸ Lengyel Imre (1936): A modern nyelvtanítás főbb tényezői a már meglévő nyelvi ismeretek (anyanyelv) szempontjából. Debrecen–Budapest, Csáthy Ferenc R. T. Egyetemi Könyvkereskedés, 4.

²⁷⁹ Lengyel Imre (1936): i. m., 35 (78. lábjegyzet).

²⁸⁰ Lengyel Imre (1936): i. m., 49 (101. lábjegyzet).

mint 20 éve lelkészkedett, amikor 1936-ban benyújtotta értekezését Mitrovicshoz. Művében azt a gazdag tanulmányanyagot kívánja rendszerezni és bemutatni, amely a szabadságharc előtti időszakban, a XVIII. század végén és a XIX. század első felében a fellendülő magyar folyóirat-irodalomnak köszönhetően a nevelés különböző kérdéseiről megszületett. Bevezetőjében hangsúlyozza, hogy munkájában az önállóan megjelent művekre nem tér ki, csak az egyes hírlapokban, folyóiratokban elszórtan megjelent értekezéseket, cikkeket gyűjtötte egybe és értékelt. Itt említi a rendszerezés alapjául szolgáló művet is: „Az anyag módszeres feldolgozásában – írja – Mitrovics Gyula nagybecsű művét: »A magyar esztétikai irodalom története«, választottuk mintául.”²⁸¹ A szerző négy irányzatba sorolja a szabadságharc előtti pedagógiai törekvések megszólaltatóit: ír a pestalozziánusok cikkeiről, a magyar neohumanizmus képviselőinek publicisztikájáról, a pedagógiai realizmus eszméinek magyar közvetítőiről s végül Kant magyar követőinek írásait mutatja be. A disszertáció óriási gyűjtőmunkán alapul ugyan, de talán éppen az anyaggyűjtés annyira felemésztette a disszertens energiáit, hogy a dolgozatban már csak a fellelt tanulmányok ismertetésére futotta az erejéből, valódi értékelést nem ad. Az értekezésről megjelent két recenzió egymástól meglehetősen eltérő módon minősíti Csighy munkáját. Vidovszky Kálmán a *Protestáns Tanügyi Szemle* hasábjain elismerően nyilatkozik a dolgozat szerzőjének rendszerező törekvéséről, és az általa elvégzett csoportosítást világosnak és áttekinthetőnek tartja. Ennél jóval szigorúbban bírálja meg a kétségkívül jelentős anyaggyűjtésre épülő dolgozatot Wagner Ferenc a *Nevelésügyi Szemle*-ben. Wagner kifogásolja Csighy művében a rendszerezéshez választott módszertani mintát, azt, hogy a szerző számára Mitrovics esztétikatörténeti monográfiájának rendszerezési kritériumai szolgáltak példaként. Ezt az észrevételét az alábbi módon közli a recenzens:

„Elismerjük az útmutató művek mintaképpel választásának jogosultságát, de ugyanakkor megkérdezzük, hogy miért nem támaszkodott a mesternek valamely öncélú pedagógiai munkájára. Bőven buzgó forrásanyagának vizsgálatánál rá kellett eszmélnie a tárgykör alapjellegetének megfelelő módszer kiválasztási szempontjaira s éreznie kellett, bármennyire is rokontudomány az esztétika, mégis más felosztást, eltérő nézőpontot, különösen pedig velejében más előadásmódot igényel, mint a pedagógia. Egyébként kiváló példaadójának helytelen utánzásából ered könyvének legszembetűnőbb fogyatékosága: a történettudomány általános módszertani elveinek mellőzése. Ugyanis elmaradt a pedagógiai törekvésekkel egyidejű korkép-festés, ennél fogva a szóbanforgó mozgalmak századeleji (1849-ig) voltát alig képes elhiteni.”²⁸²

Wagner azzal is bizonyítja az anyagrendezés nem kellően átgondolt voltát, hogy egy-egy író az említett négy kategória közül esetenként kettőben is megtalálható, s a

²⁸¹ Csighy Sándor (1936): A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései. Budapest, Sárkány Nyomda R. T., 4.

²⁸² Wagner Ferenc (1937): Csighy Sándor: A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései. *Nevelésügyi Szemle*, 9–10. sz., 576–577.

szerző ilyen esetekben sem mondja ki világosan, hogy az adott pedagógiai író volta-képpen melyik irányzathoz is tartozik. A recenzens szerint az értekezés stílusa is kívánivalót hagy maga után, mivel „a különböző előadásmódú forrásmunkák kivonatolásai a szerző egyéni hangszínében repedéseket okoztak”.²⁸³ Végül az alábbi megállapítással zárja az ismertető a szigorú recenziót: „Kívánatos lenne, hogy értékes adatgyűjtését [a szerző] egy új, módszertanilag kifogástalanabb feldolgozásban fűzze rendszerré.”²⁸⁴

Csighy munkája – ha egyet is lehet érteni a recenzióban kifogásoltakkal – mégis megkerülhetetlen maradt a XVIII. század végének és a XIX. század elejének pedagógiai mozgalmait kutatók számára. Ezen a munkán kívül több disszertációban is ki lehet még mutatni az apró utalások formájában megjelenő mitrovicsi hatást. Ezek az utalások, tömör kijelentések (gyakran a nevelés céljának hivatkozás nélküli, de jól felismerhetően Mitrovicstól átvett megfogalmazása²⁸⁵) mind a Mitrovics-tanítványok körébe tartozás jelének tekinthetők.

Fiatal tehetségek Mitrovics mellett a Kísérleti Lélektani Intézetben

Valódi kutatócsoport akkor szerveződött Mitrovics körül, amikor megalakult a vizsgálatait számára megfelelő keretet biztosító Kísérleti Lélektani Intézet. E szervezeti egység tevékenységének tényleges kezdete ugyan csak az 1926-os évre tehető, de a bölcsészkarri jegyzőkönyvek alapján megállapítható, hogy a kar már az 1924/25-ös tanévben előterjesztette a minisztériumnak egy „Pszichológiai Intézet” felállításának tervét.²⁸⁶ Ehhez akkor a minisztérium nem járult hozzá, mivel az új intézet költségeinek fedezéséről az egyetem 1925/26-os költségvetésében nem történt említés. Mitrovics azonban nem nyugodott bele az elutasításba, és az 1925/26-os tanév elején újra kísérletet tett az intézet felállítására, azzal az indoklással, hogy a „Pszichológiai Intézet felszerelése a paedagógiai tanszék javadalmából már rendelkezésre áll és így semmiféle újabb kiadást már nem igényel”, s azt is közölte a minisztérium megnyugtatóására, hogy az intézet a további szükségleteire is fedezetet találna az öt befogadó tanszék illetményeiben.²⁸⁷ Ezután már a minisztérium sem támaszthatott kifogást az indítvány ellen, Mitrovics pedig hozzákezdhetett a frissen felállított intézet segédzemélyzetének kiválogatásához. A korabeli bölcsészkarokon (így Pécsen és Szegeden) a pedagógia tanszékek égisze alatt folytak a pszichológiai kutatások is, és a legtöbb pedagógiapro-

²⁸³ Wagner Ferenc (1937): i. m., 577.

²⁸⁴ Wagner Ferenc (1937): i. m., 577.

²⁸⁵ Példa erre Nagy József (1941): Középiskoláink a magyar nyelvvédelem szolgálatában c. disszertációja. Kolozsvár, Hunyadi Lajos Könyvnyomdája. (A célmeghatározás a disszertáció 14. oldalán található.)

²⁸⁶ Az egyetem bölcsészkarja a 415/1924–25. sz. alatt iktatott előterjesztésben kérvényezte a nevezett intézet felállítását.

²⁸⁷ Jegyzőkönyv a debreceni m. kir. Tisza István tudomány-egyetem bölcsészeti, nyelv- és történet-tudományi karának 1925. évi szeptember hó 7-én tartott I. rendkívüli kari üléséről. 3. sz. b) melléklet. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

fesszor (pl. Weszely Ödön, Várkonyi Hildebrand, Mester János, Bognár Cecil) magas színvonalon művelte ezt a társtudományt is (volt, aki egyenesen pszichológusnak vallotta magát), így természetesnek tekinthető, hogy Debrecenben is a neveléstudomány árnyékában indultak el a lélektani vizsgálgódások. Az intézet első gyakornoka Kornya Sándor lett, aki 1926 decemberétől 1927 augusztusáig állt a professzor rendelkezésére a lélektani kutatásokban, azonban őt hamar elvonta az intézeti tevékenységtől a középiskolai tanári munka, így nem vált a kutatócsoport jelentős tagjává. Ennél hosszabb időre jelentett felkészült asszisztentst a professzor számára utóda, Zilahi Ferenc gyakornok, aki három éven keresztül állt az intézet alkalmazásában.

Mitrovics volt talán az egyetlen a debreceni bölcsészkar akkori professzorai közül, aki felismerte azt, hogy a gyakornoki munkát nemcsak erkölcsi elismeréssel illene jutalmazni, hanem valamilyen csekély javadalmazás formájában is. Azon az 1928-as kari tanácsülésen, amelyen terítékre került Zilahi Ferenc gyakornoki alkalmazásának meghosszabbítása, határozottan meg is fogalmazta ezt a kívánságát. Az alábbi indoklással terjesztette a kar elé javaslatát:

„Együttal nagyon kérem a kar figyelmét arra, hogy megnevezett gyakornokunk már idáig is nagyon hasznos, sőt anyagiakban is kifejezhető értékű szolgálatot teljesített; azért nagyon méltányosnak tartanám, ha karunk méltóztatnék módot találni, ennek anyagi méltatására is.”²⁸⁸

Mitrovics mindenképpen példát teremtett ezzel a felszólalásával, mert a jegyzőkönyv tanúsága szerint az indítványt követően több díjtalan gyakornok odaadó működését is honorálni kívánták a professzorok, s ennek megvalósítására előterjesztést nyújtottak be a minisztériumhoz.²⁸⁹

Mitrovics professzor tudatosan építette fel intézetét, kénytelen-kelletlen igazodva az akkori bölcsészkar körülményes ügymenetéhez és tiszteletben tartva a többi professzor érzékenységét, megvárta azokat az alkalmakat, amelyek különösen indokoltá tették a létszám bővítést, a segédszemélyzet egyes tagjainak előléptetését. Az egyik ilyen alkalom akkor kínálkozott, amikor Zombor Zoltán pedagógiatanári állást kapott a református tanítóképzőben. Bár részidőben továbbra is megmaradt Mitrovics tanársegédének, a professzor úgy érezte, eljött az ideje, hogy másik tehetséges tanítványa, Faragó Tibor is előrébb lépjen a ranglétrán. Ezt a lépést célszerűnek tűnt összekötni a gyakornoki státuszok betöltésével. Ezért az 1936. február 28-i tanácsülésen a neveléstudomány professzora az alábbi indítványt terjesztette kollégái elé:

²⁸⁸ Jegyzőkönyv a debreceni m. kir. Tisza István tudomány-egyetem bölcsészettudományi karának 1928. június 4-én tartott XIV. rendes kari üléséről. 102. sz. (Díjtalan gyakornokok javadalmazása). Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

²⁸⁹ „Több felszólalás után a kar mély tisztelettel előterjesztést tesz a VKM úr ónagyméltóságához az iránt, hogy Ignáczy Béla, Dobó Árpád, Dékány János, Magyar Zoltán és Zilahi Ferenc díjtalan gyakornokokat odaadó működésükért megfelelő jutalomban részesíteni méltóztatssék.” Jegyzőkönyv a debreceni m. kir. Tisza István tudomány-egyetem bölcsészettudományi karának 1928. június 4-én tartott XIV. rendes kari üléséről. 102. sz. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

„Tekintetes Kar! [...] A kísérleti lélektani intézet tb. tanársegéde: Dr. Zombor Zoltán középiskolai tanár a református kollégium tanítóképző intézetében rendes tanári állást nyervén, tanársegédi teendőit csak erősen megosztott erővel végezheti. Ezért tisztelettel kérem a Tekintetes Kart, hogy mellé tb. tanársegédnek Faragó Tibor okl. középiskolai tanárt, eddigi díjtalan gyakornokomat megválasztani sziveskedjék. Ugyancsak kérem Ördögh László és Bede Lajos bölcsészettanhallgatóknak díjtalan gyakornokká való megválasztását.”²⁹⁰

A javaslatot a kar elfogadta, s így Faragó II. tanársegédként, a két harmadéves hallgató pedig gyakornokként dolgozhatott a Kísérleti Lélektani Intézetben az 1935/36-os tanév II. félévében. A segédszeméllyzettel kapcsolatban elmondható, hogy Mitrovics intézetében általában egy vagy két tanársegéd és a harmincas években már két gyakornok is dolgozott, ahogy azt Mudrák József gondosan összeállított gyakornok- és tanársegédlistája is bizonyítja. Ezt a névsort azért is érdemes itt teljes terjedelmében közölni, mert több szereplője is sikeres pedagóguskarriert futott be a későbbiekben, néhányan közülük a hazai tanító- és tanárképzés elismert alakítóivá váltak.

1. táblázat. A Kísérleti Lélektani Intézet gyakornokai 1926 és 1942 között. Forrás: Mudrák József (2006): Gyakornokok, tanársegédek, adjunktusok, intézeti tanárok, Á.D.O.B. gyakornokok és beosztott gimnáziumi tanárok a Bölcsészettudományi Karon

Gyakornok neve	Gyakornoki megbízás ideje
Kornya Sándor	1926. dec. 1. – 1927. aug. 31.
Zilahi Ferenc	1927. szept. 1. – 1930. aug. 31.
Végh László	1930. szept. 1. – 1931. aug. 31.
Bede Zoltán	1931. szept. 1. – 1932. aug. 31.
Porzsolt István	1932. szept. 1. – 1933. szept. 29.
Lengyel Imre	1932. szept. 1. – 1933. aug. 31.
Zombor Zoltán	1933. szept. 1. – 1935. aug. 31.
Faragó Tibor	1933. okt. 1. – 1935. okt. 30.
Ördögh László	1935. nov. 1. – 1938. aug. 31.
Bede Lajos	1935. nov. 1. – 1940. okt. 16.
Giday Kálmán	1939. szept. 1. – 1941. febr. 28.
Nemes Elemér	1940. nov. 1. – 1942. aug. 31.
Pelyvás-Ferenczik István	1940. nov. 1. – 1941. aug. 31.
Kupán Ibolya	1941. ápr. 1. – 1941. aug. 31.
Tibori János	1941. szept. 1. – 1942. aug. 31.

²⁹⁰ Jegyzőkönyv a debreceni m. kir. Tisza István – Tudományegyetem bölcsészettudományi karának 1936. évi február hó 28-án tartott X. rendes üléséről. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

Mitrovics iskolájában valóban teret kaptak a tehetséges hallgatók képességeik kibontakoztatására: a legkiválóbb gyakornokok, akik teljesítményükkel érdemesnek bizonyultak a professzor további bizalmára és támogatására, elnyerték a tanársegédi kinevezést. Ilyen megbízáshoz a Kísérleti Lélektani Intézet fennállása alatt csak három gyakornok jutott, részben a bölcsészkar szűkös lehetőségei miatt (ezen a karon jóval kevesebb tanársegédi állást biztosítottak, mint például az orvostudományi karon, s ezeknek az állásoknak a többsége is a „fizetéstelen” vagy „tisztelőbeli” kategóriába tartozott), részben Mitrovics szigorú szelekciója miatt. Zombor Zoltán 1935 és 1937 között, Faragó Tibor 1935 és 1939 között, Ördögh László 1938 és 1940 között látott el tanársegédi feladatokat az intézetben.

A professzor a legígéretesebb tanítványának Zombor Zoltánt tartotta, aki 1930 és 1934 között volt a Tisza István Tudományegyetem matematika–fizika szakos hallgatója. Doktori értekezését 1935-ben védte meg, ezután kapott tanársegédi kinevezést Mitrovics intézetébe. Zombor a professzor irányításával figyelemre méltó kutatásokat folytatott: átdolgozta a Sterzinger- és Roggenkampfféle figyelemvizsgálatokat. Ezenkívül újfajta módszert dolgozott ki a figyelem, az emlékezet és a lényegfelismerési képesség vizsgálatára, és koordinálta azt a kísérleti figyelemvizsgálatot, amelyet az összes debreceni középiskola négy felsőbb osztályában végeztek (az öt teszt között ott volt az általa készített és átdolgozott feladategyüttes is). Így készült el a mintegy 1600 személyről 13 000 adatot tartalmazó vizsgálati anyaga. Hozzá hasonlóan szorgalmas tanítványnak bizonyult a szintén matematika–fizika szakos Faragó Tibor. Faragó debreceni születésű volt, a református kollégium főgimnáziumában érettségizett 1930-ban. Tanári diplomát 1935-ben szerzett, de már 1933-tól foglalkoztatta a Mitrovics-műhely: először gyakornok, majd fizetéstelen tanársegéd volt a Kísérleti Lélektani Intézetben. Az 1937/38-as tanévben előadóként is szerepelt a Tanárképző Intézetben, de közben – a megélhetését biztosítandó – gimnáziumi óraadást kellett vállalnia. 1939-ben a miskolci református leánygimnázium tanárává nevezték ki. Ugyanebben az esztendőben védte meg doktori disszertációját. Zomborhoz hasonlóan később (1941-ben) ő is megszerezte az Apponyi Kollégium filozófia–pedagógia szakos tanári oklevelét. A következő évtizedeket a felsőoktatásban töltötte, matematikát adott elő különböző intézményekben, végül a Kandó Kálmán Műszaki Főiskoláról ment nyugdíjba.

Az önálló kutatásra alkalmas tanítványok támogatásának egyéb formái

Nemcsak az intézetben adott kisebb-nagyobb megbízásokkal egyengette a pedagógia valamely ága iránt érdeklődő tanítványai pályáját a professzor, hanem a minden évben kiosztott kül- és belföldi tudományos ösztöndíjak odaítélésekor is kiállt a tehetségesnek tartott hallgatói mellett. Az utókor több esetben is igazolta Mitrovics éleslátását, döntésének megalapozottságát. Jelen írás keretei között csupán egy példával van módunk igazolni Mitrovics jó emberismeretét. Az 1941/42-es tanévre kiírt ösztöndíjak elosztásakor (az 1941. március 12-i kari tanácsülésen) Mitrovics Lengyel

Imre kérvényét támogatta, aki Pestalozzi magyar kapcsolatainak feltárását jelölte meg kutatási témaként. Mitrovics a következő indokokkal támasztotta alá ajánlását:

„Ismert dolog, hogy Pestalozzi tanítványa volt Váradi Szabó János, akinek naplójegyzései újabban előkerültek, azonban ismeretlen okokból ismét eltűntek. Lengyel Imre most ezek felkutatását tűzte ki feladatául. Pestalozzi elsőágu unokatestvére Fäsi János Henrik egy időben Magyarországon tartózkodott s az ő reá vonatkozó kutatásainak eredményeit is ki akarja egészíteni s tanulmányát németre fordítva Svájcban közzétenni. Lengyel Imre mint tudományos segédmunkatársaink egyike, évek óta hasznos és nagyon derék tevékenységet fejt ki egyetemünk intézetében; ez biztosítékot nyújt arra, hogy vállalt feladatait a szigorú tudományos kritika igényeit is kielégítően fogja megoldani.”²⁹¹

Mitrovics nem érdemtelenül szavazott bizalmat Lengyel Imrének, s nem döntött rosszul, amikor kiemelten ajánlotta egykori tanítványát a belföldi ösztöndíjra. Lengyel Imre a későbbiekben a magyar Pestalozzi-recepció avatott kutatójává vált, évtizedekig hű maradt ehhez a témához, ahogy azt a későbbi publikációi is bizonyítják.

A professzor nemcsak ajánlásokkal segítette tanítványai érvényesülését, hanem olykor a kari tanács előtt is képviselte az érdekeiket. A 30-as évekbeli kari tanácsülések jegyzőkönyveinek tanúsága szerint Mitrovics több alkalommal tett előterjesztést a doktoranduszai érdekében, méghozzá az eredeti doktori szabályzatban nem szereplő szigorlati tárgycsoportosítások engedélyezését kérte a kollégáitól. Már pusztán annak ténye, hogy nem beszélt rá a nála doktoráló hallgatókat az engedélyezett tárgykombinációk valamelyikére, hanem elfogadta a szokatlan választásukat, és kész volt az érdekükben interveniálni a kari tanácsban, egyfajta jó értelemben vett flexibilitásról árulkodik. Ilyen közbenjárásra került sor például Somos Lajos doktori szigorlatra jelentkezése előtt. Somos, az egri tanítóképző intézet tanára pedagógia főtárgyból, valamint filozófia és esztétika melléktárgyakból kérte a szigorlatra bocsátását. Mivel ezt a tárgycsoportosítást nem tüntette fel az akkor érvényes doktori szabályzat, Mitrovics külön kérvényezte ennek a tárgye gyüttesnek az engedélyezését, és egyben a lehetséges kombinációk közé való felvételét is. A tanács mindkettőt megszavazta, s ennek köszönhetően 1933-tól több szigorlaton is szerepelt a pedagógia főtárgy a filozófia és esztétika melléktárgyakkal együtt.²⁹² 1939-ben tanársegéde, Faragó Tibor érdekében tett előterjesztést Mitrovics egy új szigorlati tárgye gyüttes engedélyezésére, nevezetesen a pedagógia főtárgy filozófia és matematika melléktárgyakkal való párosítására.²⁹³

²⁹¹ Jegyzőkönyv a debreceni Tisza István m. kir. Tudományegyetem 1940/1941. tanévének XIII. rendes üléséről. 91. szám. (Az ülés iratanyagában a mellékletek között található Mitrovics Gyula 1941. március 18-án kelt ajánlása Lengyel Imre számára.) Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

²⁹² Jegyzőkönyv a debreceni Tisza István m. kir. Tudományegyetem bölcsészettudományi karának 1932/1933. tanévi XIV. rendes kari üléséről. 117. szám. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

²⁹³ Jegyzőkönyv a debreceni Tisza István m. kir. Tudományegyetem bölcsészettudományi karának 1938/1939. tanévi XI. rendes üléséről. 185. szám. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

Egy vidéki doktori iskola sajátos arculata

Mitrovics doktori iskolájának jellemzőit összegyűjtve nem szabad egy fontos sajátosságról megfeledkezünk: a disszerensek előtanulmányaiból (és elkötelezettségéből) adódó erős felekezeti jellegről, a református egyházhoz való szoros kötődésről. A Mitrovics-iskola első két disszerense is lelkész volt (Varga Jenő méhteleki lelkész, majd tanítóképző intézeti tanár volt, Bodnár Gábor pedig tábori lelkész volt), de végig jelen voltak a végzős teológushallgatók és a végzett lelkészek a pedagógiai témát választó disszerensek között. (Mitrovicsnál doktorált Újszászy Kálmán, Főnyad Imre Dezső, Bucsay Mihály, Segesvári Lajos, Kiss Tihamér, Csighy Sándor, Tömöry Ödön, Pass László.) A teológusok aránya Debrecenben (a Mitrovics-korszakban) a pedagógiát szigorlati fő- vagy melléktárgyként választók körében közelítően 30%. Sem Pesten, sem Szegeden nem volt jellemző, hogy a pedagógiából doktorálók között ilyen magas arányban legyenek teológus alapvégzettségűek vagy gyakorló lelkészek.

Az, hogy Debrecenben több teológus is doktorált pedagógiából, nem speciálisan debreceni jelenség volt, igazából egy egykori kolozsvári bevett gyakorlat debreceni továbbéltetéséről, átvételéről van szó. Hogyan is nézett ki az említett kolozsvári gyakorlat, hogyan alakult ki, milyen példákkal igazolható e gyakorlat megléte?

E gyakorlat előzménye, nevezetesen az, hogy a teológushallgatókat a bölcsészkaron oktatott filozófiai és pedagógiai stúdiumok hallgatására kötelezték, az 1895-ben indult kolozsvári Theologiai Akadémia egyik alapítójának, Szász Domokosnak a nevéhez köthető. A kolozsvári Theologiai Akadémia – mint főiskolai jellegű intézmény – nem könnyű körülmények között, öt (!) tanszékkal indult el. Arra gondolni sem lehetett (pedig ez lett volna az ideális, a budapesti református teológián legalábbis így volt), hogy külön filozófiai-pedagógiai tanszéket is felállítsanak a lelkészképző intézményben. De szerencsére az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen kiváló (és ami a legfontosabb: a protestáns teológiai felfogáshoz kiválóan illeszkedő) filozófia és pedagógia tanszék is működött, mélyen protestáns elköteleződésű professzorokkal. Ezt a szerencsés helyzetet használta ki Szász Domokos, amikor a kolozsvári teológushallgatók filozófiai-pedagógiai képzését az egyetem bölcsészkarára bízta. (Ugyanezt nyilvánvalóan nem teheték volna meg a budapesti református teológián, hiszen a pesti egyetem pedagógia tanszéke nyíltan katolikus orientációjú volt.) Révész Imre a *Teológiai Önéletrajz* c. munkájában így emlékezett vissza e kolozsvári gyakorlatra:

„Az akkor a mainál hallatlanul nagyobb tekintélyű egyetemi katedrákon is ült két tanárunk, mert a fakultást megalapító Szász Domokosnak évtizedekre nagyszerűen bevált elgondolása szerint a teológusok a filozófiát és a pedagógiát a Ferenc József Tudományegyetemen hallgatták. Így lehettem szerencsés, hogy hallgathattam a máig legnagyobb magyar filozófust, Böhm Károlyt. [...] Schneller István, a pedagógus, sok tekintetben tökéletes ellenképe volt Böhm Károlynak. [...] Előadásai – abszolút ellentétben a Böhméivel (akit azonnal nyomda alá lehetett gyorsítani, pedig sohasem olvasott, mindig vázlatból adott elő!) – lehettek szétfolyók és csaknem mindig »befejezetlen szimfóniák«, de

én sohasem tudom elfelejteni a bájos kis ezüsthajú és szakállú öreget, amint a katedrán állva inkább szónokol, mint prelegál s a végén minden hallgatója szívébe igencsak belelop legalább egy szikrát a maga szent lelkesedéséből tárgya s eszményei iránt.”²⁹⁴

A teológusok számára Kolozsvárott előírt bölcsészkarfi filozófia- és pedagógiastúdiu-mok jelentőségét akkor látjuk igazán, ha észrevesszük bennük a tehetséges hallgatók tudományos fokozathoz vezető útjának egyetlen lehetőségét. A kolozsvári református teológia – mint írtuk is – főiskolai jellegű intézmény volt, nevében is csak akadémia, nem fakultás (formálisan nem kapcsolódott az egyetemhez), így nem rendelkezett tudományos fokozat odaítélésének jogával sem. A tehetséges hallgatók számára, akiket tanáraik későbbi kollégának szemeltek ki, a fokozatszerzéshez a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb utat a pedagógiai vagy a filozófiai doktori disszertáció megírása jelentette. Az úttörő ebben a tekintetben Bartók György, a későbbi filozófiaprofesszor volt, aki 1906-ban szerzett bölcsészdoktorátust *Az akaratszabadság problémája* című, több mint 100 oldalas disszertációjával. Gaal György, Bartók egyik biográfusa, így állapítja meg a Bartók doktorálásával elindult új tendenciát:

„Egy későbbi felsorolás szerint Bartók a kolozsvári teológia történetének első bölcsészdoktora. Utána 1912-ig még Ravasz László (1907), Tankó Béla (1909), Varga Zsigmond (1911) és Makkai Sándor (1912) folytatta a sort.”²⁹⁵

Ezt a felsorolást ki lehet egészíteni az 1912 után doktoráltakkal, pl. Imre Lajossal, aki 1913-ban tett doktori szigorlatot pedagógiából, vagy Tavasz Sándorral, aki 1915-ben doktorált filozófiából, ugyancsak a kolozsvári bölcsészkaron. Makkai Sándor, a későbbi neves püspök-író és debreceni teológiaprofesszor szintén a pedagógiát választotta doktori szigorlata főtárgyául és disszertációja témájául. Választásának indokairól, motivációjáról így emlékezett meg *Szolgálatom* című, 1944-ben keletkezett „teológiai önéletrajzában”:

„A vallásos nevelés és tanítás kérdései már theologusdiák koromban élenként érdekeltek, pályamunkát is dolgoztam ki a katekhétika köréből s mint említettem, vasárnapi iskolai misszióban is vettem részt. Ekkor már [1912] körülbelül fél éve készültem a filozófiai doktorátusra [a »filozófiai« jelző itt a szó tágabb értelmében értendő, ez alatt bölcsészdoktorátust ért Makkai, V. T.] s Imre Lajos barátom biztatására, aki szintén doktorátusra készült, főtárgyául a pedagógiát választottam. Professzorom, Schneller István, a személyiség pedagógiájának magyar úttörője és lelkes hirdetője volt. Értekezésem írását a nyáron, Enyeden kezdtem meg s az ott nyaraló Bartók Györggyel beszélgettem egyes részleteiről. »Bevezetés a személyiség pedagógiájába« címen tárgyaltam benne a nevelés értékelméleti megalapozását, a személyiségnek, mint a nevelés céljának alkatát, lényegét s a személyiség elvének a nevében [véltetően

²⁹⁴ Révész Imre (1996): Vallomások. In Hatházy Ferenc (szerk.): i. m., 188–189.

²⁹⁵ Gaal György (1996): Málnási Bartók György 1882–1970. In Hatházy Ferenc (szerk.): i. m., 145.

szerzői elírás, helyette értelemszerűen ennek kellene állnia: »a nevelésben«, V. T.], a növendékben és az önnevelésben való megnyilatkozását. [...] E munka közben ismerkedtem meg K. Raumer nagy pedagógiatörténetével, valamint Th. Ziegler és H. Weimer történeti összefoglalásaival. Elméleti készültségemet többek között E. Linde, R. Lehmann, Fr. Niebergall személyiség-pedagógiai műveinek, valamint O. Willmann nagy didaktikájának és Th. Ziegler nevelés-tanának áttanulmányozásával gyarapítottam.”²⁹⁶

Makkai életében egyébként nemcsak a tudományos pálya elindulásakor volt meghatározó a pedagógiai érdeklődés, tudjuk, a későbbi években is foglalkoztatták a nevelés kérdései, a 30-as években két olyan pedagógiai tárgyú műve is megjelent, amely nagy visszhangot váltott ki (Magyar nevelés, magyar műveltség, 1937, Tudománnyal és fegyverrel, 1939).

Miután bemutattuk a kolozsvári teológia sajátos gyakorlatát, visszatérhetünk a kiinduló mondatunkhoz, amelyben feltételezéseként fogalmaztuk meg, hogy a debreceni egyetemen ezt a kolozsvári gyakorlatot folytatták, vették át. A két intézmény közötti összekötő kapocs – s így e gyakorlat átplántálója – Tankó Béla volt, aki szintén teológushallgatóként ismerkedett meg a kolozsvári bölcsészkar filozófiaprofesszorával, Böhm Károllyal, hogy utána egy életre elkötelezze magát e diszciplína művelése mellett. Tankó maga is az említett módon, teológiai tanulmányok birtokában szerzett bölcsészdoktorátust, Nietzsche erkölcsi értékelése és a keresztyénség erkölcsi elvei c. dolgozatával, 1909-ben.

Az, hogy Mitrovics befogadta és doktori diplomához segítette ezeket a disszerencet, nemcsak a családi neveltetéséből és saját belső (vallásos) meggyőződéséből fakadt, hanem abból a tagadhatatlan lokális szándékból, amely az egyetem alapításától fogva fenntartotta a hittudományi kar primátusát a többi kar között, és egyben a többi kartól is szívesen vette volna azt a világnézeti elköteleződést, amely a „vezető” fakultáson folyó oktatást, lelkészképzést meghatározta. Igaz, ezt a szándékot a hivatalos nyilatkozatokban nem ismerték el, s a kortárs debreceni egyháztörténész, Fekete Károly is úgy fogalmaz – érthető elfogultsággal –, hogy a 20-as, 30-as évek kálvinista Rómájában „a teológia és az egyház nem akarta maga alá gyűrni a többi tudományt, s nem akarta rájuk kényszeríteni a saját törvényszerűségeit”.²⁹⁷ Fekete egyfajta „önmérséklettel megélt felekezeti színezetűséget” diagnosztizál a korszak helyi református sajtójában megjelent programcikknek és az egyetemi tanárok egyes kijelentései alapján. Ám ugyanő idézi Csikesz Sándor egyetemi tanár nyilatkozatát az 1929-es *Református Figyelő*ből,²⁹⁸ s ez a nyilatkozat másból sem áll, mint olyan igények, az egyház által el-

²⁹⁶ Makkai Sándor (1990): Szolgálatom. Teológiai önéletrajz 1944. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 43. (A mű 44–45. oldalán érdekes adalékokat találunk ahhoz, hogyan készült fel Makkai a doktori szigorlata melléktárgyaiból.)

²⁹⁷ Fekete Károly (2007): Adalékok a Debreceni Egyetem „református” jellegének megragadásához. In Brezsnányzky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlat. Budapest, Gondolat Kiadó, 393.

²⁹⁸ Idézi Fekete Károly (2007): i. m., 384–385. [Az eredeti cikk adatai: Csikesz Sándor (1929): A debreceni „református színezetű” egyetem. *Református Figyelő*, 2. sz., 14–16.]

várt fejleszteni valók felsorolásából, amelyek másra sem szolgálnának, csak a felekezeti dominancia stabilizálására. Ugyancsak Fekete Károly idéz az említett tanulmányában Csikesz Sándor egy prédikációjából is, s a citált mondatokból (számunkra) egészen konkrétan megnyilvánul a hittudományi kar (és a vezető helyi szellemi elit) fent vázolt intenciója. Az árulkodó idézet a következő:

„Mind a négy fakultás forduljon egy cél felé: igazságot követni szeretetben, [...] ha az ideális universitas tagja akar maradni. Mert universitas egy cél felé fordulást jelent. Ez a cél az igazság, aki mint az Örök Isten erkölcsi, hitbeli, tökéletes törvénye, testben megjelent s így szólt: én vagyok az igazság!”²⁹⁹

A Mitrovics-disszertációk alapvégzettségének, előzetes tanulmányainak ismeretében elmondható, hogy az egyetem egyik tanszékén sem valósult meg olyan mértékben (és olyan tisztán) a nyíltan nem deklarált, ám annál elevebb helyi szándék, amely nemcsak a teológiai karon, hanem az egyetem többi karán is (és leginkább a stratégiai fontosságú tanszékeken) a „kálvinizmus főhadiszállását” kívánta megteremteni. A neveléstudomány pedig (éppen a múltja, az eredete révén) alkalmas terepnek bizonyult azok számára is a tudományos munkálkodásra (legalább egy disszertáció erejéig), akik nem bölcsező előismeretek, hanem teológiai kultúra birtokában vágtak neki a tanulmányozásának.

Az emberi életpályáját – s ez a tudományos munkát végzőkre fokozottan igaz – sikerek és kudarcok olyan sorozatának is fel lehet fogni, amelyek mindegyike egy vagy több műhelyben zajlik le. A műhelyek időbeli egymásutánja, ritkább vagy gyakoribb változása, eszmei atmoszférája, szemléleti irányzatuk rokon vagy eltérő volta mint intellektuális grafikon jelzi és követi a bennük megforduló kutató pályafutásának alakulását, személyiségének változását is. A Mitrovics-műhely hatékonyságát így igazából abból lehetne lemérni, hogy az ott szerzett tudás- és tapasztalatkinccs hogyan alakította a belőle kilépők pályáivét, milyen lehetőségeket nyitott meg előttük. Mitrovics egykori disszertációi közül többen is a neveléstudomány kiemelkedő művelőivé, oktatóivá váltak: Borbély András az 50-es években került a debreceni egyetem pedagógia tanszékére, Kiss Tihamér a debreceni tanítóképzőben (és mellette az egyetemen) végzett eredményes oktatómunkát, Somos Lajos és Zombor Zoltán az egri tanárképző főiskolán tanítottak, Bujdosó Ernő ugyan matematikát oktatott a debreceni képzőben, de neveléstörténeti szakdolgozatok témavezetését is vállalta. Ördög Lajos a tanügyigazgatásban kamatoztatta a professzorától elsajátított kísérleti pedagógiai ismereteit. Az említett felsőoktatási és tanügyi karriererek azt mutatják, hogy Mitrovics egykori tanítványai közül a tehetségesebbek a számukra kedvezőtlen politikai változások közepette is megtalálták a kibontakozás lehetőségét.

²⁹⁹ Idézi Fekete Károly (2007): i. m., 393. [A szöveg eredeti megjelenésének adatai: Csikesz (1925): Az Ige (Ef 4,5). *Theológiai Szemle*, 289.]

Összegzés

A pedagógiaprofesszorrá válás útjai Mitrovics korában

Ha meg szeretnénk érteni Mitrovics életművének zártságát, hallgatagságát, egyfelől valóban a kortársak vélekedésében kell keresni az okot, akik őt esztétaként skatulyázták be. Nagyon beszédes az a megfogalmazás, ahogy Karácsony Sándor egy Imre Sándorról írt esszéjében 1928-ban a magyar pedagógiaprofesszorokat jellemezte:

„Hadd említsem még meg – írja Imrével kapcsolatban –, hogy három pályatársa közül az egyik inkább filozófus és történésze tárgyának, a másik esztétikus, a harmadik saját tudományának népszerűsítője inkább, mint művelője. Utóda az államtitkári székben filozófus volt előbb s egy idő óta kultúrpolitikus. Imre Sándor ma Magyarországon az egyetlen elismert tekintély, aki tisztán, elegyítetlenül és harmónikusán pedagógus lélek.”³⁰⁰

Karácsony ítéletét ugyan kissé sarkítottak tartjuk, de mint tudjuk, minden túlzás mélyén van valami igazság. Semelyik más bölcsész tudomány korabeli professzoraival kapcsolatban nem lehetett volna hasonlóan merész kijelentést megfogalmazni, ez is jellemzi egyébként a 20-as évek magyar neveléstudományát. Mit is mond igazából Karácsony ezekben a sorokban? Fináczyt egyszerűen történésznek tartja, Mitrovicsot esztétának, s nem éppen hízelgő a véleménye Weszelyről sem, akit (valljuk be, joggal) inkább afféle tudomány-népszerűsítőnek tart, nem pedig igazi tudósnek. Kornis Gyuláról is némi éllel jegyzi meg, hogy „egy idő óta” kultúrpolitikus csupán, de pedagógusnak őt sem nevezi. Karácsony szigorú megállapítása azt az elszomorító diagnózist hozza felszínre, hogy az egyetemi pedagógia tanszékeken valóban olyan emberek ültek, akik nem voltak száz százalékban neveléstudósok, hanem csak vagy később találták meg a szakmai identitásukat, vagy más területről „csaptak át” a pedagógiára, vagy nem is tudtak valóban súlyos és originális tudományos műveket felmutatni. Kemény vád ez még akkor is, ha tudjuk, hogy Karácsonyt gyakran elragadták az érzelmei, s hajlamos volt a szélsőséges ítélkezésre. (Később egyébként róla is rigorózus ítéletet fogalmaztak meg, méghozzá a művei tudományos értékéről.)

Ha már így nyilatkozott Karácsony a kor magyar pedagógiaprofesszorairól, érdemes részletesebben is megnézni, honnan jöttek ezek a professzorok, milyen előzmények után nyerték el az egyetemi katedrát. Egy ilyen áttekintés azért is hasznos, mert legalább a pedagógia más bölcsész tudományokkal szembeni specifikumait is világosabban láthatjuk a segítségével. A korabeli felsőoktatási rendszerben általában ötféle út vezetett az egyetemi tanszékhez, az egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezéshez, ezt az öt utat fogom most röviden felvázolni.

³⁰⁰ Karácsony Sándor (1941): Imre Sándor. In Karácsony Sándor: A magyar világnézet. Budapest, Exodus, 151. (A tanulmány eredetileg 1928-ban jelent meg a *Protestáns Szemlében*.)

1. Az illető tudós fiatalon doktorál (az egyetemi évek végén), majd ezt esetleg egy külföldi tanulmányút követi, s még ígéret csupán a tudományos pályán, amikor valamilyen szerencsés konstellációnak köszönhetően huszonévesen professzorrá nevezik ki. Más bölcsésztudományok esetében ilyen előfordult. Meltzl Hugó németprofesszor a húszas éveiben járt, amikor elnyerte a kolozsvári egyetem germanisztikai katedráját, de fiatalon lett professzor Eötvös Loránd, vagy ha már debreceni példát keresünk, Szabó Árpád klasszika-filológus. Ilyenre tehát más tudományokban – ha nem is túl gyakran – lehet példát találni, a pedagógiában viszont nem. Ez összefügg egyrészt a pedagógia gyakorlatfüggő voltával, pedagógiaprofesszorrá válni tanítási tapasztalat (akár középiskolai, akár felsőoktatói gyakorlat nélkül) valóban abszurd lett volna, másrészt abból is adódik, amit már említettem: az egyetemeken nem volt pedagógia szakos képzés, így más tudományokból, később kerültek át tudósok erre a területre. Az igazság kedvéért megjegyzem, hogy azért később előfordult a pedagógiában is ilyen eset, de már nem az általunk vizsgált korszakban. A negyvenes évek legvégén Vajda György Mihály, illetve az ötvenes évek elején Lázár György úgy kerültek a pesti egyetem pedagógia tanszékének élére, hogy Vajda a harmincas éveiben volt, Lázár (Lám Leó) pedig a húszas éveiben járt, 1950 és 1952 között (26 éves korától 28 éves koráig) volt tanszékvezető docens.

2. A professzori katedrához vezető másíkfajta utat (hazánkban ez volt a leggyakoribb) az jellemezte, hogy az illető tudósjelölt többévi (sokszor több évtizedes) középiskolai tanári munka után nyerte el (mialatt folyamatosan publikált, esetleg egyetemi magántanári címet is szerzett) az egyetemi katedrát. Ez történt Mitrovics és Szelényi esetében is, igaz, mindkettejük pályáján volt egy „közbülső fok” is, mégpedig az az időszak, amikor akadémiai tanárok voltak, tehát már a felsőoktatásban dolgoztak, ha nem is egyetemi szinten. Hosszas középiskolai gyakorlat állt azonban a későbbi időszak pedagógiaprofesszorai közül Tettamanti Béla és Jausz Béla mögött is.

3. Az egyetemi tanári kinevezéshez vezető utak között kell megemlíteni azt az utat is, amely a minisztériumi bürokráciából, a miniszteriális adminisztrációból vezetett a professzori székhez. Ebben az esetben egy tisztviselő, egy oktatásügyi hivatalnok munkáját jutalmazták az egyetemi tanári pozícióval. Ritkább esetben nem minisztériumi, hanem más oktatásirányítási szerepkörből is kerültek későbbi tudósok egyetemi katedrára. Más tudományokban is előfordult elvéve ez az eset, a pedagógiában Fináczy Ernő pályája példázza ezt a különös utat. Részben ezt az utat járta be Weszely is, hisz ő is a tanügyigazgatásból került át a pozsonyi pedagógia tanszékre.

4. A negyedik út leginkább történészprofesszorainkra, művelődéstörténészeinkre volt jellemző. Ebben az esetben közgyűjteményi állásból (könyvtári, múzeumi, levéltári tisztviselői állásból) került valaki egyetemi tanszék élére. Mivel a közgyűjteményi munka nyugalmasabb légkörű volt, mint például egy középiskolai tanári állás (és mivel nem volt olyan összetett a könyvtárosi/levéltárosi munkakör, mint a tanári), elvileg ez a státusz jó feltételeket biztosított a tudományos munkában való kibontakozáshoz, a folyamatos publikáláshoz, kutatáshoz. Mátrai László filozófus is könyvtárosként jutott el a filozófiai magántanársáig, könyvtáros korában írta meg első jelentős könyveit.

Mályusz Elemér pedig az Országos Levéltárban dolgozott egyetemi tanári kinevezése előtt. A neveléstudósok közül Prohászka Lajos volt az, akinek könyvtárból ívelt fel a pályája az egyetemi tanári kinevezésig.

5. A legritkább út az, amikor valaki a hagyományos iskolafokok és iskolatípusok szinte majd mindegyikét bejárja az adott korban (a dualizmus idején és az azt követő két évtizedben), tehát elemi iskolai tanítóként indul, majd polgári iskolai tanár lesz, végül középiskolai tanár, majd pályája csúcsán egyetemi professzor. A nevelői foglalkozások számléltrájának fokkonkénti végigjárása nem jellemző az akkori magyar professzori társadalomra, a korábbi generációra sem nagyon, bár kivételek voltak (pl. id. Imre Sándor, a pedagógus Imre Sándor nagyapja, aki falusi elemi iskolai tanítóból lett középiskolai tanár, s végül karrierje megkoronázását jelentette a kolozsvári egyetem magyar nyelvi és irodalmi katedrája). A pedagógiaprofesszorok közül Weszely Ödön járta végig ezt az utat, aki valóban tanított elemi iskolában, polgárban, tanítóképzőben, főreálisiskolában, majd ezután került a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumhoz.

Sok az eszkimó, kevés a fóka

Ha végigbongésszük a korabeli szaksajtót, a pedagógiai folyóiratokat, hamar észrevehetjük, hogy a XX. század első felében igen sokan írtak pedagógiai tárgyú értekezéseket, tanulmányokat, elég jelentős volt azok tábora, akik elmélyültebben, komolyabban foglalkoztak a pedagógiával. S ezen a ponton jutunk el a korabeli neveléstudományok ahhoz a problémájához, amelyet én úgy fogalmaztam meg magamban, hogy „sok volt az eszkimó, és kevés volt a fóka”. Azaz: sokan foglalkoztak – különböző színvonalon – pedagógiával, viszont kevés olyan állás volt az országban, amellyel az ilyen fokú elmélyülést a neveléstudományban honorálni lehetett volna (felülreprezentált volt a pedagógiát művelők száma az ilyenfajta tudományos tevékenységre épülő állások számához képest). Hiszen annak a számára, aki „főállásban” kívánt neveléstudományal foglalkozni, nem sok lehetőség kínálkozott, érdemes ujjhegyre szedve összeszámolni, hány pedagógia tanszék, pedagógiai előadói állás létezett ekkoriban a magyar felsőoktatásban.

Tanszéke volt a neveléstudománynak először is a négy bölcsészkaron (Szegeden kettő is 1934-ig, bár az egyik lélektani irányultságú volt), volt egy pedagógia tanszék a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán, az angolkisasszonyok pesti Polgári Iskolai Tanárképzőjében, volt külön neveléstudományi tanszék a pécsi egyetem evangélikus hittudományi karán (ez volt az a botrányos tanszék, amelynek Szelényivel való betöltését megakadályozták, s végül ötéves huzavona után az inkább gyakorlati teológiával és misztológiával foglalkozó Podmaniczky Pált nevezték ki az élére), egy ideig volt a pesti egyetem hittudományi karán is pedagógia tanszék, amíg össze nem vonták más tanszékkel (ennek volt professzora Acsay Antal, majd Trikál József, utána a szintén inkább gyakorlati pedagógiai tapasztalatokból és nem tudományos alapokból rendszert építő Tóth Tihamér, és nem utolsósorban Marczell Mihály, a Bontakozó élet

szerzője), létezett ezenkívül külön pedagógia tanszék a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen (ezt a tanszéket töltötte be Imre Sándor 1934 és 1945 között, s az egyetem egyik elődintézményében, a Kereskedelmi Tanárképzőben is adtak elő természetesen pedagógiát). Természetesen folyt pedagógiaoktatás az 1928-ban alapított Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán (többek között itt oktatott Vértess O. József), valamint szükség volt külön előadóra pedagógiából a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán és a Testnevelési Főiskolán (1943 nyarán ide neveztek ki – Prohászka javaslatára – a fiatal Zibolen Endrét, miután Mátrai László húzódozott ettől a munkától, Faragó László pedig félzsídonak számított, így ő szóba sem kerülhetett), s végül volt pedagógia tanszék (míg egy másikkal nem egyesítették) a Budapesti Református Teológián (ezt Victor János töltötte be), valamint előadtak pedagógiai tárgyakat a vidéki református lelkészképző intézményekben is, a Debreceni Egyetem Hittudományi Karán (Csikesz Sándor adott elő valláspedagógiát), a sárospataki Teológiai Akadémián (itt 1931 és 1951 között Újszászy Kálmán volt a filozófia és a pedagógia tanára) és a pápai Református Teológiai Akadémián (itt pedig 1929 és 1951 között Trócsányi Dezső oktatta a pedagógiai és a filozófiai tárgyakat).

Ha összeszámoljuk a fenti felsorolás elemeit, s eleve figyelmen kívül hagyjuk az egyházi intézményeket (mert ott csak az adott felekezet többnyire lelkészképzésű tagja jöhetett számításba egy-egy tanszék betöltésekor), azt láthatjuk, hogy igen szűk volt a pedagógiai katedrák köre Magyarországon, ennél valóban jóval többen fejtettek ki értékes neveléstudományi szakírói tevékenységet, tehát jóval többen aspirálhattak – joggal – pedagógiai tanszék betöltésére. (Amikor végre megüresedett egy pedagógiai katedra, több tudós is érezhette úgy, hogy számára ekkor jött el a nagy kiugrás lehetősége. S ha reményeik mégsem teljesültek, könnyen kerülhettek olyan lelkiállapotba, mint Tettamanti Béla, amikor nem őt neveztek ki a Szegedre telepített Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola pedagógia tanszékére. Tettamanti számára ez a mellőzés nemcsak sokáig feldolgozhatatlan volt, de úgy érezte, pedagógiai szakírói tevékenységét is ezzel bénították meg. Így írt a kinevezéshez fűzött reményéről: „Ha azonban osztályrészemül jutott volna az a nagy és fontos pedagógiai feladat, hogy az ország polgári iskolai tanítóóságát nevelhessem, akkor meg lennének mind tárgyi mind személyi feltételei a neveléstudományban való rendszeres továbbképzésemnek.”) Fel lehet sorolni jó pár olyan tudóst, aki sohasem került egyetemi pedagógia tanszékre, jóllehet a környezete érdemesnek tartotta volna egy ilyen állás betöltésére, esetleg ő maga is ambicionálta volna egy egyetemi katedra elnyerését. Csak főiskolai tanárságig (az Erzsébet Nőiskola tanári katedrájáig) vitte Székely György, nem lett nyilvános rendes tanár Kármán Mórból, Mázy Engelbertből, Waldapfel Jánosból és még számos névvel lehetne folytatni ezt a sort. Ebben a felsorolásban állhat az első között Szelényi Ödön neve is. Gazdag pedagógiai szakírói munkássággal büszkélkedhetett Kemény Ferenc vagy Kemény Gábor is, mégsem emelkedtek soha professzori székbe. (Az előbbi nyilván zsidó származása, az utóbbi pedig politikai nézetei miatt nem is gondolhattott ilyesmire.) Később viszont – a régi garnitúra leváltásának idején, az 50-es évek elején – jóval szerényebb (jelentéktelenebb) tudományos munkásság birtokában

is neveléstudományi tanszék élére kerülhetett például Jausz Béla vagy Lázár György (Lám Leó). Ki voltak zárva az ilyen állás betöltéséből a nők is, tehát nemi diszkrimináció is létezett. A neveléstudományban tehetséges nők nem álmodozhattak egyetemi professzorságról, nekik még a magántanári habilitációért is meg kell küzdeniük. Baranyai Erzsébet volt a neveléstudományban az első, aki ilyen címet szerzett, Várkonyi Hildebrand támogatásának köszönhetően. A két világháború között neveléstudományi tárgyú tanulmányokat publikáló női szakírók közül még Radák Olga vitte talán a legtöbbre, hiszen ő főiskolai igazgatói posztig jutott.

Professzordinasztiák a korabeli hazai tudományos életben

Mitrovics professzorsága kapcsán nem kerülhetünk meg még egy (kényes) kérdést, nevezetesen azt, mennyire volt szerepe a családi kapcsolatoknak (a származásnak) egy-egy egyetemi katedra elnyerésekor a dualizmus kori Magyarországon. Az, hogy ki milyen családból származott, milyen „pedigrével” rendelkezett, ki kell mondanunk, igenis döntő tényező volt a katedrák odaítélésekor. A Zimándi-féle Péterfy-életrajzból is az derül ki, hogy jóval simább útja volt annak, aki egy ismert (és a tudományos berkekben is megbecsült) családból származik (pl. Beöthy Zsolt), mint annak, aki más körökből érkezik (első generációs értelmiségi). Nem akarom ezzel az alant felsorolandó professzorok érdemeit kisebbiteni, de rá lehet mutatni arra, hogy voltak hazánkban kifejezett „professzordinasztiák”, amelyek leszármazottai szinte teljes természetességgel törekedtek az egyetemi katedra felé. A már fiatalon is igen ambiciózus Imre Sándor édesapja és nagyapja is egyetemi professzor volt, ugyancsak tudósindasztiáról beszélhetünk Pauler Ákos esetében is, akinek a nagyapja, Pauler Tivadar a pesti jogi kar professzora volt, az édesapja, Pauler Gyula pedig történészként és az Országos Levéltár igazgatójaként vált ismertté. Még a sokak által mesternek tartott Riedl Frigyes sem mondhatta el magáról, hogy nem rendelkezik ilyen kapcsolatokkal: igaz, csupán 17 éves volt, amikor apja, Riedl Szende, a pesti egyetem germanisztikaprofesszora elhunyt, de mégiscsak professzorgyerek volt ő is. A dualizmus kori magyar tudományos életben nem volt könnyű dolguk a „self-made man”-eknek, az ilyen – összeköttetés nélküli – karrier az utókort is elcsodálkoztatták. Németh G. Béla a magyar pozitivistai irodalomtudományról írt monográfiájában például külön megjegyzésre érdemesnek tartotta ezt a tényt Heinrich Gusztáv jellemzésekor. A következőképpen írt Heinrich származásáról és kapcsolatairól:

„Heinrich szociológiai tekintetben tudománytörténetünk egyik fölötté érdekes alakja. Esemény ugyan nem sok történt életében azon túl, hogy szűkös német kishivatalnoki környezetből a magyar Akadémia főttkári székébe emelkedett, a pesti egyetem tótumfaktuma lett, s a tudományos élet mindeneséül fogadtatta el magát. S mindezt – a »családi Magyarországon« – anélkül, hogy különösebb pártfogói had állott volna mögötte. Házasodni ugyan jól házasodott;

Csengery lányt vett feleségül, de ekkorra már, családi összeköttetések nélkül, potentát volt.”³⁰¹

A fenti idézet nagyon jól rávilágít arra, hogy a XIX. század végi, XX. század eleji Magyarországon az akadémiai szférában történő érvényesülés egyik fontos – ha nem is elengedhetetlen – előfeltétele volt a megfelelő kapcsolatrendszer, az azonos körhöz való tartozás.

Ha egy ilyen vonatkoztatási rendszerben vizsgáljuk meg Mitrovics és Szelényi esélyeit az egyetemi katedra elnyerésére, kétségkívül Mitrovics volt kedvezőbb helyzetben. Ő is „professzorgyerek” volt, édesapja, id. Mitrovics Gyula teológiai akadémiai tanár volt Sárospatakon, mielőtt Debrecenbe jött volna lelkésznek. Az ifjabbik Mitrovics észrevehetően büszke volt értelmiségi származására, tanárgyerek voltára, apja tudományos tevékenységére. Ez utóbbit világosan megmutatja az is, hogy az idősebbik Mitrovics halála után kötetbe szerkesztette és kiadta annak *Papi dolgozatait*. Arra is van bizonyíték, hogy a kortársak is érzékelték Mitrovics karrierjében a származás szerepét és a református egyház hathatós segítségét. Halasy-Nagy József a visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy ő is el szeretne volna nyerni a debreceni bölcsészeti akadémiai tagozat filozófia tanszékét. Erről a tervéről és a többi menekülési kísérletéről (a kiskunhalasi parlagias környezetből) az alábbi kontextusban tesz említést:

„Pályáztam Debrecenbe a ref. gimnáziumhoz, Budapestre, Kolozsvárra, – mindhiába! Mindig volt egy rokon, egy sógor vagy koma, aki megelőzött. A debreceni ref. akadémia bölcsészeti karának megszervezésekor Mitrovics Gyula és Tankó Béla mellett szinte pályám kezdetén jelöltek harmadik helyen, de hát természetes volt, hogy akkor is Mitrovics, egyik debreceni pap fia lett győztes a filozófia-pedagógiai tanszéken, hogy aztán az ottani egyetem felállításkor csúfosan kiessen Tankó Bélával szemben.”³⁰²

(Halasy-Nagy az utolsó félmondatban arra a tényre utal, hogy Mitrovics nem az első körben került be a professzori karba, nem kapta meg az áhított filozófiai katedrát, csak négy évvel később tudott bejutni az egyetemi tanártestületbe, amikor a pedagógia oktatása kikerült a filozófia tanszék feladatai közül, s önálló katedrát rendeltek hozzá.) Mitrovics egyetemi tanszékre kerülésének erre az indítékára, a származásából fakadó helyzeti előnyére a pályázók között, és arra, hogy a debreceni egyetem vélhetően a „brancsbeliségét” vette figyelembe a támogatásakor (meg a saját büntudatuk is motíválta őket, kárpótolni kívántak a korábban elszenvedett sérelemért), Kozma Tamás is céloz a Debreceni Iskola „debreceniségét” körüljáró tanulmányában.³⁰³

³⁰¹ Németh G. Béla (1981): A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 368–369.

³⁰² Halasy-Nagy József (1999): Summa vitae. In Lengyel András (szerk.): Irodalom- és művészet-történeti tanulmányok. Studia Historiae Literarum et Artium 2. (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve.) Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 221.

³⁰³ Kozma Tamás (2007): Hasonlóságok és különbségek a Debreceni Iskola pedagógiájában. In Breznysánszky László (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 399–416.

A pedagógiából habilitált magántanárok

Munkám másik nagy központi kérdése az egyetemi magántanárság korabeli rendszere, illetve e rendszer neveléstudományi és debreceni specifikumai. A magántanári cím által kapott jogosítványt (a *venia legendi*, előadási jogot) mi úgy értelmeztük – közeledve Bíró Judit felfogásához –, mint az egyetemi „vendégszereplésre” kapott engedélyt. A hangsúly pedig nem is annyira az „engedély” szón, hanem a „vendégszereplés” kifejezésen van, hiszen – bár a habilitáció afféle íratlan előfeltétele volt a professzori katedrának, s így a korabeli tudóskarriernek fontos állomásának számított, s egyben egy adott szakmai körben is a habilitációs oklevél jelentette az egyenrangúként való elfogadás zálogát – a magántanárok száma úgy megnövekedett a XX. századra (különösen a pesti egyetemen), hogy valóban csak vendégnek (olykor epizódsszereplőnek) érezhették magukat a zárt, mozdulatlan tűnő egyetemi struktúrában.

Bíró Judit kijelentései közül egy megállapítást ki is kívánunk egészíteni ezen a helyen, még hozzá azt, hogy a habilitáció igazából nem volt jó befektetés, mai kifejezéssel élve: nem volt jó üzlet. Ez a tevékenység azért volt „rossz” befektetés, mert a magántanári díjazás szinte jelképes volt, így valóban csak mellékfoglalkozásként lehetett vállalni ezt a munkát az akkori magyar középosztály erre vállalkozó tagjainak. Németországban ez másképp nézett ki: ott előkelő, tehetős patriciuscsaládok „túlfinanszírozták” és „túlkultúrálták” leszármazottai könnyen megengedhették maguknak, hogy csak „Privatdozent”-ek legyenek, semmi mással ne foglalkozzanak, hiszen a családi vagyon, a családi vállalkozás biztos háttérrel nyújtott a számukra. Magyarországon az ilyesmi elképzelhetetlen volt: egyedül gróf Révay József jelentette a kivételt, aki a pesti egyetemen filozófiából habilitált, s a birtokai jövedelméből élt, miközben egy-két órát megtartott a bölcsészkaron.

A bölcsészkar magántanárok legnagyobb részben fáradt, szerény körülmények között élő középiskolai tanárok voltak, akiknek a középiskolában, a pedagógusmunka napi taposómalmában is helyt kellett állniuk, és az egyetemi előadásokra is tisztességesen fel kellett készülniük. Tehát azért is „előnytelen” vállalkozás volt a magántanárság, mert megosztotta, felőrölte az erőket, s ez a pedagógiából habilitáltakra **kétszerezsen** igaz. Mivel pedagógiai katedra kevés volt az országban, és a neveléstudományból (vagy lélektanból) habilitáltak is más területről érkeztek, az volt rájuk a jellemző, hogy két fronton is harcoltak, hiszen mást tanítottak (a középiskolában) és mást kutattak, mást adtak elő (az egyetemen). Valamiből meg is kellett élniük, így volt egy középiskolai (vagy főiskolai) tanári állásuk, és csak amellettt tanítottak pedagógiát (vagy lélektan) az egyetemen.

Szelényi Ödön magyart, németet és még néhány más tárgyat (filozófiát, történelmet, közgazdaságtant) tanított a Veres Pálné Intézetben, miközben kéthetente neveléstörténetet adott elő Debrecenben. Boda István francia nyelvet (később olaszt is) oktatót a budapesti Kereskedelmi Akadémián, majd a kassai Kereskedelmi Főiskolán, miközben lélektanból tartott előadásokat Szegeden. Bognár Cecil (mindaddig, amíg nem nevezték ki egyetemi nyilvános rendes tanárnak, s csupán magántanár volt) ma-

tematikát és fizikát tanított a rendje által fenntartott középiskolában, s csak emellett adott elő „ismerettant”, logikát és később pszichológiát az egyetemen. Egy irodalmár helyzete azért nem volt ilyen bonyolult, hiszen tanított irodalmat a középiskolában, s ugyancsak irodalomból (bár jóval szűkebb tárgykörben és összehasonlíthatatlanul magasabb szinten) adott elő az egyetemen. Egy történész esetében is hasonló volt a képlet: miközben történelmet tanított a középiskolában, egy adott korszakról adott elő a magántanárként meghirdetett egyetemi előadásain.

Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy ebből a helyzetből többnyire az illető magántanár középiskolás tanítványai profitáltak, mivel tanáruk a „saját korszakáról”, a kutatási tárgyáról a középiskolában megkövetelnél jóval részletesebben magyarázott, sőt ha egy ilyen módon két fronton küzdő tanárnak nem volt ideje (a magántanári elfoglaltságok miatt) felkészülni a középiskolai óráira, akkor az egyetemi témái elmesélésével, ismertetésével tölthette ki a tanítási időt. Azonban aki pedagógiából habilitált, még ezt sem tehette meg, az ő idejük, energiájuk jobban szétforgácsolódott, mint más bölcsész magántanároké. Ebben a tekintetben esetleg azoknak volt könnyebb dolguk, akik főiskolán már eleve pedagógiát tanítottak: így például Székely Györgynek, aki az Erzsébet Nőiskola oktatója volt, s emellett hirdetett órákat a pesti bölcsészkaron, vagy Imre Sándornak, aki a 10-es években a Pedagógium tanára volt, miközben egyetemi „vendégszereplőként” is jelen volt a felsőoktatásban.

Abból adódóan, hogy a pedagógia viszonylag fiatal tudomány volt a többi bölcsészdiszciplína között, s abból eredően, hogy elég sokan foglalkoztak pedagógiai kérdésekkel, sokan írtak neveléstani tárgyú értekezéseket a XX. század eleji Magyarországon, a pedagógiai témájú kiadványok, könyvek között meglehetősen nagy színvonalbeli különbségek voltak, elég sok munka azon a keskeny határon egyensúlyozott, amely az igényesebb népszerűsítő és a tudományos művek között húzódott. Ezért a habilitációkor benyújtott tanulmányokat a neveléstudomány esetében igencsak szigorú vizsgálat alá kellett vetni: ez a szakma nem engedhette meg magának (éppen a presztízse amúgy is kétséges volta miatt), hogy akárcsak egy kicsit is támadható színvonalú munkásságot joggalapul ismerjen el az egyetemi oktatáshoz. Ezért nem véletlen, hogy Fináczy Ernő, amikor Weszely Ödön habilitációhoz benyújtott munkáiról jelentést írt, s ezek között a tanulmányok között *A modern pedagógia útjain* című kötetet is véleményezte, a következőket jegyezte meg Weszely e könyvével kapcsolatban:

„Aki tudja, hogy Magyarországon mi mindent árulnak a pedagógia cégére alatt, s hogy mily fecsegéssé fajult ez a tudománykör azoknál, akik filozófiai alap, történelmi ismeret és szaktudományi felkészültség nélkül pedagógusnak vallják magukat, az ebben a könyvben – jelzett hiányainak dacára is – fel fogja találni azokat a kvalitásokat, melyek Weszely tudományos törekvéseinek komolyságára vallanak, és a jövőre vonatkozó alapos reményekre jogosítanak.”³⁰⁴

³⁰⁴ Idézi Németh András (1990): Weszely Ödön. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 20. (Dr. Fináczy Ernő véleményes jelentése dr. Weszely Ödön habilitációja tárgyában. ELTE Levéltár, BKDH Irattár, 1910–11., 179. sz. irat.)

Egy korábbi tudományos közösség vizsgálatának jelenünket értelmező tanulságai

Mivel a történeti kutatások sosem lehetnek öncélúak, s általában azt várják tőlük, hogy segítségükkel a vizsgált terület jelenlegi helyzete is világosabban érthető legyen (sokszor a múlt feltárása ad kulcsot egy jelenbeli probléma megfjtéséhez), mi sem mondhatunk le arról, hogy kutatásunk eredményeit és a neveléstudomány mai képviselőinek helyzetéről készített felméréseket egymásra vonatkoztassuk. Az összevetésben Kozma Tamás és szerzőtársai *Negyvenheten* című tanulmányára és Hrubos Ildikó azon írásaira támaszkodtunk, amelyek a neveléstudományból fokozatot szerzett magyar oktatók helyzetét, perspektíváit taglalják. Az első érdekesség, ami a szakma jelenlegi képviselőinek jó részénél megfigyelhető, hogy egyetemi oklevelüket (s az egyetemi diploma itt pedagógia szakos diplomát jelent) többnyire már „második esély” formájában, levelező tagozaton szerezték, egy részük eleve valamilyen pedagógusképző intézményben szerezte az első diplomát (tanító- vagy tanárképző főiskolán), más részük nem is tanárnak készült, hanem mérnöknek, matematikusnak stb., s aztán némi vargabetűvel jutottak be a neveléstudomány (és a felsőoktatás) világába.

„Ez az út – jegyzik meg a tanulmány készítői – a második diploma megszerzésén át vezetett; ami a pedagógusok százezres táborában nem is olyan különleges – viszont más társadalomkutatók jóval szűkebb csoportjaiban nagyon is különlegesnek mondható.”³⁰⁵

A pedagógia tudományának helyzetére tehát nemcsak Mitrovics korában volt jellemző, hogy a diszciplína művelői más tudományterületről és ebből következően némi „késéssel” érkeztek. A neveléstudomány jelenlegi nagydoktorai között is találunk erre példát, hiszen zenetanár, mérnök, teológus, történész alapképzétségű tudósokat is találunk a soraikban. (A legfiatalabb neveléstudományi tudósgeneráció, a nemrég egyetemi doktori fokozatot szerettek csoportja ennél némileg homogénebb, és ott „elkésődésről”, később kialakuló szakmai motivációról sem beszélhetünk, mivel meglehetősen korán és szervezett formában kezdődik meg a tudományos és szűkebben vett szakmai szocializációjuk.)

Az előbb említett tényről, a más diszciplínából való „átlépés” jelenségéről (és ennek máig ható következményeiről) Zibolen Endre is beszélt a vele készített 1988-as nagyinterjúban, ő a következőképpen intonálja ezt a problémát:

„Nem véletlen, hogy a későbbi tanszékvezető professzoraink máshonnan indultak, az irodalomtudomány, a filozófia felől és így tovább. Valószínűleg ez is egyik oka annak, hogy a neveléstudományi problémákat többnyire nem genezisében, nem a problémátörténet oldaláról közelítik, hanem máshonnan, például a szociológia felől, esetleg ismeretelméleti vonatkozásaik oldaláról.”³⁰⁶

³⁰⁵ Kozma Tamás–Fényes Hajnalka–Tornyai Zsuzsa (2007): *Negyvenheten*. *Educatio*, 3. sz., 422.

³⁰⁶ Sarkadi László (1988): Beszélgetés Zibolen Endrével. Budapest, Oktatáskutató Intézet, 111.

Bár a rekrutáció e heterogén mivolta elképzelhetően előítéleteket ébreszthetett más bölcsészdiszciplínák művelőiben a pedagógiával szemben, jelen disszertáció szerzője inkább egy kivételes lehetőséget, a több szempontú problémamegközelítés egyik kedvező feltételét látja abban, hogy még a 60-as, 70-es években is gyakran más tudományokból „kerültek be” az induló tudósok a neveléstudományba. Ezzel összefüggésben a szakmai rekrutáció jelenkori fokozatos homogenizálódása az elszíntelenedés, beszűkülés veszélyét is magában rejt, még ha a diszciplína külső presztízsét emeli is ez a tendencia.

Szintén változás következett be a neveléstudósi közösségtől elvárt gyakorlati nevelői tapasztalatok terén. Mitrovics korában elképzelhetetlen lett volna, hogy valamelyik pedagógiaprofesszor iskolai (középiszkolai) tanári gyakorlat nélkül el merje foglalni a katedráját, elvégre a gyakorlati tapasztalatok hitelesítették az általuk hirdetett elveket, s egyben igazolást is jelentettek számukra az iskolában töltött évek arra nézve, hogy belülről is ismerik ezt a világot. Még a „legtudósabb” pedagógusoknak is volt középiszkolai tanári múltja, Fináczy Ernő például öt évet tanított gimnáziumban, mielőtt hivatalnok (majd professzor) lett, ráadásul az öt évből hármat vidéken töltött. A középiszkolai tanítás még a pályakezdése óta „tudományközeli” helyeken dolgozó Prohászka Lajos életéből sem maradt ki, hiszen az 1931/32-es tanévben a VII. kerületi Szent István Reál-gimnázium tanára volt. Mitrovics mögött 16 év közoktatási gyakorlat állt, amikor átkerült a felsőoktatásba, ebből tizenegy évet gimnáziumban, ötöt pedig felsőbb leányiskolában töltött (az utóbbi helyen vezetői gyakorlatot is szerzett).

Ha a mai neveléstudományi akadémiai nagydoktorok és professorok életrajzát nézzük, az ötven feletti (de különösen a hatvan-hetven év körüliek) szakmai pályafutásának kezdetén még mindig ott találjuk (ha rövid ideig is tartott) a közoktatási gyakorlatot. Volt, aki kezdettől felsőoktatóként működött ugyan, de pályája egy szakaszában középiszkolai óraadóként volt alkalma élményeket és tapasztalatokat gyűjteni az iskola belső életéről. A negyven-ötven év körüli neveléstudós generáció esetében azonban már teljesen más a kép, ezt állapítják meg a *Negyvenbeten* című tanulmány szerzői is, amikor a meginterjúvoltak munkahelyeit, szakmai pályafutását vizsgálják. Az alábbi következtetést vonják le a vizsgált minta (mely ötletesen az írás címét is adta) alapján:

„Az a régebbi – jobbára amúgy is csak vágyakban élő – kép, hogy az igazi pedagógiai kutató előbb az iskolában bizonyítja a rátermettségét, aztán talán majd »kiemelik« vagy »kiemelkedik«, a múlté.”³⁰⁷

A Kozma és szerzőtársai által vizsgált mintának csupán egyhatoda dolgozott a közoktatás valamely intézményében, a hagyományos út (a tehetségesek kiválása az iskolai tanári gyakorlatból s neveléstudóssá „avanzsálása”) tehát már nem jellemző. Ebben leginkább a neveléstudomány utóbbi időben történt átalakulása játszik közre, hiszen a diszciplína kutatási horizontjai kitágultak (erősödött az interdiszciplináris irányult-

³⁰⁷ Kozma Tamás–Fényes Hajnalka–Tornyai Zsuzsa (2007): i. m., 424.

ság), s a tradicionális „tanári pedagógiától” már messzire távolodtak a szakma mai képviselői. Már nem íratlan elvárás a szakmán belül sem a közoktatás ugródeszkájáról való elindulás, sőt: sokan elvesztegetett időnek tartják a karriertervezés szempontjából az iskolai gyakorlatban töltött éveket. Különben egy ilyenféle elvárás működtetése kifejezetten hátrányos helyzetbe hozná azokat, akik neveléstudományi kutatással kívánnak foglalkozni – más társadalomtudományok kezdő kutatóihoz képest (igazából csak egy „lassító” mozzanatot, kitérőt jelentene a pályájukon, amely így eleve később indulna, mint a többi tudomány utánpótlást jelentő fiataljainak szakmai pályafutása). Ebből a szempontból a régi elvárásrendszer leépülése, teljes átalakulása jó hatással volt a neveléstudomány presztízsének alakulására, hiszen már ez a terület is fel tud mutatni magas képzettségű, elismerésre méltó publikációs aktivitással rendelkező fiatalkutató réteget. Ez egészen jól kitapintható változás a Mitrovics-korszak (de akár még a Petrikás-korszak) neveléstudói közösségéhez képest.

Azt is érdemes megnézni, mi az, ami nem vagy alig változott. Kozmáék tanulmányában egy igen elgondolkodtató megállapítást találunk a neveléstudósok kapcsolati tőkéről és az oktatáspolitikai döntéshozatalban az elvárhatónál jóval kisebb mértékű részvételéről. Az említett tanulmányban így fogalmazzák meg ezt a sajnálatos tényt:

„...alapdiplomájuk megszerzése során nem vagy csak kivételesen sikerült »kapcsolati tőkét« gyűjteniük, legalábbis országos és akadémiai jelentőségűt. Így aztán érdekeik képviselése közben a neveléstudományi kutatók-oktatók könnyen elszigetelődnek, a szakmai-tudományos vitákban magukra maradnak, az országos politikai és médiaforumokon helyüket – az oktatás ügye fontos, sok száz-ezer potenciális választót érint – más tudományok képviselői foglalják el.”³⁰⁸

Az, hogy a szakma érdekérvényesítő képessége gyenge, szintén régi örökség. Ha Mitrovics professzori működését végiggondoljuk, azt láthatjuk, hogy számos oktatáspolitikai kérdésben megszólalt, kifejtette, részletesen leírta a véleményét, olykor vitába is bocsátkozott az oktatáspolitikai valamelyik aktorával (pl. Kornissal). Markáns, eredeti elképzelései voltak a „nemzeti jellegű középiskoláról”, a tanárképzés reformjáról, a nők iskolázásáról, a polgári iskolai tanárképzésről és még sok más, oktatást érintő kérdéssről. Több hozzászólással szerepelt az 1936-os Országos Felsőoktatási Kongresszuson is. Megfontolandónak látszó javaslatai a legtöbbször mégsem találtak értő fülekre, sok vitakérdésben ignorálták a véleményét. Helyette olyan professzorok indítványai, kezdeményezései találtak meghallgatásra (és olyan professzorok szavai estek nagyobb súllyal latba a döntési folyamatokban), akiknek a tudományos munkásságuk alapján nem sok közük volt a pedagógiához, hiszen pl. Melich János nyelvész, Pap Károly irodalomtörténész, Huszti József klasszika-filológus volt.

³⁰⁸ Kozma Tamás–Fényes Hajnalka–Tornyai Zsuzsa (2007): i. m., 432–433.

A pedagógia és pszichológia akkori tekintélyei közül egyedül Kornis Gyulának sikerült olyan pozícióba kerülnie, amelyben eredményesen hallathatta a szavát, és szakismereteit felhasználva hozhatott döntéseket. (Imre Sándor államtitkársága túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy őt is ideszámíthassuk.) Ezen a téren – úgy tűnik – nem sok minden változott az elmúlt 80-90 év alatt.

Igazságtalan megállapítások sajnos bőséggel születtek az államszocializmus évei alatt a XX. század első felének hazai neveléstudományára vonatkozóan. Zibolen Endre például a 80-as évek pedagógiájának „dezolált helyzetét” (a jelző itt talán kicsit túlzó) arra vezeti vissza, hogy a XX. század első felének magyar neveléstudós gárdája némileg széthúzó és az utánpótlás-nevelés tekintetében improduktív volt. (Improduktivitásról azért nem beszélhetünk, hiszen azok között a feltételek között, amelyek a magyar neveléstudomány akkori egyetemi státuszát meghatározták, a professzorok igenis sokat megtettek azért, hogy a pedagógia művelésének hazai folyamatossága megmaradjon.) Azt viszont nem teszi hozzá az említett megállapításához Zibolen, hogy 1948 után teljes garnitúracserre történt azokon a katedrákon is, amelyek birtokosai szerencsésebbek is így produktívabbak is voltak az utánpótlás-nevelés területén. S azt sem, hogy végül azért a 30-as években nevelt utódok némelyike így vagy úgy mégiscsak bekerült a szocialista neveléstudomány oktatói közé, elég Zombor Zoltánra gondolni, aki a 60-as, 70-es években az Egri Tanárképző Főiskola (1969-től új nevén Ho Si Minh Tanárképző Főiskola) pedagógiaoktatója, sőt 1967 és 1972 között a pedagógia tanszék vezetője volt.

A múltjával minden diszciplínának őszintén szembe kell néznie, fel kell vállalnia a szakmai örökségét, az egykori önmeghatározásaiból, „mozgásaiból” fakadó erényeket és hibákat is. Munkám megírásában – többek között – éppen az vezérelt, hogy megmutassam, hogyan kapcsolódik egybe a jelen a múlttal egy tudományos közösség önértelmezésében, tagjainak szerepmegvalósításában, küldetésének felfogásában. Hiszem, hogy a magyar neveléstudomány arculatának a kialakulásában a XX. század első negyven esztendejének óriási szerepe volt. Ezt az időszakot méltán lehet a hazai pedagógia fénykorának tekinteni. S bár az államszocializmus negyven éve alatt a kollektív felejtés kriptájába szerették volna zárni a XX. század első évtizedeinek tudományos pedagógiai eredményeit, azok búvópatakként tovább éltek és hatottak a szocialista neveléstudomány kialakulásának és megszilárdulásának idején is. Elég, ha arra gondolunk, hogyan jelentek meg Karácsony szabadművelődési elvei Durkó Mátyás életművében. Ahogy egy gyermek számára fontos, hogy büszkén tekinthessen a szüleiére, úgy egy tudományos közösség önbecsülésének a szempontjából sem mellékes, hogy szellemi elődeire felnézessen, munkásságukból inspirációt meríthessen. A debreceni neveléstudományos közösség, a pedagógia tisztántúli művelői számára a Mitrovics-iskola jelentheti – a rövidebb életű Karácsony-iskolával együtt – a büszkén felmutatható történeti mintát.

Függelék

Jelentés

*Szelényi Ödön magántanári habilitációja tárgyában.*³⁰⁹

Szelényi Ödön nagyterjedelmű irodalmi tevékenység igazolásával támogatja magántanári jogosítás megadása érdekében benyújtott kérvényét. Irodalmi tevékenységének előnyéül szolgál, hogy egységes mederben halad az a tevékenység, a magyar nevelés története és pedagógiai elmélet körében. Dolgozatai nagyobb számmal vannak az első körből. Itt főmunkája kétségen kívül „A magyar evangéliumi³¹⁰ nevelés története a reformációtól napjainkig”. Megjelent Pozsonyban 1917. az evangélikus egyház támogatásával a reformáció évszázados ünnepe alkalmából, 280 nagy nyolcadrét lapon, melyből 245–273 l. okmánytár s a többi betűrendes név- és tárgymutató. A viszonylag tekintélyes nagyságú 18 íves terjedelem szinte óriás kiterjedésű és szétágazású anyagot ölel fel, amihez viszonyítva aztán ez a terjedelem kissé szűknek is mutatkozik. Ebből származnak az író nehézségei. Tudnunk kell ugyanis, hogy a protestáns iskolák és tanügy fejlődése sehol sem volt egyöntetű s legkevésbé a hazai evangélikusoknál. Még református iskoláink is fejlődésükben több egyformaságot és egymásra több kölcsönös hatást árulnak el, mint az evangélikusokéi, nem is szólva a szerzetes rendek iskoláiról, melyek egy-egy szerzet kebelében egyöntetűen és egységes elvek alapján alakultak és fejlődtek. Minden egyes hazai evangélikus iskola külön élte a maga életét és csak a legújabb időkben, a Schedius-féle tantervtől /:1806:/ érvényesül nagy nehezen a törekvés az egységes szabályozásra; azonban az idők folyamán kifejlődött partikulárizmus ennek a törekvésnek mondhatni egészen a kiegyezés idejéig állhatatosan ellene szegült. Ez a körülmény bármily terjedelmű könyv szerzőjére is igen nagy feladatokat ró rá: hogyan csoportosítsa anyagát, hogy valamelyes egységes képet adjon, valamelyes vezérfonalat érvényesítsen? Az iskolák fejlődését lehetetlenség egyenként mutatni be, mert sem egységes képet nem ad így, sem terjedelemmel nem győzhetni; de meg sokszor alig áll rendelkezésre több egy-két adatnál és az iskolák is gyorsan kimúlnak. Is-

³⁰⁹ Dr. Mitrovics Gyula bírálati jelentése Szelényi Ödön magántanári habilitációja tárgyában. Kézirat. 6 l. Csatolva az 1925. június 3-án tartott bölcsészkar-i ülés jegyzőkönyvéhez. A Bölcsészettudományi Kar jegyzőkönyvei 1924–25. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára. A dokumentum helyesírását meghagytuk az eredeti állapotban, csupán a gépirat eredeti rövid u, ü és i betűit cseréltük a megfelelő helyeken hosszú ú, ű és í betűkre. Ennek oka az, hogy az akkori írógépekről ezek a betűk hiányoztak, így a szerző önhibáján kívül követett el a gépelés során helyesírási vétséget az ú-t, ű-t és í-t tartalmazó szavakban. A szerző a „pedagogia” és a „filozofia” szót rövid o-val írta, ezeket a formákat változatlanul hagytuk a szövegben. Az eredeti aláhúzásokat szintén meghagytuk a szöveg jelen közlésében.

³¹⁰ Mitrovics helytelenül említette a címet: nem „evangéliumi”, hanem „evangélikus” jelző áll Szelényi könyvének címében a „nevelés” előtt.

kolafajok szerint sem nehéz,³¹¹ mert azok csak a legújabb alakultak ki világos körvonalokban. – Véleményem szerint Szelényi a lehető legjobb anyagfelosztási elvet követte, midőn tizenkét fejezetben külön-külön szól a reformáció hatásáról az iskolaügyre; az ev. iskolák keletkezéséről s a reájok vonatkozó zsinati határozatokról; az ev. iskolák külső történetére fontos és jellemző főbb adatokról; az ev. iskolák belső történetéről, szellemi életnyilvánulásairól; az iskolafajok lassú kialakulásáról és a népiskolázásról; a közép majd főiskolákról; a tanító és tanárképzésről; a nőnevelésről; az iskolán kívüli nevelő és karitatív tevékenységről; az evangélikusok pedagógiairodalmi munkásságáról és egy rövid befejező szakaszban a további kutatások feladatairól s az ev. iskolák történeti hivatásáról. Mindenik problémakörben helyes érzékkel választja ki a legodaadóbb és legjellemzőbb dolgokat s e mellett némi teljességre is törekszik s a felhozott adatok és jelenségek nemcsak épen példa gyanánt vannak idézve. Természetesen, ha még több módszeres kutatásra támaszkodhatnék, mint amennyit az evangélikus iskolák történetének monográfikus feldolgozása idáig eredményezett, a Szelényi munkája is még sikerültebb lett volna. Egyébként azonban ő minden egyes tárgykör irodalmát teljesen és lelkiismeretesen áttanulmányozta és ő maga is igen sok forrástanulmányt végzett. Hangyaszorgalma az adatgyűjtésre látszik őt predesztinálni; ő azonban ennél még sem áll meg, hanem módszeres pragmatikus és emelkedett színvonalú és széles látókörű értékelő munkát is végez. Nem csinál titkot belőle, hogy nagyra becsüli saját egyházának erkölcsi és kulturális erőit; ítélete azonban függetlenségét ezzel szemben is megőrzi s rámutat az egyoldalúságokra is, midőn pl. az individualizmus túlhajtását rója meg /: 29. l.:/ ha pedig az evangélikusok fáradozásainak sikereit méltatja, rendszerint hacsak teheti, más vallású történészeket, Fraknóit, Békeffyt,³¹² Finánczyt³¹³ szólaltatja meg. Meleg szavakkal szól – amit nem is lehet tőle rossz néven venni, mert történelmi hűségét nem hamisítja meg –, az ev. iskolai munka nagy férfairól, de fesztelenül ismeri be azt, egyebek között, hogy a kiváló Schediusban bizony nem lángolt hevesebben a nemzeti érzés.

Eme főmunkája után mindjárt egy kisebb dolgozatáról, Genersich János életrajzáról kell megemlékezni, hogy módszerére rámutassak. Ugyanis első munkája inkább az összefoglalót, mint a kutatót mutatja be; már pedig a hivatás körében, melyre nálunk vállalkozni kíván, ez utóbbi feladat körüli avatottság épen olyan fontos kívánalom, mint az előbbi. – A zárkozott Geresich³¹⁴ alig szól maga gyermek- és serdülő koráról s iskolai tanulmányai közben szerzett benyomásairól. Szelényi hogy mégis fölkutassa azokat a nyomokat, amelyeken Genersichnek is haladnia kellett és a benyomásokat, amelyeket szerezhetett, előveszi a magántulajdonban lévő közel egykorú naplófeljegyzéseket, melyeket Mauksch Tamás Késmárkról, vezetett s abból megállapítja a késmárki iskola azonkori állapotának főbb adatait s így kíséri nyomról-nyomra

³¹¹ Vélhetően a „könnyű” mellékevet szánta ebbe a mondatba a szerző a „nehéz” helyett.

³¹² Nyilvánvaló elírás, a szerző Békefi Remig nevét helytelenül két f-fel és ipszilonnal írta le.

³¹³ Nyilvánvaló elírás vagy gépelési hiba, a szerző Fináczy Ernő vezetéknévét egy n-nel megtoldva írta le.

³¹⁴ Nyilvánvaló elírás vagy gépelési hiba, a szerző vélhetően Genersichet akart írni.

a lépéseket, melyeket Genersichnek [i]s alkalma volt megtennie. Hasonló képen jár el az ő jénai tanulmányainak a földérítésében is. Megállapítja a jénai egyetem klasszikus korát 1777–1806, amelybe esik G. jénai tanulmánya 1781–1785, megnevezi a tanárokat, kiket hallgathatott. De ezzel sem elégszik meg, hanem fölkatja Kiss János ev. püspöknek megemlékezéseit jénai éveiből, amelyek körül-belül egyévtizeddel későbbi időkből valók. S mindezekből vázolja meg a lehetőségeket, melyek között G. ott lát-körét szorgalmas tanulmánnyal kiegészítette. Ugyanilyen gondossággal kutatja a G. első ped. dolgozata filantropinizmusának az eredetét is. Fölveti a kérdést: nem ama Wiedeburgra vezethető-e vissza, aki adjunktus volt a jénai bölcs³¹⁵ fakultáson és később Halmstädtben intézetet alapított filantropinus szellemben? viszont egy hasonló nevű professzor atyai jóindulatába fogadta őt Jénában. De megállapítja, hogy a kettő nem azonos és a halmstädti³¹⁶ professzor már akkor nem volt Jénában. Ellenben Jénához nem volt messze Schnepfenthal, a Salzmann alapította híres intézettel, amelyeket a lelkiismeretes és tudnivágyó G bizonyosan áttanulmányozott. És így tovább. Mindezt annak jellemzésére emeltem ki, hogy lelkiismeretes és módszeres kutató.

Önállóan is megjelent egyéb történeti munkái közül tudományos igényű még a Liedeman Márton előbb lőcsei igazgatótanár, majd kolozsvári ev. pap életrajza. Egy érdemes régi magyar honi pedagógus theologus címmel [...] Nemcsak életének körülményeit deríti fel, hanem irodalmi műveit is behatóan méltatja, n. egy pedagógiai és két filozofiai-teológiai megfelelő történeti és kritikai érzékkel és a kérdés kapcsolatai körüli kielégítő jártassággal. Önállóan jelent meg egy népszerű életrajza is a gyakorlati irányú nevelés egyik hazai úttörőjéről, Tessedik Sámuelről. Ezt is az adatok lelkiismeretes összegyűjtése jellemzi. A szakfolyóiratokban megjelent neveléstörténeti dolgozatai közül „Egy régi magyar pedagógus” címmel szintén Genersichhel foglalkozik a már ismert tartalommal és eredménnyel. /: M. Paed. 1915. 305–330./ Tavasi Lajos dr. alakjával foglalkozik a M. Paed. /: 1914. 532–543:/ egy másik számában, aki egyik érdekes példánya a szepességi németből tüzes magyarrá lett kultúrebereknek; aki a³¹⁷ kész volt, mint a pesti ev. gimnázium igazgatója az állami és nemzeti egység érdekében földadni a protestánsok iskolai autonómiáját. Szelényi összeszedi dolgozatait s azok alapján, jobbra szószerinti idézetekben ismerteti a Tavasi átfogó széles kitekintésű pedagógiai és kultúrpolitikai nézeteit. Ugyanilyen lelkiismeretes munkát végzett a kiváló magyar filantropikusnak, Tisch Tamásnak és csetneki intézetének az ismertetésével az Urániában /: 1917. 50–53. /: „Egy magyar aufklerista pedagógus” címmel. Terjedelméhez és a folyóirat népszerű jellegéhez képest ez nem annyira kimerítő dolgozat, de itt is komoly és nehéz munkát végzett, mert a kortársaknak s közeli utódoknak minden hozzáférhető nyilatkozatát és megemlékezését számon vette. Egyébként is nagy számmal vannak neveléstörténeti tanulmányai a szakfolyóiratokban, jobbra az evangélikus nevelés, és iskolák történetéből, különösen az iskolák belső fejlődéséről, tanterveiről stb. Valamennyi érdemes és komoly apparátussal dolgozó munka.

³¹⁵ Vélhetően lemaradt egy pont a „bölcs” szó után, a „bölcsészeti” jelző rövidített változatáról van szó.

³¹⁶ A szerző gépelési hibát ejtett a városnévben, helyesen: halmstädti.

³¹⁷ A névelő ezen a helyen felesleges, csak figyelmetlenségből kerülhetett oda.

Vannak dolgozatai az általános³¹⁸ nevelés történetéből is. Így Fichtéről /: Fichte mint pedagógus. M. Paed. 1914. 263. :/. Ezt azonban nem mellékeli; és Schleiermacherről /: M. Paed. 1912. 4., 5., 6-7. sz. :/ különnyomatban. Ezt is megfelelően kiszélesített keretben dolgozza ki, amennyiben bevezetőleg nagyon világos összefoglalásban és bő irodalmi utalásokkal ismerteti a német romantikus kornak a világ felfogását főleg az egyéniséggel kapcsolatban, majd Sch. filozófiáját s abban pedagógiai elveinek az alapjait. Ilyen előkészület után tér át a Sch. pedagógiai elveinek az ismertetésére, úgy, amint azt halála után kiadott három évi egyetemi előadásai nyomán közrebocsátották. A Sch. elméletének gyakorlati következtetései[t] is bővebben ismerteti a nevelés munkája és szervezése fogalmak szerint csoportosítva. Vállalt feladata szerint inkább ismertet, mint bírál, fejtegetéseinek tudományos jellegét mégis megadja azzal, hogy az ismertetett elveket a korhatások fejleménye gyanánt mutatja be és mindenütt egybeveti az előzők és kortársak párhuzamos, vagy ellenkező felfogást eláruló megnyilatkozásaival.

Bár népszerű munkának szánta s nem is a kért habilitáció körébe tartozik, de meg kell emlékeznünk „A neveléstan alapvonalai” című összefoglaló kis művéről, mely a neveléstudomány köréből annyit, amennyi egy kis 8-ad 103 lapjára elfér, igen jó³¹⁹ kiválasztással és gondos összeállításban és feldolgozásban nyújtja az olvasónak. Mindenütt színvonalon mozog és józan elveket közvetít. A habilitatio szempontjából megnyugtató azért, mert igazolja, hogy történeti vizsgálódásai egészséges pedagógiai elvek háttéréből érvényesülnek. Kár, hogy bibliográfiával nem egészíti ki az egyes fejezeteket és csak alkalmilag idéz néhány könyvcímet. Ellenben a végén a bölcséleti tudományok rendszerét foglalja össze egy sematikus kimutatásban és ezzel gondolkodásának egészébe is rendszeres betekintést enged s bemutatja, ebben hol helyezi el magát a pedagógiát.

Mivel azonban Szelényi neveléstörténeti körből kéri a venia legendit, történeti munkássága alapján kell javaslatot tennem. Azért működésének erre a területére kell visszatérnem, hogy véleményemet összegezve javaslatomat megtehessem. Ezen a területen igen szorgalmas, nagyon lelkiismeretes és gondos és helyes módszerrel dolgozó tudósnak bizonyul és pedig mind a kutatás, mind az összefoglalás munkájában. Igazolásul legyen szabad a magyar protestáns egyháztörténet egyik legkiválóbb művelőjének véleményét idéznem a Szelényi első helyen ismertetett főmunkájáról, nevezetesen a Révész Imrét: Ez a teljes mértékben hézagpótló mű magyar protestáns egyháztörténetírásunknak és a hazai nevelés- és oktatástörténelemnek egyformán nagy nyeresége ... Nemcsak a tárgynak nyomtatásban megjelent hatalmas és eddig jóformán teljesen szétszórt irodalmát gyűjtötte össze oly teljességgel, amilyenre egy ember ereje és körültekintése egyáltalán csak képes /: úgy, hogy műve pusztán mint bibliográfiai kalauz is nélkülözhetetlen lesz a kérdés jövődó kutatói számára :/, hanem egy nagyon gazdag levéltári, kéziratoss anyagot is átbúvárolt és felhasznált s ennél fogva műve ebben a részben egyenesen elsőrangú forrásértékkel bír. Ezt a nagy

³¹⁸ Ebben a mondatban az „általános” jelzőt „egyetemes” értelemben használhatta Mitrovics.

³¹⁹ Vélhetően figyelmetlenségéből egymás után kétszer gépelt le Mitrovics a „jó” jelzőt.

anyagot logikus szempontok szerint, áttekinthetően tagolta ... Ezt az egész hazai művelődésmunkát ... minden kínálkozó alkalommal széles egyetemes művelődés- és neveléstörténeti távlatokkal keretezte be. Nemcsak elfogad és regisztrál, hanem értékkel és bírál is: a tanult pedagógus és művelődés-történész kiérzik minden sorából. Keze között a szerencsés módszerrel és tág kitekintéssel beállított anyag minden erőltetés nélkül önmagától válik hatalmas, apologetikus erejű bizonyásgtétellé a magyar protestánsizmus ... nemzetnevelő és művelő negyedfélszázados szolgálataival mellett :/ Prot. Szemle. 1918. 97-8./.

Ezek alapján nyugodt lélekkel javasolhatom, hogy Szelényi Ödön további magántanári cselekményekre bocsáttassék.

Debreczen, 1925 máj. 8.

Mitrovics Gyula s. k.
a pedagógia ny. r. tanára,
mint referens

Jelentés

*Dr. Karácsony Sándor egyetemi magántanári habilitációja ügyében.*³²⁰

Tekintetes Kar!

Karácsony Sándor pedagógiai és írói munkássága rendkívül sokoldalú és néhány nagyobb műve mellett általában kisebb cikkekből és tanulmányokból áll, amelyeknek a száma igen nagy. Ezért róla egységes képet alkotni tudományos értékelés szempontjából nem könnyű feladat.

Különböző írásaiból tudományos pedagógiai gondolkozásának a rendszerét a következőkben foglalhatjuk össze. Korunk betegségeinek, valamint a felnőttek és serdülők hibáinak javítása csakis egységesen elgondolt nevelői tevékenység útján lehetséges. Ezért behatóan foglalkozik társadalmunk korpével. Vizsgálata közben igyekszik a jelenségeket leegyszerűsíteni s lehetőleg végső okokra visszavezetni. Bár az apróbb jelenségeket is nagyobb távlatokba igyekszik beállítani, mégis mindig az élet konkrét jelenségeiből indul ki. Megállapítja, hogy az állandó hajsza korát éljük, amelyben az ösztönző és narkotizáló erők egyaránt rá vagyunk utalva. Más felől jellemzi a kort a pszichologizmus és analízis törekvés. Az átlagember hitetlen, nem érzéki felelőséget, destruktív és forradalmár. A technikai vívmányok, a materializmus terjesztői. Korunk rabja látszateredményeinek, a sajtó hatalmának és a nyers erőnek. Ez utóbbiak sorában legnagyobb szerepe a pénznek van. A férfiak gyakran effemináltak, a nők pedig szeretnek férfi szerepet játszani.

³²⁰ Dr. Mitrovics Gyula bírálati jelentése Dr. Karácsony Sándor egyetemi magántanári habilitációja tárgyában. Kézirat. 2 l. Csatolva a Bölcsészettudományi Kari Tanács üléseinek 1933/34. tanévi jegyzőkönyveihez. Debreceni Egyetem BTK Dékáni Hivatal Irattára.

Nagy hasadék tátong a felnőtt érett korúak és a fiatalság között. Úgy véli azonban, hogy a mai fiatalság testi fejlődése egészségesebb, mint a régieké, de kissé ügyetlen és egyoldalú. A két nem helyzetében javulást lát, főleg a sport közös művelése miatt, de válságos az intellektuális élete. Társadalmi téren jellemzi őket a szervezethez való törekvés. Kiinduló pontjaik konzervatív jellegűek, de értékfogalmaik hiányosak. Érdeklők a vallásos fogalmak, amelyeknek az átértékelésére törekszenek. Férfi eszményeit is, mint Adyt és Szabó Dezsőt, szinte kultusszal veszi körül. Szerzőnk szerint az idősebb generáció nem igen érti meg a fiatalabbat. Ha a fiatalság lelkébe nézünk, szerzőnk úgy találja, hogy egészséges ösztönök vezetnek; fegyelmezettségre törekszik; kedélyvilága egészséges alapokra enged következtetni, amelyet a hit törhetetlensége és az értelmi erő nagy befogadó képessége jellemeznek. Nagyszerű feladata a nevelőnek, hogy megismerje ezt az ifjú lelket, annak titkos erőit, és megnyerje egységes célok szolgálatára.

A pedagógiai célkitűzés egyik fontos eleme a nemzeti kultúrvagyon megőrzése. A nyelv tisztaságának és ősi erejének visszaállítása, s latin-görög kultúránk egészségesebb alapokra fektetése és kimélyítése. Arra is törekednünk kell, hogy elszaporodott üres fogalmaink helyébe, komolyan átélte ítéletek s fogalmak lépjenek. A magyar kultúrközösség kimeríthetetlen a nép alsóbb rétegeiben és kultúrájában keresi, amelyet idáig nem sikerült a nemzet szellemi életének szerves egységébe teljesen bekapcsolni; amint mondja a nép tudása más utakon jár, mint a hivatalos iskolai tudomány. Ha tehát a magyar erőket az elkallódástól meg akarjuk óvni, a fiatalságon keresztül újjá kell azokat teremteni. Társadalmi elhelyezkedés szerint az ifjúság nevelésében három fejezetet különböztet meg, ú. m. az alsóbb néposztályt, az úgynevezett diákokét és az iparos ifjúságét. Az alsóbb néposztály nevelésében főfeladatnak látja a falu és a város műveltsége közötti hézag megszüntetését az alsóbbrendűségből való kiemelés útján. A népkultúra szempontjából nagy hézagot lát a népoktatási intézmények és a középfokú iskolázás között.

A nevelő személyzettől az anyagi és a szaktudáson kívül magasabbrendű elhivatottságot kíván. Különösen hangsúlyozza a pszichikai elvek érvényesítését és a szeretet lelkének élő valóságát. Tanítvány és nevelő viszonyát a kölcsönös őszinteség és ragaszkodás jellemezzék. A gyakorlati tanítás körében a pszichikai elvek hatékonyabb érvényesítése érdekében irodalmilag is kísérletezett egy módszerében és beosztásában lélektani elveken épülő középiskolai magyar nyelvten megírásával.

Karácsony Sándor a legszorosabb és legnemesebb értelemben vett nevelői küldetésnek inkább hívatott apostola, semmint tudományos kifejtője, azért igen nagy számmal beküldött dolgozatai is – mint a fentiekben láttuk – ezt a képet mutatják róla. Tudományos szempontból legmódszeresebb munkája a *„Népoktatási reform és az alsóbb néposztály lelki alkata”* (1924), melyben a néprajz és a pszichológia módszereivel a magyar nép lelkiségének a pontos felvétele után azoknak a módozatoknak a megállapítására törekszik, amelyekkel lehetséges és kívánatos volna népnevelési politikánknak népünk lelki formálásához hozzájárulni. A *„Tanulás mesterfogásai”* cím alatt (1929) a középiskola életét és eszményi célkitűzéseit ismerteti a lélek belső formálásának a célkitű-

zésével. A diákjaival együtt élő tanár szeretetével, méltányosságával, megértésével és éleslátásával világít be az önmagát újjáteremteni vágyó és saját felsőbbrendűségéért harcoló ifjú lelki világába. Ennek a folytatásaként írja meg „*Leckék a leckéről*” (1931) c. kisebb könyvét. Végül az ifjúság kollektív életének a fejlődését adja a „Csucsai front”-ban, ez egy osztály belső fejlődésének a rajza. Különösen ez utóbbiakban az erősen novellisztikus hang jellemzi. Legújabb és a kérvényhez utólagosan csatolt könyvét találóan jellemzi a címe: „Nyugati világnézetünk felemás igában” (1933), amelyben nyugati kultúra formái közé elhelyezkedett életünknek belső ellentmondásait s azokból kivezető utakat tárja fel a valódi evangéliumi keresztyénség megvilágításában. A már említett nyelvtana ezidőszertint még csak kéziratban van. Kiindulópontjait és a nyelvtani fogalmak megvilágítását célzó rávezetéseit mindenütt igazi élményszerűség jellemzi, amelynek a kipróbálása s az eredményeknek nagyobb nyilvánosság előtt való megvilágítása igen kívánatos volna. Ez azonban nem történhet meg anélkül, hogy az e célra kijelölt tanár és iskola hivatalos feloldást ne nyerjenek a tanításterv és utasítások intézkedései alól.

A kérvényező műveinek legnagyobb része folyóiratokban jelent meg. És pedig: „Az erő”, „Diákvilág”, „Református figyelő”, „A jövő útjain”, „Magyar ifjúság”, „Protestáns Szemle”, „Reformáció” különböző évfolyamainak hasábjain.

Karácsony Sándor nagy nevelő egyéniségét könyvei hiánytalanul és nagy írói készséggel tükrözik, azért magántanári kérvényének „*Az iskola nevelő munkája*” tárgykörből további cselekmények alá bocsátását tisztelettel javasolom. Bezárólag még csak azt kell megjegyeznem, hogy eredeti kérvényében tárgykörét így írta körül: „A nevelésmélet néplélektani alapjai.” A vele folytatott tanácskozás eredménye gyanánt azonban március 1-i beadványában velem egyetértésben ezzel pótolja: „Az iskola nevelő munkája”. Ennek megfelelően módosította f. hó 21-én kelt beadványában négy félévi előadásának és a próbaelőadásnak is a tárgyait. Ezek szerint próbaelőadása „*A nevelői lelkiégről*” szólana.

Kiváló tisztelettel maradtam a tek. Karnak alázatos szolgája
Debrecen, 1934 április hó 30.

Mitrovics Gyula s. k.
egyetemi ny. r. tanár

Felhasznált irodalom

Elsődleges források

- A budapesti királyi Pázmány Péter Tud. egyetem bölcsészeti karán az 1924/25-ik tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai és az 1919/20–1923/24. tanévekben elfogadott doktori értekezések jegyzéke (1925). Összeállította: a Dékán. Budapest: a Kar kiadása.
- A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem tanrendjei 1917/18-tól 1941/42-ig.
- A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának szigorlati jegyzőkönyvei 1917–1949.
- A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kari üléseinek jegyzőkönyvei 1915–1942.
- Szabályrendelet a bölcsészeti, s illetőleg-, nyelv-, történet-tudományi és matematikai természet-tudományi egyetemi karoknál tartandó tudorsági szigorlatok iránt (1873). A B. K. (Budapesti Közlöny) hasábjairól átvett rendeletszöveg. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 473–476.
- Vélemények új egyetemek alapításáról (1911). A Felső Oktatási Egyesület együttes ülésében Budapesten, 1911. évi május 15., 16., 17. és 19. napjain a M. T. Akadémia palotájában tartott enquete tárgyalásai. Budapest, Franklin-Társulat.
- Angyal P. (1937). Régi tanárok, régi hallgatók (Különlenyomat az Erzsébet Tudományegyetem 1936/37. tanévi irataiból). Pécs, Egyetemi Nyomda.
- Csighy S. (1936). A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései. Budapest, Sárkány Nyomda R. T.
- Debreczeni F. (1931). A világnézet szerepe az új pedagógiai törekvésekben. Különös tekintettel a német reformmozgalmakra. Debrecen, Debrecen szabad királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata.
- Domanovszky S. (1940). Az egyetemi oktatás és kiválasztás és a tudományos segéd-személyzet kérdése. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Donner L. (1907). A gyermek esztétikai érzelmeiről. *A Gyermek*, 4–8.
- Ereky I. (1937). Az egyetemi vizsgálatok és szigorlatok kérdése általában. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Ereky I. (1939). Az egyetemi szelekció reformja. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Felméri L. (1890). A neveléstudomány kézikönyve. Kolozsvár, Ajtai.
- Fináczy E. (1905). A paedagogia tanítása a pesti egyetemen 1870-ig. *Magyar Paedagogia*, 584–588.
- Fináczy E. (1995). Elméleti pedagógia. (Hasonmás kiadvány.) Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

- Finkey F. (1912). A debreceni ref. főiskola egyetemmé alakítása. Pápa, Ref. Főiskola kiadása.
- Fónyad I. D. (1933). Az ifjúság örök sebe: a nemi nevelés. Mezőtúr, Corvina Nyomda.
- Gál L. (1940). Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. Bölcsész-doktori értekezés. Tiszaföldvár, György József Könyvnyomdája.
- Grósz E. (1927). Az egyetemek múltja és jövője (Különlenyomat a Budapesti Szemle 1927. évi 593. füzetéből). Budapest.
- Harkai S. P. (1940). A lélektan feladata. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Harsányi L. (1938). Az akarat nevelése a cserkészletben. Sárospatak, Kisfaludy László.
- Heinrich G. (1895). A debreceni egyetem. *Magyar Paedagogia*, 340–342.
- Heinrich G. (1895). A harmadik egyetem. *Magyar Paedagogia*, 1–11.
- Imre S. (1905). A magyar nevelés történetének jelentősége. *Magyar Paedagogia*, 1–17.
- Imre S. (1905). A paedagogia reformja? *Magyar Paedagogia*, 577–584.
- Imre S. (1917). Tudománypolitikai kérdések. *Magyar Paedagogia*, 475–482.
- Karácsony S. (1944). Különvélemény. In Karácsony Sándor: A magyarok kincse. Budapest, Exodus, 130–133.
- Karácsony S. (1945). Megrendült professzori tekintélyünk helyreállítása. In Karácsony Sándor: A magyar demokrácia. Budapest, Exodus, 88–91.
- Kiss E. (1941). A tudományok harca. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Kiss Á. (1943). Mai magyar nevelés. Debrecen, Debreceni Könyvek kiadása.
- Kornis Gy. (1927). Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest, Magyar Paedagogiai Társaság.
- Lengyel I. (1936). A modern nyelvoktatás főbb tényezői a már meglévő nyelvi ismeretek (anyanyelv) szempontjából. Debrecen–Budapest, Csáthy Ferenc R. T. Egyetemi Könyvkereskedés.
- Lugossy I. (1939). A filozófia a középiskolában. Bölcsész-doktori értekezés a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. Debrecen–Nyíregyháza, Klafter Könyvnyomdája.
- Mártonffy K. (szerk.) (1937). Magyar Felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott Országos Felsőoktatási Kongresszus Munkálatai. III. kötet (Bölcsészeti, orvosi és műszaki szakosztályok). Budapest, k. n.
- Mata J. (1942). Apologia Debrecinii. In Karácsony S. (szerk.): A másik ember felé. Az Exodus Munkaközösség dolgozatai. Debrecen, Exodus, 39–43.
- Medveczky F. (1913). Felső oktatásügy, társadalom és kultúra. A Felső Oktatásügyi Egyesület II. közgyűlésén tartott megnyitó beszéd. Budapest, Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése.
- Melich J. (1937). A bölcsészeti oktatás és a középiskolai tanárképzés reformjához. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1937. évi márciusi füzetéből. Budapest, k. n.
- Mitrovics Gy. (1898). Az ifjúság esztétikai és művészi nevelése. *Országos Középis-kolai Tanár egyesületi Közlöny*, 139–141.

- Mitrovics Gy. (1913). A debreceni egyetem történetének rövid vázlata. In Debreceni Képes Kalendárium, 37–46.
- Mitrovics Gy. (1917). Az egyéni nevelés főbb szempontja. Debrecen, Hegedüs és Sándor Könyvkiadóhivatal.
- Mitrovics Gy. (1918). A magyar református iskola négyszázéves kulturális szolgálata. Debrecen, Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés R.-T.
- Mitrovics Gy. (1918). Nevelésügyi feladataink a háború után. Debrecen, Csáthy Ferenc m. kir. Tudományegyetemi könyvkereskedése.
- Mitrovics Gy. (1926). Polgáriiskolai tanárképzés az egyetemen. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 211–215.
- Mitrovics Gy. (1927). Konzervatív és progresszív irodalom. *Debreceni Szemle*, 168–174.
- Mitrovics Gy. (1927). Pestalozzi. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 34–36.
- Mitrovics Gy. (1927). Szanalás és nevelés. *Magyar Paedagogia*, 1–10.
- Mitrovics Gy. (1930). Az esztétika és a pszichológia viszonya. *Magyar Psychológiai Szemle*, 31–39.
- Mitrovics Gy. (1933). A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen–Budapest, Csáthy F. Egyetemi Könyvkereskedés R.-T. – Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Vállalat R.-T.
- Mitrovics Gy. (1933). A pedagógia és a pszichológia kapcsolata. *Magyar Paedagogia*, 110–122.
- Mitrovics Gy. (1933). Esztétika és esztétikai evolúció. *Magyar Psychológiai Szemle*, 43–53.
- Nagy J. (1941). Középiskoláink a magyar nyelvvédelem szolgálatában. Kolozsvár, Hunyadi Lajos Könyvnyomdája.
- Otrokoci Nagy G. (1942). Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratok gyűjtemény-irodalmunkban. Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete.
- Ottlyk E. (1942). A pedagógus Luther. Bölcsészdoktori értekezés. Kassa, „Wico” Nyomdai Műintézet.
- Öreg J. (1895). Berzeviczy Albert és a debreceni egyetem. Debrecen, Csokonai Nyomda.
- Pass L. (1941). Nemzetnevelésünk fő kérdései. Filozófiai doktori értekezés. Debrecen, Lehotai Pál Könyvnyomdája.
- Prohászka L. (1941). Az apró munka a nevelésben. (Megemlékezés a Jézustársaság alapításának 400 éves és Herbart halálának 100 éves fordulójára alkalmából) (Különlenyomat a *Magyar Paedagogia* L. évf. 3–4. számából.)
- Puskás Z. (1941). Az értékelmélet főbb problémái Bóhm Károly alapvetése alapján. Debrecen–Gyula, Leopold Sándor Könyvnyomdája.
- Rátkai K. (1918). A hajdúszoboszlói partikuláris iskola története. Debrecen, Csáthy Ferenc Tudományegyetemi Könyvkereskedése.
- Riedl F. (1929). Az egyetem reformjához. Budapest, Franklin Nyomda.

- Schneller I. (1913). Universitas Magistrorum. *Magyar Paedagogia*, 257–274.
- Simon L. (1942). A tanulóotthon szerepe az erkölcsi nevelésben. Doktori értekezés. Debrecen–Nagykőrös, Híradó Nyomda.
- Sipka S. (1941). Középiszkolai oktatásunk nemzeti célkitűzései. Debrecen, Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete.
- S. Szabó J. (1938). A négyszázéves debreceni Kollégium. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 337–343.
- Szabó I. (1935). Böhm Károly etikája. Debrecen, Nagy Károly és Társai Grafikai Műintézete.
- Szelényi Ö. (1910). Schleiermacher vallásfilozófiája. Békéscsaba, Corvina Nyomda.
- Szelényi Ö. (1917). A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig: különös tekintettel a középiszkolákra. Pozsony, Grafikai Műintézet Wigand K. F.
- Szelényi Ö. (1922). A neveléstan alapvonalai. Budapest, Genius Könyvkiadó Rt.
- Tankó B. (1936). Az egyetemről. Rectori székfoglaló értekezés. Debrecen, Egyetemi Nyomda.
- Tömöry Ö. (1941). A középiszkolai vallásos nevelés elmélete és módszere. Debrecen, Csuka László Könyvnyomdája.
- Victor J. (1942). Az egyetem kiskapujában. In Karácsony S. (szerk.): A másik ember felé. Az Exodus Munkaközösség dolgozatai. Debrecen, Exodus, 33–38.
- Weszely Ö. (1921). Világnézet és nevelés. *Magyar Paedagogia*, 33–40.
- Weszely Ö. (1929). Az egyetem eszméje és típusai. Az Erzsébet Tudományegyetem ünnepi közgyűlésén tartott rectori székfoglaló előadás. Budapest, Dunántúl Nyomda.
- Zombor Z. (1937). Az experimentális lélektan szerepe az elméleti pedagógia kialakulásában. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 313–324.
- Zombor Z. (1937). Mitrovics pedagógiai rendszere és a herbartianizmus. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 105–114.
- Zombor Z. (1941). Dr. Mitrovics Gyula, a Tisza István Tudományegyetem 1940–41. évi rector magnificusa. Debreceni Képes Kalendárium, 91.

Másodlagos források, feldolgozások

- Ádám P. (1959). 1919, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság hősikora. Különnyomat a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Bizottságának Pszichológiai Tanulmányok című 1959. évi II. kötetéből. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Ágoston Gy. (1993). Felméri Lajos. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Ágoston Gy. (1996). A tanárképzés, a pedagógiai, pszichológiai és módszertani oktatás története a József Attila Tudományegyetemen és jogelőd intézményeiben. In Balogh L. (szerk.): Adatok Dél-Magyarország iskolaügyének történetéből. Neveléstörténeti Füzetek 13. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 31–34.

- Bajkó M. (1953). A debreceni felsőoktatás a reformkorban. In Jausz B. (szerk.): Közlemények a KLTE Pedagógiai Intézetéből. Debrecen, KLTE.
- Bajkó M. (1957). Kerekes Ferenc felsőoktatási systemája – 1817. *Pedagógiai Szemle*, 5. sz., 48–52.
- Bajkó M. (1964). Kerekes Ferenc pedagógiai levele a „tanítók neveléséről”. *Pedagógiai Szemle*, 10. sz., 924–931.
- Bajkó M., Vaskó L. & Petrikás Á. (1981). Vázlatok és tapasztalatok a pedagógiaoktatás és a neveléstudományi tanszék történetéből (1825–1980). Debrecen, KLTE.
- Bakó E. (1984). A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság történetéhez. In Gazdag I. (szerk.): A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XI. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 91–106.
- Balogh L. (szerk.) (2000). A jezsuita tanügyi szabályzattól napjainkig. Tanulmányok. – Zibolen Endre munkássága. Neveléstörténeti konferenciák 1999. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Bánfalvy Cs., Szauder E. & Zászkaliczky P. (2006). Gyógypedagógus történetek. Beszélgetések a magyar gyógypedagógia félmúltjáról. Budapest, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar – ELTE Eötvös Kiadó.
- Baránszky-Jób L. és mtsai. (szerk.) (1939). Mitrovics-emlékkönyv. Tudományos működésének ötvenedik évfordulójára. Debrecen–Budapest, Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés R.-T. – Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Vállalat R.-T.
- Baranyai E. (1934). A német neveléstudomány legújabb alakulása. *Magyar Paedagogia*, 7–8. sz., 97–106.
- Barna G. (2004). A néprajz szegedi műhelye. Szeged, Barna Gábor kiadása.
- Bassola Z. (1998). Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Bendl J. (1994). Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig. Budapest, Scientia Humana.
- Benke J. (1998). Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai. Pécs [Pécsi Orvostudományi Egyetem].
- Berki É. (1991). A középiskolai tanárképzés kialakulása, differenciálódása. *Pedagógusképzés*, 1. sz., 42–60.
- Bíró J. (1990). Magántanárok a pesti tudományegyetemen. Budapest, ELTE.
- Bódi F. (1963). Schneller István személyiségpedagógiája és a német reformmozgalmak. *Magyar Pedagógia*, 2. sz., 209–232.
- Bolvári Takács G. (2010). Epilógus egy tudós életművéhez (Mitrovics Gyula). In Kováts D. (szerk.): Széphalom évkönyv 2010. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. 20. kötet. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 457–464.
- Boross G. (1993). A valláspedagógia problémái és feladatai. *Confessio*, 3. sz., 64–75.
- Borsodi Cs. (2000). A fordulat a Budapesti (Pázmány Péter) Tudományegyetemen 1948–1950. In Feitl I., Izsák L. & Székely G. (szerk.): Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. Budapest, Napvilág Kiadó, 334–347.

- Borsodi Cs. (é. n.). Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története. <http://www.btk.elte.hu/kartortenet>. Letöltés ideje: 2010. október 18.
- Borzsák I. (1981). Ábel Jenő. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Böhme, G. & Tenorth, H.-E. (1990). Einführung in die historische Pädagogik. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Brezsnýánszky L. (2004). A tudományos iskolateremtés a 20-as, 60-as évek debreceni egyetemén. In Brezsnýánszky L. & Fenyő I. (szerk.): A „Debreceni Iskola”. Debrecen, DE Neveléstudományi Tanszék, 181–204. (Acta Paedagogica Debrecina; 103.)
- Brezsnýánszky L. (2007). A neveléstudományi kvalifikáció és tudósutánpótlás a Debreceni Iskolában. In Brezsnýánszky L. (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 359–375.
- Brezsnýánszky L. (2010). Egy pedagógiai műhely működésének és továbbélésének vizsgálata. In Brezsnýánszky L. (szerk.): Kutatás és képzés. In honorem Orosz Gábor. Nyíregyháza–Debrecen, Nyíregyházi Főiskola Pedagógusképző Kar, 19–30.
- Brezsnýánszky L. & Buda M. (szerk.) (2001). A neveléstudomány értelmezései. Szöveggyűjtemény. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Brezsnýánszky L. & Vincze T. (2005). Folytonosság és megszakítottság a Debreceni Egyetem neveléstudományi iskoláinak tudósképző tevékenységében. In Kelemen E. & Falus I. (szerk.): Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 177–192.
- Deák G. (2000). A magyar gyermektanulmányi mozgalom története. I. rész. Budapest, Fővárosi Pedagógiai Intézet – Magyar Pedagógiai Társaság – Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Dénes M. (1971). A neohumanizmus és a német idealizmus pedagógiája. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Dénes M. (1979). Johann Friedrich Herbart pedagógiája. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Éles Cs. (2008). Az újkori egyetem szerepkeresése. A probléma Angliában – a példa Angliából (vázlat a 17. század elejétől 1870-ig). Új Pedagógiai Szemle, 3. sz., 106–112.
- Éles Cs. (2008). Eszményi diákok és ideális professzorok. Belső elvárások és kritikai hangok az újkori európai egyetemeken. Új Pedagógiai Szemle, 8–9. sz., 212–222.
- Fehér K. (1993). Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban a 19. század első évtizedeiben. *Magyar Könyvszemle*, 4. sz., 373–382.
- Fehér K. (1999). Az európai felvilágosodás pedagógiai eszméi és a hazai református értelmiség. In Für L. (szerk.): A Ráday Gyűjtemény évkönyve 9. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 83–110.
- Fehér K. (2000). Első magyar nyelvű pedagógia tankönyveink. *Könyv és Nevelés*, 1. sz., 47–51.
- Fekete K. (2000). Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület.

- Fekete K. (2001). *Egyházunk egyik ébresztője*, Makkai Sándor. Budapest, Kálvin Kiadó.
- Fekete K. (2007). Adalékok a Debreceni Egyetem „református” jellegének megragadásához. In Brezsnýánszky L. (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 376–398.
- Fekete K. (2007). A Debreceni Református Kollégium tanárai az egyetemen. In Brezsnýánszky L. (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 29–39.
- Fekete K. (2007). A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete. In Brezsnýánszky L. (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 40–58.
- Fekete K. (2007). Karácsony Sándor a teológus szemével, avagy Karácsony Sándor egyháztörténeti jelentősége. In Brezsnýánszky L. (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 224–235.
- Felkai L. (1983). *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Felkai L. & Zibolen E. (1993). *A magyar nevelés története*. II. kötet. Budapest, Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Fenyő I. (2007). Karácsony Sándor „műhelye” a Debreceni Egyetemen. In Brezsnýánszky L. (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 201–211.
- Fenyő I. (2007). Karácsony Sándor egyetemen kívüli tevékenysége. In Brezsnýánszky L. (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 212–218.
- Fenyő I. (2007). Tankó Béla, a Debreceni Egyetem professzora. In Brezsnýánszky L. (szerk.): *A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata*. Budapest, Gondolat Kiadó, 170–180.
- Fodor L. (1999). Felméri Lajos – a neveléstudomány kiemelkedő képviselője. In Dombi A. & Oláh J. (szerk.): *Nevelési törekvések a XIX. században*. Gyula, APC-Stúdió, 50–61.
- Fukári V. (2002). Fejezetek a pozsonyi evangélikus líceum szellemi örökségéből. *Kalligram*, 3. sz., 66–95.
- Gaal Gy. (2000). Zsidó és zsidó származású tanárok a kolozsvári egyetem tanári karában. *Múlt és Jövő*, 1. sz., 89–100.
- Gácsér J. & Pukánszky B. (1989). *Tettamanti Béla*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Gazda I. (szerk.) (1997). *Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem I–II. Emlékkönyv*. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Gergely A. (1976). *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. Budapest, ELTE Levéltár.
- Golnhofer E. (2004). *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*. Pécs, Iskolakultúra.

- Gosztonyi F. (2008). A magyar művészettörténet-írás története. A „Pasteiner-tanszék”. Kézirat. http://doktori.btk.elte.hu/art/gosztonyiferenc/diss_nem.pdf. Letöltés ideje: 2010. november 11. 21. 42.
- Groothoff, H.-H. (1964). Pädagogik (Das Fischer Lexikon). Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- Halasy-Nagy J. (1999). Summa vitae. In Lengyel A. (szerk.): Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok. *Studia Historiae Literarum et Artium* 2. (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve.) Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 207–237.
- Hanák T. (1993). Az elfelejtett reneszánsz. Budapest, Göncöl Kiadó.
- Hász E. (2002). Bognár Cecil. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Hatházy F. (szerk.) (1996). Akik jó bizonytságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Kolozsvár, k. n.
- Heksch Á. (1969). Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hell J. (1995). Medveczky Frigyes. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth L. (1998). Soli Deo Gloria. A Református Péter András Reálgimnázium tanárainak hírlapírói munkássága 1926–1943. Cikkgyűjtemény. Szeghalom, Szeghalom Város Önkormányzata.
- Horváth M. (1990). Kiss Árpád. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Hrubos I. (2001). A neveléstudomány területén tudományos fokozattal rendelkezők társadalmi helyzete és szakmai pályafutása. Kutatási zárójelentés. Kézirat. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Hunyady Gy. (1967). Kornis Gyula pszichológiai-ideológiai munkássága. Egyetemi doktori disszertáció. Elérhető: ELTE PPK Kari Könyvtára.
- Jáki L. (szerk.) (1991). Elfelejtett mellőzött források. Szemelvények a két világháború közötti pedagógiai irodalomból. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Jáki L. (szerk.) (2000). Fináczy Ernő (feljegyzései). Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Kálnási Á. (1998). Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Debrecen, KLTE.
- Kántor S.-né (2007). Híres matematikatanárok és tanítványok a debreceni iskolákban. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Kántor S.-né (1986): Tudós matematikatanárok Hajdú, Szabolcs és Szolnok megye középiskoláiban. Debrecen, KLTE.
- Kántor S.-né Varga T. (1999). Elfelejtett (?) tiszántúli tanárok. *Debreceni Szemle*, 4. sz., 557–573.
- Karády V. (2007). A bölcsészkarok oktatói és az egyetemi piac szerkezete a dualista korban (1867–1918). *Educatio*, 3. sz., 393–417.
- Kékes Szabó M. & Pukánszky B. (2001). Oktatáselméleti koncepciók és a tanárképzés gyakorlata a kolozsvári–szegedi egyetemen. In Horánszky Nándor (szerk.):

- A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban. Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, 319–370.
- Kemény G. (1986). A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Budapest, Tankönyvkiadó.
 - Kiss Á. (1943). Mai magyar nevelés. Debrecen, Debreceni Könyvek kiadása.
 - Kiss E. (1941). A tudományok harca. Budapest, Egyetemi Nyomda.
 - Kiss Gy. (szerk.) (1991). Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 - Kiss Gy. (1993). Várkonyi Hildebrand Dezső és a magyar pszichológia. In Várkonyi H. D.: A cselekvés lélektana. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
 - Kiss I.-né (szerk.) (1988). Eötvös Józseftől – Eötvös Lorándig. Dokumentumok a budapesti egyetem tanárképző intézetének és gyakorló-főgimnáziumának történetéből 1870–1918. Budapest, ELTE.
 - Kiss I.-é (1992). Trefort és a középiskolai tanárképzés. Új Pedagógiai Szemle, 2. sz., 67–73.
 - Kiss J. M. (szerk.) (1991). Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből. Budapest, ELTE Levéltár.
 - Klebelsberg K. (1990). Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kúnó beszédei és írásai (1917–1932). Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, Európa Kiadó.
 - Koller I. (1930). A filozófia lényege és a pedagógiával való kapcsolata. *Protestáns Tanügyi Szemle*, II., 99–103.
 - Kontra Gy. (1995). Karácsony Sándor. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
 - Kónya I. (1975). Tanulmányok a kálvinizmusról. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 - Kornis Gy. (1942). Tudós fejek. Budapest, Franklin Társulat.
 - Kovács I. G. & Kende G. (2006). Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In Kövér Gy. (szerk.): Zombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon. Budapest, Századvég, 417–506.
 - Kovács I. G. (2017). Mitrovics Gyula, a Sárospataki Református Kollégium erőterében nevelődött esztéta, pedagógus, akadémiai tag, egyetemi tanár életrajzi adattára és életútleírása. In Nyiri P. (szerk.): Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 27. kötet. Sátoraljaujhely, Kazinczy Ferenc Társaság.
 - Kovács L.-né Vermes S. (2004). Hogyan láttam közelről Prohászka Lajost mint embert? In Németh A. (szerk.): A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója. Budapest, Gondolat Kiadó, 123–144.
 - Kovács Z. (szerk.) (1994). A debreceni pszichológusképzés 20 éve. Debrecen, KLTE.
 - Kozma T. (2004). A debreceni iskola debrecenisége. In Brezsnýánszky L. & Fenyő I. (szerk.): A debreceni iskola. Debrecen, DE Neveléstudományi Tanszék, 226–242. (*Acta Paedagogica Debrecina*; 103.)
 - Kozma T. (2004). Quo vadis, paedagogia? *Magyar Tudomány*, 11. sz., 1217–1224.

- Kozma T. (2007). Hasonlóságok és különbségek a Debreceni Iskola pedagógiájában. In Brezsnaynszky L. (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlat. Budapest, Gondolat Kiadó, 399–416.
- Kozma T., Fényes H. & Tornyi Zs. (2007). Negyvenheten. *Educatio*, 3. sz., 418–433.
- Köte S. (1989). A pedagógus Kemény Gábor. Budapest–Békéscsaba, Tankönyvkiadó – Békés Megyei Tanács.
- Köte S. (1997). A hazai neveléstudomány tudományelméleti alapkérdései. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Lackó M. (szerk.) (2001). Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Ladányi A. (1969). A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont.
- Ladányi A. (1992). A középiskolai tanárképzés történetének fő vonásai. *Új Pedagógiai Szemle*, 2. sz., 54–66.
- Ladányi A. (1999). A magyar felsőoktatás a 20. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ladányi A. (2000). Klebelsberg felsőoktatási politikája. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Ladányi A. (2002). A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Ladányi A. (2008). A középiskolai tanárképzés története. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Ladányi A. & Végh F. (1981). Magyar felsőoktatás-történeti irodalom 1945–1979. Bibliográfia. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont.
- Lányi G. (1998). A mai magyar pszichológia előzményei és háttere. Zárótanulmány a T 013640 nyilvántartási számú OTKA által (1994–1997 között) támogatott kutatásról (kézirat).
- Lányi K. (1997). Gyulai Ágost. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Lányi K. (szerk.) (1999). Emlékkönyv Gyulai Ágost jubileumára. Esszégyűjtemény 1946-ból. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
- Lendvai L. F. (1993). Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lengyel A. (1988). Szerb Antal magántanári habilitációja. Szeged, Móra Ferenc Múzeum.
- Mann M. (1992). Kultúrpolitikusok a XX. század első évtizedeiben. In Závodszy G. (szerk.): Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Budapest, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, 283–314.
- Mann M. (1997). Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Marczali H. (2000). Emlékeim. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- Mátrai L. (1982). Műhelyeim története. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Mészáros A. (2000). A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig. Pozsony, Kalligram.
- Mészáros I. (1977). A neveléstudomány rendszere az első magyar nevelélméletben. In Nagy S. (szerk.): Vizsgálatok a nevelés-oktatás korszerűsítésével kapcsolatban. Budapest, Tankönyvkiadó, 147–169.
- Mészáros I. (1980). Az ELTE Bölcsészkar Neveléstudományi Tanszékének története 1814–1900 között. *Magyar Pedagógia*, 1. sz., 38–48.
- Mészáros I. (szerk.) (1980). Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mészáros I. (1988). Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. (Általánosan képző középiskolák) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mészáros I. (2001). Kornis Gyula neveléstudományi-közoktatáspolitikai tevékenységének korszaka 1920–1931. In Horánszky N. (szerk.): A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban. Budapest, Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, 439–448.
- Mikonya Gy. (2001). Az evangélikus pedagógusképzés alakulása. In Szabolcs É. & Mann M. (szerk.): Magyar neveléstörténeti tanulmányok I. Új szempontok – új források. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 9–27.
- Mikonya Gy. (2004). A pedagógiai diszciplína tartalmi elemeinek változása a 19–20. századi evangélikus oktatásban. In Németh A. (szerk.): A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója. Budapest, Gondolat Kiadó, 161–181.
- Mudrák J. (2005). Pályatételek és pályamunkák a Bölcsészettudományi Karon. In Hollósi G. (szerk.): Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből II. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 41–56.
- Mudrák J. (2006). Gyakornokok, tanársegédek, adjunktusok, intézeti tanárok, Á.D.O.B. gyakornokok és beosztott gimnáziumi tanárok a Bölcsészettudományi Karon. In Hollósi G. (szerk.): Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből IV. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 110–130.
- Mudrák J. (2006). Szemináriumok, intézetek vezetői és szakelőadók a Bölcsészettudományi Karon. In Hollósi G. (szerk.): Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből IV. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 101–109.
- Nagyné Szegvári K. & Ladányi A. (1976). Nők az egyetemeken I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért. Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont.
- Nagy P. T. (1992). A magyar oktatás második államosítása. Budapest, Educatio.
- Nagy P. T. (1996). Az egyensúly megbomlása a modern magyar oktatáspolitikában. Olvasókönyv a huszadik századi magyar neveléstörténet tanulmányozásához. Pomáz, ADU Gmk.
- Nagy S. (1988). Mába nyúló történelem: a harmincas évek pedagógiai irányjai. Budapest, Tankönyvkiadó.

- Németh A. (1987). Weszely Ödön és a Népművelés. *Budapesti Nevelő*, 4. sz., 21–28.
- Németh A. (1990). Weszely Ödön. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Németh A. (1992). Lubrich Ágost. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Németh A. (2002). A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Budapest, Osiris Kiadó.
- Németh A. (2002). A magyar neveléstudomány katolikus hagyományai. In Balogh L. (szerk.): *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban. Neveléstörténeti konferenciák 2000*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 75–93.
- Németh A. (2005). A magyar pedagógia tudománytörténete. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Németh A. (2006). A német pedagógiai historiográfia. *Iskolakultúra*, 4. sz., 93–110.
- Németh A. (2008). A magyar pedagógiai historiográfia kezdetei és virágkora az 1930-as évek végéig. In Pukánszky B. (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Budapest, Gondolat Kiadó, 13–53.
- Németh A. (2008). A neveléstörténet szakirodalmi kánonjai és a klasszikusok szerepe. *Iskolakultúra*, 9–10. sz., 3–10.
- Németh A. (2009). A magyar középiskolai tanárképzés és a szakmai professzió kialakulása a 18–20. században. *Educatio*, 3. sz., 279–290.
- Németh A. & H.-E. Tenorth (szerk.) (2000). *Neveléstudomány-történeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Németh G. B. (1981). A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- N. Szabó J. (1999). Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945–46). *Magyar Tudomány*, 8. sz., 977–989.
- N. Szegvári K. (1988). *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Orosz G. (2004). Prohászka Lajos egyetemi neveléstörténeti előadásai. In Németh A. (szerk.): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Budapest, Gondolat Kiadó, 88–122.
- Orosz G. (2009). Fináczy Ernő és Prohászka Lajos kapcsolata. <http://mek.niif.hu/07200/07285/07285.htm#n814>. Letöltés ideje: 2010. augusztus 13.
- Patkós J. (1986). Világnézet és nevelési célrendszer Fináczy Ernő pedagógiájában. *Magyar Pedagógia*, 2. sz., 265–282.
- Percz L. (2001). Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között. In Lackó M. (szerk.): *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 9–42.
- Percz L. (2004). A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása. In Percz L. & Mester B. (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Budapest, Áron Kiadó, 40–74.

- Péter L. (1986). *Ortutay és Szeged*. In Péter L.: *A szerette város. Írások Szegedről*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pléh Cs. (2000). *A lélektan története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pléh Cs. (2009). A korai magyar kísérleti pszichológia és a nagyvilág: Révész Géza emlékére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3. sz., 464–495.
- Pukánszky B. (1984). Egy feledésbe merült pedagógus. Zákány József kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megteremtésére. *Pedagógiai Szemle*, 11. sz., 1099–1105.
- Pukánszky B. (1989). Schneller István gondolatai a középiskolai tanárok képzéséről. *Pedagógiai Szemle*, 5. sz., 438–450.
- Pukánszky B. (1991). Makkai Sándor pedagógiája. *Új Pedagógiai Szemle*, 5. sz., 75–84.
- Pukánszky B. (2002). Magyar neveléstudomány – protestáns pedagógiai hagyományok. In Balogh L. (szerk.): *Hagyomány és megújulás a magyar oktatásban. Neveléstörténeti konferenciák 2000*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 94–106.
- Pusztai G. (2009). Mentor vagy idolo? A doktorandusz-témavezető kapcsolat formái a tudományos utánpótlásképzésben. In Pusztai G. & Rébay M. (szerk.): *Kié az oktatáskutatás? Tanulmányok Kozma Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 337–353.
- Radnai F.-né (2002). *Pedagógiai folyóiratok Debrecenben 1870–1945*. In Dr. Szendrey S. (szerk.): *Tanulmányok*. Debrecen, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, 137–150.
- Reble A. (1992). *Geschichte der Pädagogik*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Ronkoviczné Faragó E. (1999). *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*. Pécs, Comenius Bt.
- Saád B. (1983). *Tíz arckép*. Budapest, Ecclesia.
- Sáli E. (szerk.) (2003). *Babits Mihály levelezése 1911–12*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Sarkadi L. (1988). *Beszélgetés Zibolen Endrével*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- Schriewer, J. et al. (1993). *Sozialer Raum und akademische Kulturen. Studien zur europäischen Hochschul- und Wissenschaftsgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert. / A la recherche de l'espace universitaire européen. Etudes sur l'enseignement supérieur aux XIXe et XXe siècles*. Frankfurt am Main, *Peter Lang*.
- Simon V. (1986). Pável Ágoston magántanári ügye a szegedi egyetemen. *Vasi Szemle*, 4. sz., 565–571.
- Somos R. (1999). *Pauler Ákos élete és filozófiája*. Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz.
- Sőtér I. (1975). *A sas és a serleg. Akadémiai arcképek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó D. (1920). *Egyenes úton. Tanulmányok*. Budapest, Táltos.
- Szabó I. (2009). *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások alakulásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan.

- Szabó J. (szerk.) (1993). *A százgyökerű szív. Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Szabolcs É. (2004). Értékelmélet és kultúrfilozófia a Magyar Paedagogia hasábjain. Kornis Gyula és Prohászka Lajos. In Németh A. (szerk.): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója.* Budapest, Gondolat Kiadó, 145–160.
- Szabolcs É. (2000). *Neveléstudomány és a Magyar Paedagogia* című folyóirat. In Németh A. & Tenorth, H.-E. (szerk.): *Neveléstudomány-történeti tanulmányok.* Budapest, Osiris Kiadó, 229–257.
- Szecsó K. (1994). *Somos Lajos.* Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Szele B. (1996). *A neveléstudományi tanszék vázlatos története.* In *Tanulmányok.* Debrecen, Kölcsey Ferenc Tanítóképző Főiskola, 60–67.
- Szentpéteri Kun B. (1939). *A debreceni bölcsészeti akadémia.* In *Emlékkönyv Pap Károly főiskolai (akadémiai és egyetemi) tanári működésének harmincadik évfordulójára.* Debrecen, Lehotai Pál Könyvnyomdája, 197–205.
- Szentpétery I. (1935). *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935.* Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem.
- Szögi L. (szerk.) (1994). *Hat évszázad egyetemei és főiskolái.* Budapest, Magyar Felsőoktatás – Művelődési és Közoktatási Minisztérium.
- Tenorth, H.-E. (1999). *Beitrag der Erziehungswissenschaft zur Professionalisierung pädagogischer Berufe.* In Apel, H. J., Horn, K.-P., Lundgreen, P. & Sandfuchs, U. (Hrsg.): *Professionalisierung pädagogischer Berufe im historischen Prozeß.* Bad Heilbrunn, *Klinkhardt*, 429–461.
- Thienemann T. (2010). *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések.* Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- T. Kiss T. (1998). *Állami művelődéspolitiká az 1920-as években.* Budapest, Mikszáth Kiadó – Magyar Művelődési Intézet.
- T. Kiss T. (1999). *Klebelsberg Kuno.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Tóth G. (2000). *A filozófia-pedagógia szakos tanárképzés kialakulása és fejlődése Magyarországon (1899–1949).* *Pedagógusképzés*, 1–2. sz., 5–40.
- Tóth-Szóllós M. (2002). *Evangelikus arcképcsarnok.* Budapest, Evangelikus Sajtóosztály.
- Tőkéczi L. (1989). *Prohászka Lajos.* Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Trencsényi L. (2000). *Egy századvégi titán a századelőn.* Waldapfel János. In Dombi A. & Oláh J. (szerk.): *Pedagógiai célkitűzések a XIX. század magyar pedagógiájában.* Gyula, APC-Stúdió, 122–132.
- Tüskés T. (1985). *Adatok Fülep Lajos zengővárkonyi éveire.* In *Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkek, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról.* Szerk.: Tímár Árpád. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Ujváry G. (szerk.) (1991). *Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken.* Budapest, ELTE Levéltár.

- Vajthó L. (1969). Tanári pályám emlékezete. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Varga G. & Szekerczés P. (1990). Tanulmányok a debreceni kollégiumi tanítóképzés történetéből. Debrecen, Debreceni Tanítóképző Főiskola.
- Varga Z. (1967). A Debreceni Tudományegyetem története. I. 1914–1944. Debrecen, KLTE.
- Várkonyi N. (1976). Pergő évek. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Váróné Tomori V. (1985). Kukkó. Kolozsvár-Napoca, Dacia Könyvkiadó.
- Verebélyi K. (1990). Róheim Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vincze L. (1981). Pedagógia a Nyugatban. *Magyar Pedagógia*, 2. sz., 136–153.
- Vincze T. (2005). A Protestáns Tanügyi Szemle indulása és első öt éve. In Kováts D. (szerk.): Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. 15. kötet. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 273–279.
- Vincze T. (2007). Arcképvázlat Mitrovics Gyuláról. In Brezsnýánszky L. (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 89–103.
- Vincze T. (2007). A Debreceni Iskola és a Protestáns Tanügyi Szemle. In Brezsnýánszky L. (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 140–148.
- Vincze T. (2007). Mitrovics Gyula, az egyetemi professzor. In Brezsnýánszky L. (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 104–117.
- Vincze T. (2007). Mitrovics Gyula „műhelye” a Debreceni Egyetemen. In Brezsnýánszky L. (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 118–127.
- Vincze T. (2007). Mitrovics Gyula egyetemi és egyetemen kívüli szerepvállalása, közéleti funkciói. In Brezsnýánszky L. (szerk.): A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. Budapest, Gondolat Kiadó, 128–139.
- Vincze T. (2008). Mitrovics Gyula és a nőnevelés. In Kováts D. (szerk.): Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. 18. kötet. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, 365–373.
- Vincze T. & Ugrai J. (2005). Szelényi Ödön. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Weber, M. (1982). A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, Gondolat.
- Zimándi P. I. (1972). Péterfy Jenő és kora. Budapest, Akadémiai Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézete.
- Zolnay L. (1986). Hírünk és hamvunk. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

DUPress

A sorozatban eddig megjelent:

1. Kovács Klára szerk. Értéktéremtő testnevelés
Tanulmányok a testnevelés
és a sportolás szerepéről
a Kárpát-medencei fiatalok életében
2. Pusztai Gabriella és
Márkus Zsuzsanna szerk. Szülőföldön magyarul
Iskolák és diákok a határon túl
3. Bacskai Katinka szerk. A felekezeti oktatás új negyedszázada
Tanulmányok Pusztai Gabriella tiszteletére
4. Váradai Judit szerk. A sokszínű zenepedagógia
5. Vincze Tamás Alkotás és iskolateremtés
Pedagógia tanszék a Tiszántúl egyetemén
1918 és 1941 között

Előkészületben:

6. Morvai Laura Ora et labora
Egyházi középiskolák tanulóinak
eredményessége a szektorbővülést követően

DUPress